

Naslov originala:
Dejan Đokić
Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia
Copyright © Dejan Đokić, 2007

Objavlјivanje ove knjige pomogao je
Fond za otvoreno društvo.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.1)"1918/1941"
323.1(=163.41:=163.42)"1918/1941"

ЂОКИЋ, Дејан
Nedostižni kompromis : srpsko-hrvatsko
pitanje u međuratnoj Jugoslaviji / Dejan
Đokić ; s engleskog prevela Slobodanka
Glišić. – Beograd : Fabrika knjiga, 2010
(Beograd : Standard 2). – 366 str. ; 22 cm. –
(Edicija Reč ; knj. 59)

Prevod dela: *Elusive Compromise*. –
Napomene i bibliografske reference uz
tekst. – Bibliografija: str. 339–364.

ISBN 978-86-7718-094-2

a) Срби – Хрвати – 1918-1941 b) Југославија –
Историја – 1918-1941

COBISS.SR-ID 172820492

Dejan Đokić

NEDOSTIŽNI KOMPROMIS

Srpsko-hrvatsko pitanje
u međuratnoj Jugoslaviji

S engleskog prevela

Slobodanka Glišić

Edicija REČ
Beograd, 2010

Uspomeni na roditelje mojih roditelja
Aleksandra i Slavku Obrenović
i Mihajla i Radmilu Đokić

Reč uz srpsko izdanje	7
Izjave zahvalnosti	13
Skraćenice	17
Mape	18
UVOD	21
1. SMRT I UJEDINJENJE	35
2. EKSPLOZIVNE DVADESETE	65
3. KOMPROMIS S DIKTATUROM?	103
4. SRPSKO-HRVATSKA OPOZICIJA	153
5. SPORAZUM IZ 1939. GODINE	207
6. POSLEDICE	265
ZAKLJUČAK	321
Izvori i literatura	339

REČ UZ SRPSKO IZDANJE

Pisac Borislav Pekić je imao običaj da na početku svojih knjiga precizira kom žanru ili podžanru tekst pripada. Ako već nije mogao da utiče na sud kritičara, želeo je da im makar 'pomogne' pri žanrovskom svrstavanju njegovih knjiga, kako bar tu ne bi došlo do pogrešnih ocena koje su mu, s pravom, smetale.

Knjiga koja se nalazi pred čitaocima ne pretenduje da se na bilo koji način poredi sa Pekićevom vrhunskom prozom, iako je deo knjige napisan upravo na nekadašnjem radnom stolu ovog pisca. Sto, za razliku od pisace mašine, i danas koristim, zahvaljujući velikodušnom poklonu gospođe Ljiljane Pekić, koja se pre petnaestak godina iz Londona vratila

u Beograd. Ipak, mislim da nije naodmet ponuditi kratko 'objašnjenje' čitaocima izdanja knjige na jeziku koji se nekada zvao srpsko-hrvatski.

Čitalac će s pravom pretpostaviti da je taj jezik (kao god se danas zvao) moj maternji jezik, ali sam ovu knjigu, kao i ostale svoje glavne radove, ipak napisao na engleskom. Istoriju sam studirao u Velikoj Britaniji, gde sam i postao akademski istoričar. Priznajem da ne umem da 'mislim', a kamoli pišem, istoriju na bilo kom jeziku izuzev engleskog. Sebe međutim ne smatram britanskim, a još manje srpskim ili jugoslovenskim, istoričarem. Nacionalna odrednica jednostavno ne ide ispred ili pored struke istoričara; u suprotnom, on ili ona se izlažu opasnosti da prestanu da budu akademski naučnici i pretvore se u advokate svoje nacije, partije, religije, vođe, plemena... Niti imam nameru, niti bih umeo da budem bilo šta drugo osim istoričar – istoričar koji predaje u Britaniji, a piše o prošlosti Jugoslavije. Uostalom, ovih drugih 'istoričara' ionako već ima dovoljno, ne samo na tlu bivše Jugoslavije.

Dakle, čitalac u rukama drži istorijsku studiju, čiji je glavni cilj da ponudi jednu moguću interpretaciju najvažnijeg od svih nacionalnih pitanja u međuratnoj jugoslovenskoj državi: srpsko-hrvatskog pitanja. Ako bih morao da svrstam knjigu u neki žanr, verovatno bih je opisao kao političku istoriju sa elementima intelektualne, društvene i diplomatske istorije. Bilo bi mi drago ako su neki od mojih argumenata i zaključaka nastali pod uticajem autora koji pripadaju srodnim disciplinama – pre svega sociologiji i politologiji – čije radove sam čitao i konsultovao dok sam pisao knjigu.

Kao što u knjizi tvrdim da je međuratnu Jugoslaviju teško razumeti izvan šireg, prostornog i vremenskog, konteksta, tako smatram da ni akademska istorija ne može da napreduje u izolaciji, bez dijaloga sa drugim naučnim disciplinama. Takođe, ne verujem ni da istorijska nauka treba da beži od dijaloga sa društvom. Koliko god se radujem što će knjigu u prevodu moći da pročitaju moje kolege iz bivše Jugoslavije, nadam se da će ona zainteresovati i širu čitalačku publiku. Čitaocu ove knjige dovoljni su radoznalost i strpljenje, a ne nužno i prethodno poznavanje perioda i problema koje knjiga obrađuje.

Knjiga je pre svega zasnovana na mojoj doktorskoj disertaciji, koju sam odbranio na Univerzitetu u Londonu (University College London) u martu 2004. godine, kao i na istraživanjima koja sam obavio tokom postdoktorske specijalizacije na Univerzitetu Kolumbija (Columbia University) u Njujorku, tokom prolećnog semestra iste godine; rana istorija knjige će uostalom čitaocu verovatno odmah biti vidljiva zbog velikog broja fusnota koje su nekako 'preživle' razna skraćivanja i doterivanja originalnog rukopisa.

Knjigu sam, kao i disertaciju, pisao (uglavnom) poštujući jasno određena metodološka, jezička i stilska pravila koja su uobičajena za publikacije anglo-američkih izdavača (u ovom slučaju londonski Hurst & Co. i njujorški Columbia University Press). Ta pravila podrazumevaju striktno određen broj reči, te stil pisanja, koji mora istovremeno da bude naučan i razumljiv široj čitalačkoj publici. U isto vreme pokušao sam, gde god je to bilo moguće, da iznesem argument u jednom pasusu umesto na čitavoj strani ili da nešto objasnim

jednom rečenicom a ne u više rečenica; gde to nisam uspeo, 'korigovali' su me urednici, recenzenti i mentori, zvanični i nezvanični. Takođe, pokušao sam da stavim akcenat na analizu i sintezu, a ne na opširna opisivanja i prepričavanja činjenica i arhivske građe, i to ne samo zato što je takav pristup potreban da bi se dobila doktorska titula na Londonskom univerzitetu i objavila knjiga kod akademskog izdavača. Naravno, svaka dobra istorijska studija treba da bude zasnovana na delikatnoj ravnoteži između analize i empirije, i nadam se da sam to makar delimično uspeo. Knjiga je prošla i kroz anonimnu recenziju, a imena recenzenta sam saznao naknadno (iako sam jednog od njih već dobro poznao); izvodi iz njihovih velikodušnih recenzija objavljeni su na poleđini originalnog izdanja, kao preporuka čitaocima, što je inače uobičajena praksa.

Što je knjiga doživela srpsko izdanje imam pre svega da zahvalim mom izdavaču Dejanu Iliću i prevoditeljki Slobodanki Glišić. Dejanu nisam samo zahvalan, nego sam i počastvovan što se zainteresovao za knjigu i odlučio da je objavi, pa sam se tako našao među sjajnim autorima Fabrike knjiga, nezavisne izdavačke kuće koja je na vrhu – i koja opstaje – zahvaljujući pre svega Dejanovoj energiji i viziji. Slobodankin nepriksnoveni osećaj za jezik i retko viđena profesionalnost priznati su u Srbiji, o čemu svedoči i nagrada koju je dobila za najbolji prevod (knjige takođe objavljene u ediciji "Reč"). Bilo je pravo zadovoljstvo raditi sa njima prethodnih meseci.

Zahvalan sam i mom londonskom izdavaču Majklu Dvajeru (Michael Dwyer), čija je dobra volja značila

da 'kompromis' oko plaćanja prava za prevod nije ostao 'nedostižan'. Naposletku, zadovoljstvo mi je da pomenem i stimulativnu i dinamičnu atmosferu na Goldsmiths koledžu (Goldsmiths) Univerziteta u Londonu, gde sam u poslednje dve godine okružen ne samo odličnim kolegama i znatiželjnim studentima, nego i dobrim prijateljima.

Svima onima kojima sam se zahvalio i koje sam pomenio u 'Izjavama zahvalnosti' u originalnom izdanju i dalje sam zahvalan (a i da nisam, ne bih smeo da menjam istoriju i da nekoga izostavim sa originalne liste). Za sve nedostatke i greške odgovoran sam samo ja.

Možda nije potrebno na kraju ove kratke uvodne reči srpskom izdanju 'upozoriti da je ovo što se sada sa izvesnom zebnjom prepušta sudu javnosti samo prva bušotina, tek okno ili izdvojen kop na tim neizmernim ledinama prošlosti',¹ ali bih smatrao da sam napisao dobru knjigu samo ako ona bude podstakla dalja istraživanja, razmišljanja i diskusije o jednom ne tako davnom vremenskom periodu zajedničke jugoslovenske prošlosti. Iskušenja, prilike i problemi Jugoslavije između dva svetska rata završeno su istorijsko poglavlje, ali su mnoga pitanja u vezi sa tim i danas aktuelna. Značaj srpsko-hrvatskih odnosa, suprotstavljene nacionalne i političke ideologije, pitanje državnog uređenja, odnosno debata između centralista i federalista/autonomista, važnost političkog kompromisa, međunacionalni odnosi i pomirenje, i zaštita prava manjina, problemi su koji su 'preživeli' raspad druge Jugoslavije. Međuratna generacija nije iskoristila priliku koja joj se pružila 1918. godine, uprkos želji da se postigne kompromis, makar između Sr-

1) *Borislav Pekić, Graditelji (roman)*, Beograd, 1995, 12.

ba i Hrvata, kao što ova knjiga, nadam se, pokazuje. Da li će postjugoslovenske generacije imati više mudrosti, sluha i sreće?

Dejan Đokić,
London, 17. decembar 2009.

IZJAVE ZAHVALNOSTI

Ova knjiga je zasnovana na mojim doktorskim i postdoktorskim istraživanjima u Školi za slovenske i istočnoevropske studije Univerzitetskog koledža u Londonu i Harimanovom institutu Univerziteta Kolumbija u Njujorku. Posebno se zahvaljujem svojim mentorima Vendi Brejsvel i Piteru Sijani-Dejvisu, kao i Stevanu K. Pavloviću (sa Sautemptonskog univerziteta) i Aniti Pražmovskoj (iz Londonske škole za ekonomiju i političke nauke), koji su, kao članovi komisije za odbranu doktorata, pažljivo pročitali moju tezu, ocenili da zaslužujem titulu *Philosophiae Doctor*, i preporučili da na osnovu teze napišem knjigu. Pri izradi konačne verzije rukopisa od ogromne pomoći

su bile recenzije dva anonimna čitaoca. Aleksa Đilas i Desimir Tošić su pročitali raniju verziju i velikodušno je propratili stručnim komentarima, sugestijama i kritikom. Bez Dine Almuli i njenih roditelja, a i bez pokojnog Vaneta Ivanovića, ne bih mogao započeti ovaj rad. U vreme kad smo bili postdiplomci, Jasna Dragović-Soso, Dejan Jović i ja proveli smo bezbrojne sate diskutujući o Jugoslaviji i, mada sad sve troje predajemo na različitim britanskim univerzitetima, još uvek nalazimo vremena za “našu temu”. Imam sreću što me u Londonu, Njujorku i Notingamu okružuju dobre kolege: Džon Arnold, Mark Mazover (sada na Kolumbiji), Lusi Rajal, Naoko Šimazu, Rut Votson i svi drugi iz Škole za istoriju, klasične studije i arheologiju koledža Berkbek u Londonu; članovi Odseka za istoriju i Centra za jugoistočnoevropske studije Škole za slovenske i istočnoevropske studije (Univerzitetski koledž u Londonu); Šumantra Bouz (Londonska škola za ekonomiju i političke nauke); Ilarija Favreto (Kingston), Milan Nikolić (Sari); Bred Abrams, Gordon Bardos i Džon Micgil sa Kolumbije; članovi Odseka za ruske i slovenske studije i Centra za izučavanje postkonfliktnih kultura (oba sa Univerziteta u Notingamu). Na pomoći i podršci zahvalan sam i prijateljima u Beogradu, naročito Maji, Nikoli i Olgici Đilas, Ljubinki Trgovčević, Andreju Mitroviću i njegovim “sledbenicima”, čiji je broj prevelik da bih mogao sve da nabrojim; zahvalnost dugujem i kolegama i prijateljima iz Zagreba: porodici Cipek-Marjanović, Ines Lovrić, Tanji Rudež i Čedomiru Višnjiću.

Zahvalan sam i osoblju sledećih arhiva i biblioteka: u Londonu – Britanske biblioteke, Britanske biblioteke

za političke i ekonomske nauke (BLPES), Nacionalnog arhiva (ranije Kancelarije državnog arhiva – PRO) i biblioteke Škole za slovenske i istočnoevropske studije; u Beogradu – Arhiva Jugoslavije i Narodne biblioteke; u Zagrebu – Hrvatskog državnog arhiva i Nacionalne i sveučilišne knjižnice; u SAD-u – Arhiva Bahmetev na Univerzitetu Kolumbija i Arhiva Huverovog instituta na Univerzitetu Stanford.

Knjigu ne bih mogao napisati da nisam dobio Stipendiju za jugoslovenske studije (nekadašnji Fond Maršala Tita) i stipendiju za istraživanje (obe od Škole za slovenske i istočnoevropske studije Univerzitetskog koledža u Londonu), stipendiju Skuludi (Instituta za istorijska istraživanja u Londonu), stipendiju Centralnog istraživačkog fonda Univerziteta u Londonu, istraživačku stipendiju Naše reči iz Beograda, stipendiju za postdoktorska istraživanja Harimanovog instituta Univerziteta Kolumbija i sledeće stipendije Univerziteta u Notingamu: Fond Dekana za društvene nauke, stipendiju Istraživačkog centra za društvene nauke i istraživačku stipendiju Škole modernih jezika i kultura.

Zahvaljujem se svojim londonskim izdavačima Krištoferu Herstu i Majklu Dvajeru iz Hurst & Co. što su odlučili da objave knjigu koja se ne bavi ratovima u Jugoslaviji.

Nadam se da će ova studija biti bar mala nadoknada za žrtvu koju je podnela moja porodica u Srbiji. Nažalost, moje babe i dede nisu više među živima pa ne mogu da vide knjigu o zemlji u kojoj su odrasli i o događajima koji su uticali na njihove živote a da oni toga verovatno nisu uvek bili svesni. Ovaj rad posvećujem uspomeni na njih.

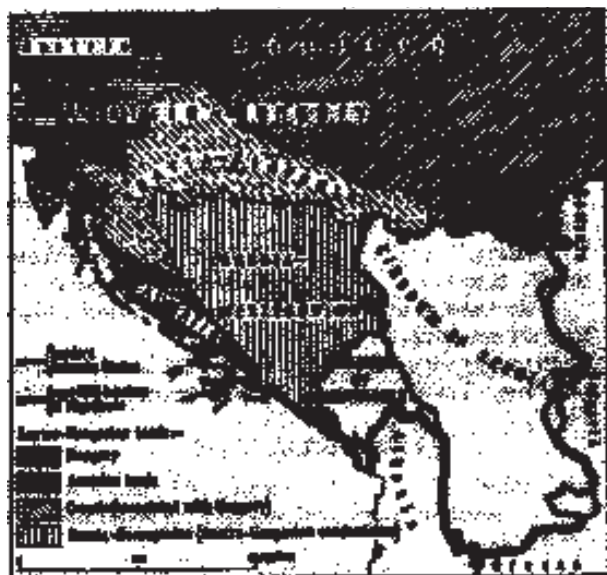
Suvišno je i reći da sam jedino ja odgovoran za mane ove knjige i svaku previđenu grešku.

D. Đ.

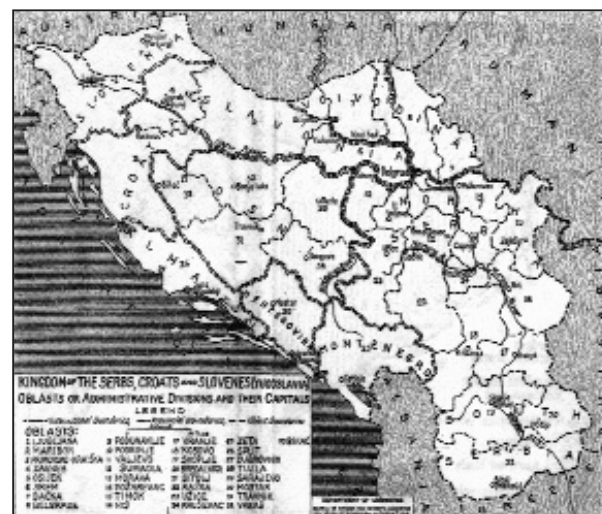
Vašington, april 2007.

SKRAĆENICE

AJ	Arhiv Jugoslavije, Beograd
BAR	Bakhmeteff Archive of Russian and East European Culture, Columbia University, New York (Arhiv Bahmetev za rusku i istočnoevropsku kulturu, Univerzitet Kolumbija), Njujork
DKP	Dokumenti kneza Pavla
FO	(Britain's) Foreign Office papers [Dokumenti (britanskog) Forin ofisa] u Nacionalnom Arhivu u Londonu
HDA	Hrvatski državni arhiv, Zagreb
HIA	Hoover Institution Archives (Arhiv Huverovog instituta), Univerzitet Stanford
JF-1	<i>Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata</i> (priređili Branko Petranović i Momčilo Zečević), 2 toma, Beograd, 1987, tom 1.
MPHSS-1	Ljubo Boban, <i>Maček i politika Hrvatske seljačke stranke. Iz povijesti hrvatskog pitanja, 1918–1941</i> , 2 toma, Zagreb, 1974, tom 1.
MPHSS-2	<i>Ibid.</i> , tom 2.

Jugoslovenske zemlje uoči Prvog svetskog rata

Jugoslavija 20-ih godina XX veka

Jugoslavija 1929–1941

UVOD

Uzrok nezdravih prilika u Jugoslaviji leži, prije svega, u službenoj politici koja se postojano provodila od postanka ove države. Ustavi iz godine 1921 i 1931 nisu drugo nego emanacija ove politike, politike hegemonije jednog kraja nad svima ostalim. Tom su politikom u prvom redu pogođeni Hrvati, – ona kao da je protiv njih i bila posebice uperena; protiv Hrvata, koji su još pred hiljadu godina stvorili svoju samostalnu državu, te koji su kroz čitavu svoju povijest zadržali kontinuitet svoje državnosti i posebnosti sa zavjetnom mišlju potpune nezavisnosti od tuđina. Tomu cilju imala je da posluži ideja državne zajednice Južnih Slovena, koja se upravo javlja kod Hrvata, naročito od vremena kada se probudila narodna svijest po čitavoj Evropi, kako se to lijepo vidi čec u ilirskom pokretu, pa preko Štrosmajera i Starčevića sve do braće Radića, Supila, Jugoslovenskog Odbora i Krfskog Pakta za vrijeme Rata [...] U isti mah treba i ovo istaći: iako su Hrvati glavni protivnici dosadašnje državne politike i dosadašnjeg državnog uređenja, oni nipošto nisu sami i jedini; i velika većina Srba izvan granica bivše Kraljevine Srbije, a poimence takozvani "prečani", u jednakoj mjeri su nezadovoljni i solidarni sa Hrvatima.¹

1) "Jedan prijedlog za Načrt Ustava", *Nova Evropa*, sv. 30, br. 7–8, 26. jul 1937, 228–229. "Prijedlog" su, između ostalih, potpisali Milan Čurčin, glavni urednik *Nove Evrope*, poznati vajar Ivan Meštrović i nekoliko vodećih hrvatskih profesora ustavnog prava, a štampan je, po ustaljenom običaju ovog časopisa, delimično ćirilicom, delimično latinicom.

Ovo je knjiga o Jugoslaviji između dva svetska rata (1918–1941). U njoj su posebno analizirani pokušaji da se u tom nemirnom vremenu postigne kompromis između Srba i Hrvata kako bi se formirala zajednička država. Iako se na kraju možda pokazalo da je istinski kompromis nedostižan, međuratna Jugoslavija se ne može razumeti kao čisto srpsko-hrvatska dihotomija.² Međuetničkim sukobom, naglašenim u radovima većine istoričara Jugoslavije, ne mogu se objasniti ona dešavanja u tom razdoblju koja su uglavnom bila usmerena na postizanje sporazuma između dve najveće grupe u zemlji. Pored toga, političko sporenje nije uvek bilo odraz etničkih podela te se ne može jednostavno svesti na srpsko-hrvatsko pitanje.

Knjiga se suprotstavlja popularnom stavu da je zbog nadmetanja između srpske i hrvatske nacionalne ideologije, nastalog i pre nego što je Jugoslavija stvorena, zajednička država bila osuđena na propast. Iako je istorijsko nasleđe važno, kriza u Jugoslaviji bila je izazvana pre svega odlukama donesenim u periodu nakon 1918. godine, što gornji citat dobro ilustruje mada ne uzima u obzir i mnoge Srbe iz stare srpske kraljevine i mnoge druge nesrbe koji su se takođe protivili režimu.

Analizu sam usredsredio na Srbe i Hrvate. Zbog

2) Nedavno objavljeni radovi pokazuju da se tako ne mogu razumeti ni Jugoslavija nakon 1945. godine ni njen nasilni raspad. Vidi Dejan Jović, *Jugoslavija: Država koja je odumrla*, Beograd i Zagreb, 2003, i Chip Gagnon, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca, NY, 2004.
3) Najbolji kratak uvod u temu Jugoslavije i naroda i teritorija koji su je činili vidi u Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd, 1990 (*The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–*

svoje brojnosti, geografskog položaja i istorijske uloge u razvoju jugoslovenske ideje i stvaranju jugoslovenske države, oni su bili ključ jedinstva i... nejedinstva Jugoslavije.³ Aspiracije i zah-

tevi drugih Jugoslovena, naročito Slovenaca, jedinog još priznatog “plemena” u međuratnom periodu, i bosanskih Muslimana, čija je verska osobenost bila priznata ali nisu smatrani zasebnim “plemenom”, zahtevali bi posebno izučavanje i ovde su pominjani samo uzgred.

Diskursu glavnih jugoslovenskih vođa posvećujem dužnu pažnju. Tvrdim da njihovi postupci nisu bili motivisani etničkom netrpeljivošću prema “drugom” iako je nacionalizam, ponekad u kombinaciji s političkim manevrisanjem, u mnogim slučajevima uticao na te postupke. Mada je, u suštini, ovo studija o upravljanju konfliktom na nivou političkih elita, ukazujem i na uticaj politike na “obične” Jugoslovene. Takođe sam veliku pažnju posvetio detaljima, što će čitalac bez sumnje ubrzo videti. Takav pristup je bio nužan kako bi se ilustrovala složenost perioda i pokazala pluralnost mišljenja ne samo među Srbima i Hrvatima uopšte nego i unutar najvećih političkih stranaka.

I konačno, knjiga indirektno pokazuje da međuratnu jugoslovensku državu treba posmatrati unutar šireg, evropskog konteksta, a ne kao anomaliju (što je čest pristup Jugoslaviji i Balkanu). Evropa između dva svetska rata bila je opterećena nacionalnim pitanjima koja su ostala aktuelna i nakon stvaranja nacionalnih država na kraju Prvog svet-

– 1953, Cambridge, MA, 1991). Đilas ubedljivo dokazuje da su srpsko-hrvatski odnosi bili presudni za opstanak Jugoslavije. To je opšteprihvaćen stav iako neki autori takođe dosta ubedljivo tvrde da je srpsko-slovenačka, a ne srpsko-hrvatska osovina imala odlučujuću ulogu. (Na primer: Momčilo Zečević, *Na istorijskoj prekretnici. Slovenci u politici jugoslovenske države 1919–1929*, I, Beograd i Ljubljana, 1985; i Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington, DC, 1995).

skog rata. Međutim, nacionalizam nije bio jedini razlog nestabilnosti međuratne Jugoslavije i Evrope. Poput većine Evropljana, Jugosloveni su morali da se suoče s

besprimernom razorenošću koju je za sobom ostavio Prvi svetski rat. Dok su stvarali jednu savim novu državu, morali su da rešavaju i težak zadatak posleratne obnove, ne samo infrastrukture nego i razorenih porodica i društva. Jugoslavija nije bila jedina nova država sastavljena od više komponenata koje nikad dotad nisu bile spojene. Kao i Jugosloveni, mnogi građani evropskih država, naročito onih u istočnoj i srednjoj Evropi, suočili su se s neslaganjima oko ustava, neuspehom demokratskih institucija da stvore stabilne vlade i autokratskim režimima koji su ih zamenili. Jugoslavija nije mogla ostati imuna na svetsku ekonomsku krizu iz 1929. godine niti, što je još tragičnije, na međunarodnu krizu čiji je vrhunac bio još jedan svetski rat, koji je izbio krajem 30-ih godina i, između ostalog, poništio i prvi pokušaj Južnih Slovena da žive u zajedničkoj državi.

★

Knjiga poštuje hronološki redosled, ali neka poglavlja su uređena tematski jer mi se kombinacija hronološkog i tematskog pristupa činila najprikladnijom. Argumentacija i zaključci zasnivaju se na mojim istraživanjima primarnih izvora: dokumenata iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, Arhiva Jugoslavije u Beogradu, Nacionalnog arhiva (nekadašnje Kancelarije državnog arhiva) u Kjuu (London), arhiva na Univerzitetu Kolumbija u Njujorku i Huverovog instituta na Univerzitetu Stanford, kao i objavljenih dokumenata, novina, pamfleta i memoarske literature. Pored toga, obilato sam koristio sekundarne izvore na engleskom,

srpsko-hrvatskom i, u nekoliko slučajeva, slovenačkom jeziku.

U prva dva poglavlja postavljena je scena za događaje opisane u glavnom delu knjige. Objašnjen je nastanak hrvatskog pitanja u godinama formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kako se Jugoslavija zvanično zvala od 1918. do 1929. godine) i opisani su pokušaji srpskih i hrvatskih političkih vođa da tokom 20-ih godina postignu kompromis. Hrvatsko pitanje je ovde shvaćeno kao odbijanje većine Hrvata da u potpunosti prihvate centralističke institucije jugoslovenske države, što je rezultiralo upornim nastojanjem da Hrvatska dobije široku autonomiju pa čak i status države unutar države. Ustavna debata, započeta i pre stvaranja Jugoslavije kao politički spor između centralista i anticentralista oko vrste ustava koji nova država treba da ima, na kraju se pretvorila u ono što je uglavnom percipirano kao srpsko-hrvatski konflikt. Ta debata je obeležila celo međuratno razdoblje i imala je centralno mesto u političkoj borbi u jugoslovenskoj kraljevini.

Nesposobnost da se nađe rešenje za hrvatsko pitanje doprinela je propasti demokratskih institucija – što je kulminiralo tragičnim događajem: u leto 1928. godine srpski poslanik smrtno je ranio hrvatskog lidera Stjepana Radića, ubio dva druga člana Hrvatske seljačke stranke i ranio još dvojicu. Međutim, vodeći srpski političari su još 20-ih godina nastojali da udovolje hrvatskim zahtevima za decentralizovanu jugoslovensku državu.

U trećem poglavlju bavim se potezima koje su 30-ih godina preduzimali kralj Aleksandar, knez Pavle i ne-

koliko predsednika vlade u nastojanju da reše hrvatsko pitanje. Nakon atentata na kralja Aleksandra 1934. godine, koji su organizovali hrvatske ustaše i Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), postepeno je napušтана ideja o integralnom jugoslovenstvu (ideologija po kojoj Srbi, Hrvati i Slovenci pripadaju jednoj etničkoj celini) i diktatura je počela da popušta. Ipak, ni kralj ni vlada nisu bili spremni da ukinu ili izmene Ustav iz 1931. godine, što se činilo neophodnim da bi se Hrvatskoj dala autonomija.

Saradnja između opozicionih srpskih političkih partija i Hrvatske seljačke stranke u delovanju protiv vlade – koju su nakon 1935. godine činili Srbi, Slovenci i bosanski Muslimani – predmet je četvrtog poglavlja. Spremnost srpskih opozicionih vođa da podrže hrvatske zahteve simbolizovana je u njihovoj odluci da izaberu hrvatskog lidera Vladka Mačeka za nosioca liste udružene opozicije na opštim izborima 1935. i 1938. godine. U novembru 1937. godine srpsko-hrvatska opozicija je formirala Blok narodnog sporazuma koji se zalagao za povratak demokratiji i rešavanje Hrvatskog pitanja; u avgustu 1938. godine Maček je posećio Beograd gde su ga pozdravile desetine hiljada Srba, a u decembru iste godine udružena opozicija je gotovo osvojila vlast na opštim izborima.

Relativni uspeh opozicije na decembarskim izborima 1938. godine knez Pavle je shvatio kao ozbiljno upozorenje da je sazrelo vreme za promenu vlade. Predsednik vlade Stojadinović, čije su lične ambicije počele da ugrožavaju samog kneza namesnika, smenjen je i njegovo mesto je u februaru 1939. godine zauzeo Dragiša Cvetković. On je ubrzo izjavio da su Hr-

vati razvili poseban identitet te da je prvi cilj njegove vlade da im garantuje autonomiju u okviru Jugoslavije. Događaji koji su u avgustu 1939. godine doveli do uspostavljanja autonomne Hrvatske analizirani su u petom poglavlju, a data je i ocena avgustovskog sporazuma.

Sporazum Cvetković-Maček je možda mogao rešiti hrvatsko pitanje, ali je označio i kraj srpsko-hrvatske opozicije koja se zalagala za demokratiju. Pošto su mnogi Srbi bili obuhvaćeni novoosnovanom banovinom Hrvatskom i pošto im, za razliku od Hrvata, nije data autonomija, sporazum je izrodio srpsko pitanje. Srpsko mnjenje nije bilo jedinstveno kao hrvatsko i uskoro se rasplamsala srpsko-srpska debata o sporazumu i značenju Jugoslavije i jugoslovenstva. Polemika o prednostima demokratije odnosno diktature gotovo je potpuno prekinuta jer su se Srbi, kao i Hrvati pre njih, okrenuli nacionalnom pitanju.

Srpsko pitanje analizirano je u šestom poglavlju. Mnogi Srbi – kako oni koji su živeli u autonomnoj Hrvatskoj tako i oni iz drugih delova Jugoslavije – težili su da “okupe” sve svoje sunarodnike u jednu srpsku banovinu (Slovenci i bosanski Muslimani takođe su pozivali na stvaranje sopstvenih banovina). Međutim, i u vladi i u intelektualnim krugovima bilo je dosta uglednih Srba koji su podržavali sporazum Cvetković-Maček.

★

Postoje različita tumačenja međuratne Jugoslavije. Iako su radovi na engleskom jeziku o tom periodu ret-

ki, dva se posebno ističu. Uticajna knjiga Ive Banca *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*⁴ prvenstveno analizira ključni period između čina ujedinjenja 1. decembra 1918. i proglašenja (prvog) centralističkog ustava u junu 1921. godine; detaljno su opisani i začeci južnoslovenskih nacionalnih ideologija pre 1918. godine. Banac smatra da je nestabilnost zemlje proistekla iz sukoba između srpske i hrvatske ideologije koji se raspamsao i pre nastanka Jugoslavije. Hrvati su bili skloni saradnji s drugim Južnim Slovenima, a Srbi su se zalagali za asimilaciju nesrba pod okriljem države. Po Bancu, odmah posle ujedinjenja “nacionalno pitanje je još uvek bilo podložno drugim – pravičnijim i pluralističkim – rešenjima”, ali nakon 1921. godine “uprkos diktaturama i pokušajima da se obnovi demokratija, okupacijama i ratovima, revolucijama i društvenim promenama... gotovo nijedan nov element nije unet u *uspostavljeni obrazac* južnoslovenskih međusobnih odnosa”.⁵ Pokušaji da se 30-ih godina postigne sporazum između Srba i Hrvata mogu biti posmatrani kao zakasneli, a možda i irelevantni u tom kontekstu.

Kao što studija koja je pred nama – nadam se – pokazuje, način na koji je Jugoslavija stvorena znatno je uticao na međuratna dešavanja, ali je pogrešno tvrditi da je obrazac srpsko-hrvatskih odnosa bio uspostavljen pre 1921. godine. Pored toga, diskutabilno je da li su srpski i hrvatski nacionalizam bili već potpuno formirani pre 1918. godine i da li su ostali imuni na razvoj stvari nakon stvaranja Jugoslavije.

Drugi ključni rad na engleskom jeziku o međuratnoj

4) Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Ithaca, NY, 1984 (*Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1995).

5) *Ibid.*, 415. (Kurziv D. Đ.)

Jugoslaviji jeste *Jugoslavija u krizi 1934–1941. godine*

Džejkoba Hoptnera.⁶ Bančeva knjiga je važnija za razumevanje nacionalnih ideologija i politike početkom međuratnog razdoblja, a Hoptner pruža autoritativnu studiju teškog stanja u kom se Jugoslavija našla 30-ih godina. On ukazuje na međusobni uticaj spoljne politike i glavnih unutrašnjih problema kao što je srpsko-hrvatsko pitanje.⁷ Zbog nezadovoljstva Hrvata i drugih nesrba, jugoslovenska vlada je morala da bude oprezna prema svojim revizionistički raspoloženim susedima, naročito prema Bugarskoj, Mađarskoj i Italiji. Uz podršku svoje tradicionalne saveznice Francuske, Beograd je težio formiranju Male i Balkanske Antante u kojima bi Jugoslavija imala istaknutu ulogu. Kad se u drugoj polovini 30-ih godina ponovo pojavila jaka Nemačka, jugoslovenska spoljna politika se promenila. Zemlja se našla u delikatnoj situaciji jer je nastojala da zadrži neutralnost u Evropi koja se ideološki oštro podelila. Na međunarodni položaj Jugoslavije uticala je unutrašnja nesloga za koju Hoptner kri-

vi političke lidere zemlje, “ljude ograničene vizije i još ograničenije fleksibilnosti, koji se nisu pokazali sposobnim da deluju zajedno”.⁸ Knjiga *Jugoslavija u krizi* u velikoj meri se oslanja na privatne dokumente kneza Pavla kojima je Hoptner imao ekskluzivan pristup te njegovi zaključci često odražavaju namesnikov način posmatranja događaja.⁹ Otu-

6) Jacob Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934–1941*, New York, 1962 (*Jugoslavija u krizi, 1934–1941*, Rijeka, 1973). Još jedan izvanredan rad o tom periodu jeste Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford, 1955), ali nije uključen u ovu analizu jer nema direktne veze s mojom argumentacijom.

7) Hoptner definiše srpsko-hrvatsko pitanje kao sukob između centralizma i federalizma i tvrdi da se “srpsko-hrvatsko neslaganje, iako prvenstveno unutrašnji problem, pokazalo kao presudno u formulisanju i funkcionisanju spoljne politike nove kraljevine”. *Yugoslavia in Crisis*, 4.

8) *Ibid.*, 297.

9) Pošto su 60-ih godina dokumenti kneza Pavla još uvek bili nedostupni drugim istraživačima, Hoptner ih u svojoj knjizi označava kao Dokumenta Džejkoba B. Hoptnera (JBH).

da su zanemarene aktivnosti srpske opozicije i njeni pokušaji da postigne kompromis s Hrvatima.

Što se tiče argumentacije i perioda koji obuhvata, knjiga koju ja nudim može se svrstati negde između Bančeve i Hoptnerove iako je moje shvatanje unutrašnje dinamike Jugoslavije bliže Hoptnerovom. Nadam se da ovaj rad nudi novo tumačenje Jugoslavije između dva rata i doprinosi popunjavanju jedne od mnogih preostalih praznina u literaturi o toj temi.¹⁰

Ova studija verovatno ne bi bila mogućna bez temelja koje su udarili historičari međuratnog perioda iz bivše Jugoslavije. Krajem 50-ih godina, pošto im je "odozgo" dat pozitivan signal, jugoslovenski historičari su počeli ozbiljno da proučavaju međuratnu kraljevinu.

10) Na primer, izučavaoci Jugoslavije još uvek čekaju na biografije kralja Aleksandra i Nikole Pašića. Gligorijevićeva trilogija o kralju Aleksandru (vidi bibliografiju) u celini je veoma korisna, ali je povremeno hagiografska i daleko ispod očekivanog kvaliteta. Drugu važnu prazninu – izučavanje života i rada Stjepana Radića – konačno je popunio Mark Biondich, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, Toronto, 2000. Neobjavljena doktorska teza Kristijana Aksboa Nilsena, zasnovana na podrobnom istraživanju, bavi se uticajem diktature kralja Aleksandra na svakodnevni život iako njen naslov nagoveštava nešto drugo: "Jedna država, jedna nacija, jedan kralj: diktatura kralja Aleksandra i njegov jugoslovenski projekat 1929–1935" (Christian Axboe Nielsen, "One State, One Nation, One King: The Dictatorship of King Alexander and His Yugoslav Project, 1929–1935", Columbia University, 2002).
11) Sergije Dimitrijević et al., (ur.), *Iz istorije Jugoslavije, 1918–1945: Zbornik predavanja*, Beograd, 1958, 5–6. Iste godine Ferdo Čulinović objavio je u Zagrebu *Slom stare Jugoslavije*.

Godine 1957, povodom osnivanja Društva historičara Srbije i Saveza društava historičara Jugoslavije, grupa vodećih jugoslovenskih naučnika organizovala je seminar o međuratnoj istoriji. Zbornik radova sa seminara objavljen je naredne godine; autori su isticali da je to tek prvi korak ka budućim "ispravnim" studijama o Kraljevini Jugoslaviji.¹¹ Vaso Čubrilović je u uvodu objasnio da knjiga ima dva cilja: da ispuni postojeću prazninu u istorijskoj literaturi i da pod-

stakne proučavanje savremene istorije jer se buduća inteligencija mora odgajati u duhu ideja Narodne revolucije. Međutim, na srpsko-hrvatskom jeziku objavljena je samo jedna istorija međuratne Jugoslavije, a njen autor je bio ugledni historičar Ferdo Čulinović. Ona se pojavila 1961. godine i, naravno, zastupala je zvanično stanovište socijalističke Jugoslavije prema monarhističkoj prethodnici, po kojem je "velikosrpska buržoazija", uz povremenu podršku hrvatskih i slovenačkih pandana, uspostavila hegemoniju te je i prenapada Sila osovine u aprilu 1941. godine dovela zemlju do političke i ekonomske propasti.¹²

Iako je broj opštih istorija međuratne Jugoslavije mali, postoji obilje studija o specifičnijim aspektima istorije tog perioda. Od sredine 60-ih godina pa nadalje – podudarano s pokušajem vlasti da uvedu privredne i političke reforme – jugoslovenski historičari su napisali dragocene knjige i članke o međuratnim političkim partijama i ključnim događajima.¹³ Te studije su, na osnovu arhivske građe koja je u to vreme postala dostupna, ponudile mnoštvo informacija, ali su se njihovi autori pobrinuli da ničim ne dovedu u pitanje zvanično tumačenje međuratnog razdoblja. Takav pristup pisanju istorije verovatno je bio jedini mogućan. Zvanična historiografija nakon Drugog svetskog rata služila je legitimizaciji novog poretka i historičari su često izbegavali teme vezane za nedavnu prošlost i tražili pribežište u srednjovekovnoj ili ranoj modernoj istoriji.¹⁴ Mada je sredinom

12) Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 2 toma, Zagreb, 1961.

13) Podatke o sekundarnoj literaturi o tom periodu objavljenj u socijalističkoj Jugoslaviji vidi u bibliografiji.

14) Stevan K. Pavlowitch, *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918–1988*, London, 1988, 129. U tom smislu jugoslovenska historiografija je bila odraz historiografije Sovjetskog Saveza, iako je 1948. godine došlo do razlaza između Moskve i Beograda. Erik Hobsbom piše: "Ako ste bili ozbiljan sovjetski istori-

80-ih godina “nacija” sve više zamenjivala “klasu” u dominantnoj ideologiji, sledeća generacija (većinom beogradskih) naučnika nastavila je da primenjuje ustanovljen, uglavnom pozitivistički pristup jugoslovenskoj međuratnoj istoriji iz kojeg je proisteklo nekoliko ključnih dela o ovom periodu.¹⁵

★

U svom pristupu ja priznajem značaj istorije etničkog suparništva i razlika pre 1918. godine, kao i klasnih, ali i spoljnih činilaca. Međutim, smatram da su politički događaji koji su se odvijali nakon ujedinjenja jednako važni, a možda i važniji za razumevanje tog perioda. Politički akteri su bili više aktivni nego programirani “agensi” koji su ponekad postupali na osno-

čar, najbolji izlaz je bio da se držite istorije drevnog Istoka i srednjeg veka mada je bilo dirljivo videti moderniste kako su (u okviru dopuštenog) spremni da kažu ono što znaju da je istina svaki put kad im se učini da su vrata odškrinuta – na primer, 1956. i početkom 60-ih godina.” *Interesting Times: A Twentieth Century Life*, London, 2003, 291. Ipak, jugoslovenska moderna historiografija dala je neke prvoredne naučne radove, na primer Ljube Bobana, Milorada Ekmečića i Andreja Mitrovića (vidi bibliografiju).

15) Naravno, ova vrsta transformacije nije bila neuobičajena u istočnoj i centralnoj Evropi i odražavala je promene na političkoj sceni – a u nekim slučajevima im je čak prethodila. Kao i u sferi politike, transformacija često nije potpuna. Čak i u delima izrazitije nacionalistički orijentisanih istoričara kakvi su Vasilije Krestić u Srbiji ili pokojni hrvatski predsednik Franjo Tuđman koji je 60-ih godina bio aktivan istoričar vidljivi su stara marksistička frazeologija i tumačenja.

vu autentičnih uverenja, a ponekad pragmatično, i čiji su se stavovi razvijali tokom tog razdoblja. Nadam se da će prednosti takvog “instrumentalističkog” pristupa postajati sve jasnije tokom čitanja ove knjige.

Većina radova o međuratnoj Jugoslaviji bavi se, na ovaj ili onaj način, hrvatskim pitanjem. Međutim, u postojećoj literaturi nedostaje analiza srpskih i hrvatskih pokušaja da se nađe kompromis vezan za Jugo-

slaviju i jugoslovenstvo i reši hrvatsko pitanje. Traganje za kompromisom i srpsko-hrvatskim sporazumom dominiralo je jugoslovenskom politikom u međuratnom periodu, a naročito 30-ih godina. Ono što sledi jeste (i)storija koja govori upravo o tom traganju.

1. SMRT I UJEDINJENJE

Neizmjerne daleko su u prve mjesece 1919. Beograd i Zagreb jedan od drugoga; najbrži vlak treba redovno 27 sati da prevali tu distancu, a zakašnjenja su kraj dezorganizacije poratnoga prometa dnevna pojava. Put iz Zagreba u Beograd i obratno dalek je put, mukotrpan put u nezaloženim vagonima, s razbijenim prozorima; ljudi se na nj teško odlučuju. I to otežava kontakt [između Srbije i Hrvatske].¹

Bilo je 10 sati pre podne 27. novembra 1918. godine kad je specijalni voz napustio zagrebačku železničku stanicu i krenuo u Beograd, prestonicu Srbije, upravo oslobođenu nakon tri godine austrougarske okupacije. Jedini putnici u vozu bili su delegati Narodnog vijeća, predstavnici novoformirane, međunarodno nepriznate Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Osećaj da je njihova misija od historijskog značaja verovatno je pomogao delegatima da se oslobode umora i priti-

ska koji su ih ophrvale. U 11 sati prethodne noći konačno je završena dugotrajna i na-

1) Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1990, 2 toma, tom 2, 158. (Prvobitno objavljeno pod naslovom *Politička povijest Hrvatske, 1918–1929*, Zagreb, 1938). Horvat, poznati novinar, bio je svjedok nekih od najvažnijih događaja u periodu formiranja Jugoslavije. Njegova knjiga je dragocjen i lako čitljiv opis Jugoslavije iz 20-ih godina koji je dao jedan savremenik.

peta rasprava o ujedinjenju sa Srbijom započeta 23. novembra. Narodno vijeće je sazvano u vreme kad se Habzburška monarhija brzo raspadala. Italijanske trupe su ulazile u Dalmaciju, a socijalni nemiri ugrožavali su vlast u novoj državi. Samo susedna Srbija, sa svojom obnovljenom i pobjedničkom vojskom i ojačanim međunarodnim ugledom, čiji je cilj od samog početka rata bio oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, mogla je pružiti osećaj sigurnosti i zaštite.

Zbog guste magle voz je morao da se kreće sporije nego obično i seoska područja koja su promicala podsetila su delegate na tek prohujalo ratno razaranje. Delegacija je u 11 uveče stigla u Zemun, gde je prenoćila, a sledećeg jutra je prešla Dunav i stigla u Beograd. Tu su ih dočekale razdragane gomile Srba i malobrojne političke vođe koje su se nalazile u gradu.²

Zagrebačka delegacija je doputovala u Beograd da bi pozvala srpske vođe da proglase ujedinjenje Južnih Slovena u jednu državu. Tekst poziva sastavilo je Narodno vijeće na istorijskoj sednici održanoj 23-24. novembra. Na kraju sednice velika većina članova glasala je za ujedinjenje sa Srbijom, ali je tome prethodila žučna rasprava. Gledano unazad, tada pokrenuti glavni argumenti i pitanja bili su osnova i budućih rasprava o institucionalnoj strukturi jugoslovenske kraljevine te stoga zaslužuju bližu analizu. Pre detaljnijeg razmatranja diskusije u Narodnom vijeću, potrebno je ukazati na kontekst u kojem se ona odvijala.

Prvi svetski rat i jugoslovensko pitanje

Da bi se stvorila nezavisna i ujedinjena Jugoslavija, Osmanlijska i Habzburška monarhija morale su propa-

2) *Ibid.*, 131.

sti. Nakon Prvog balkanskog rata 1912. godine osmanlijsko prisustvo u Evropi bližilo se potpunom kraju. Drugi balkanski rat gotovo je udvostručio teritoriju Srbije i ojačao njen ugled među Južnim Slovenima koji su živeli u Austrougarskoj. U vreme kad je nadvojvoda Franc Ferdinand, naslednik habzburškog prestola, ubijen u Sarajevu (28. juna 1914. godine), više od polovine buduće Jugoslavije bilo je deo Austrougarske: Slovenija, Hrvatska, Vojvodina i Bosna i Hercegovina. Jedino su Srbija (koja je obuhvatala današnje Kosovo i Makedoniju) i Crna Gora bile nezavisne države. Atentator na nadvojvodu bio je dvadesetogodišnji Gavrilo Princip, član Mlade Bosne, revolucionarnog omladinskog pokreta koji se borio protiv Dvojne monarhije i za ujedinjenje Južnih Slovena pod njenom vlašću sa Srbijom. Iako su mladobosanci dobijali oružje i finansijsku pomoć od tajne srpske organizacije Ujedinjenje ili smrt (poznate kao Crna ruka), na čijem čelu je bio pukovnik Dragutin Dimitrijević Apis, zvanični Beograd nije stajao iza atentata. Ipak, ubistvo nadvojvode bilo je za Beč i Budimpeštu idealna prilika da se reše opasnosti koju je Srbija predstavljala za imperiju. Kad je Beograd odbacio ultimatum, Austrougarska je 28. jula objavila rat Srbiji. Pokazalo se da je to bio početak Prvog svetskog rata.³

Ratni ciljevi Srbije uključivali su i širenje teritorije na račun Habzburške monarhije. Početkom septembra 1914. godine srpska koaliciona vlada Nikole Pašića

3) Kratak opis formiranja Jugoslavije vidi u Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1995 (prvi put objavio Geca Kon 1924), 31-51. Put ka ujedinjenju i međunarodne dimenzije tog procesa analizirani su u Kosta St. Pavlowitch, "The First World War and the Unification of Yugoslavia", i Andrej Mitrović, "The Yugoslav Question, The First World War, and the Peace Conference, 1914-1929", oba u Dejan Đokić, (ur.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918-1992*, London and Madison, WI, 2003, 27-41, odnosno 42-56.

obavestila je svoje saveznike da joj je cilj da od Srbije stvori "jednu jaku jugozapadnu slovensku državu, u čiji bi sastav ušli svi Srbi i svi Hrvati i svi Slovenci".⁴ Vlada, prethodno evakuisana u Niš, zvanično je proglasila 7. decembra da je njen cilj "oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca".⁵ Nekoliko činilaca motivisalo je jugoslovenstvo srpske vlade. Velika država je imala veće šanse da se u budućnosti suprotstavi neprijateljskim silama kao što je Habzburška monarhija. Takva država bi uspešno mogla da ostvari ujedinjenje etnički srodnih južnoslovenskih naroda; postojanje jugoslovenske ideja davalo je neophodnu ideologiju. Pored etničkog srodstva, Južne Slovene je povezivala i činjenica da je pretila opasnost od sveopšte nemačke ekspanzije. I konačno, ujedinjenje bi sprovela Srbija koja se još pre rata razvila u centar borbe za oslobođenje Južnih Slovena.⁶

Među ministrima u srpskoj vladi postojala je izvesna zbrka u vezi s tačnim značenjem jugoslovenstva: da li je to pre svega ideja o srpsko-hrvatskom jedinstvu ili treba obuhvatiti i Slovence – možda čak i Bugare?

Druga pitanja ticala su se odgovarajućeg imena nove

nacije i nove države, a postojala je i nedoumica da li ideja o svesrpskom ujedinjenju (uključujući i planove za ujedinjenje Srbije i Crne Gore) i jugoslovenstvo mogu ići ruku podruku.⁷ Političke elite Srbije prihvatile su ideju jugoslovenstva mnogo kasnije od hrvatskih

4) Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914–1918*, Beograd, drugo izdanje, 1990, 89. Vladu su formirali Pašićevi radikali, samostalni radikali i naprednjaci.

5) "Izjava kr.[aljevske] srpske vlade u Narodnoj Skupštini", Niš, 7. decembar (24. novembar po starom kalendaru) 1914, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914–1919* (sakupio Ferdo Šišić), [nadalje *Dokumentil*], Zagreb, 1920, 10.

6) Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd, 2. izd., 2004, 138.

7) *Ibid.*, 139. O planovima za ujedinjenje Srbije i Crne Gore vidi u Dimitrije Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962.

i srpskih pandana u Habzburškoj monarhiji, gde se ta ideja pojavila u prvoj polovini devetnaestog veka. Kad je rat počeo, srpska vlada se konsultovala s vodećim intelektualcima zemlje koji su i ranije ispoljavali veće interesovanje za jugoslovenstvo.⁸ Srpske političke vođe nisu koristile termin "Velika Srbija", bar ne u zvaničnim dokumentima. Vojni lideri su ga pominjali, mada više u sklopu opisa "snage" i "slave" nego nekog političkog programa.⁹ U stvari, ovaj termin su češće upotrebljavali zapadni saveznici Srbije nego sami Srbi.¹⁰

Srbija je moralno i finansijski podržavala stvaranje Jugoslovenskog odbora, grupe južnoslovenskih političara i intelektualaca izbeglih iz Habzburške monarhije koja je od maja 1915. godine do kraja rata imala sedište u Londonu. Na čelu Odbora nalazila su se dva Hrvata iz Dalmacije – Ante Trumbić i Frano Supilo – a aktivnosti te organizacije uglavnom su bile propagandne.¹¹ Posle vojnog poraza Srbije krajem 1915. godine i epskog povlačenja preko crnogorskih i albanskih planina u zimu 1915–1916. godine, kralj Petar I, vlada i desetkovana vojska našli su utočište na grčkom ostrvu Krfu. Kombinacija tako nesigurne situacije i pritiska sila Antante koje su tražile da se Srbija odrekne pretenzija na Dalmaciju i Istru u korist Italije kako bi

8) Vidi Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države, 1914–1920*, Beograd, 1986, i poglavlje iste autorke "South Slav Intellectuals and the Creation of Yugoslavia", u Đokić (ur.), *Yugoslavism*, 222–237.

9) Mitrović, *Srbija*, 141.

10) *Ibid.* Članak o stvaranju Jugoslavije objavljen 7. decembra 1918. godine u londonskom *Tajmsu* nosio je naslov "Velika Srbija: Regent prihvata ponudu oslobođenih Slovena".

11) Trumbić i Supilo su bili među retkim članovima Odbora koji su, da bi sačuvali nezavisnost položaj, odbili da primaju finansijsku pomoć srpske vlade. Srpska vlada je imala svog predstavnika u Odboru (kasnije je to bio Stojan Protić, član Radikalne stranke i prvi predsednik vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca), a Dinko Trinajstić bio je predstavnik Jugoslovenskog odbora pri srpskoj vladi na Krfu.

ova stupila u rat na strani Saveznika – u skladu s obećanjem koje su Italiji dale Britanija, Francuska i Rusija tajnim ugovorom sklopljenim u aprilu 1915. godine u Londonu – navodno je navela Pašića da preispita “maksimalistički” cilj svoje vlade – jugoslovensko ujedinjenje. Umesto toga, morao se zadovoljiti, bar trenutno, proširenjem Srbije koje bi obuhvatilo Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu i možda delove Hrvatske naseljene Srbima.

Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti da su velike sile ponudile Pašiću “Veliku Srbiju”. Srbija nije bila potpisnica Londonskog ugovora i Pašić je za njegovu sadržinu saznao indirektno, od srpskih diplomatskih predstavnika u Parizu i Rimu i Frane Supila. Tačno je da su u leto 1915. godine, u bezuspešnom pokušaju da namame Bugarsku da stane na njihovu stranu, Saveznici ponudili srpskoj vladi teritorijalnu nadoknadu na račun Habzburške monarhije ako odustane od svog dela u Makedoniji (koji je Srbija osvojila u balkanskim ratovima), ali slične nagodbe oko teritorija nisu bile retke za vreme rata mada sve do poslednjeg trenutka nije bilo mnogo onih koji su mogli predvideti raspad Habzburške monarhije, a pogotovu ne ishod rata i kako će posle njega izgledati mapa Evrope. Srpska vlada je bila sklonija stvaranju velike južnoslovenske države i svakako je diskutabilno da li je na kraju rata bila

12) Stoga je nekorektno tvrditi, kao što se poslednjih godina čini u nenaučnim i nekim naučnim krugovima u Srbiji, da je srpsko vođstvo napravilo sudbonosnu grešku ili podnelo plemenitu žrtvu kad se opredelilo za Jugoslaviju, a ne za veliku srpsku državu. Vidi raspravu između Dubravke Stojanović i Koste Nikolića, dvoje beogradskih istoričara sa suprotnim stavovima o tom pitanju, *Vreme*, br. 624, 19. decembar 2002, i br. 628, 16. januar 2003.

mogućna održiva alternativa.¹²

Iako je 1916. godine Pašić zaista počeo da preispituje stav o stvaranju Jugoslavije, srpski prestolonaslednik

Aleksandar nastavio je da javno podržava jugoslovensku opciju.¹³ U aprilu te godine, na prijemu u londonском hotelu Klaridž,¹⁴ Aleksandar je rekao svojim britanskim domaćinima: “Srpska vojska se borila za ideal ka kojem smo vekovima stremili. Taj ideal je ujedinjenje u jednu otadžbinu svih Srba, Hrvata i Slovenaca, jer oni su jedan narod, s istom tradicijom, istim jezikom, istim težnjama, ali ga je zla sudbina podelila.”¹⁵

Sumnja da srpska vlada u izbeglištvu nije više čvrsto opredeljena za Jugoslaviju dovela je do sukoba u Jugoslovenskom odboru. Supilo je želeo da Odbor prekine odnose s Pašićem i njegovim ministrima, ali je Trumbić odbio da zauzme tako radikalni stav. U tome su ga podržali drugi članovi koji su verovali da se dve strane moraju zajedno zalagati za ujedinjenje i da će se nakon rata naći rešenje za sve razlike. Supilo je u znak protesta izašao iz Odbora i tako okončao političku karijeru i pre svoje prerane smrti naredne godine.¹⁶

13) Aleksandar je bio mlađi sin kralja Petra I i crnogorske princeze Zorke koja je umrla pre nego što je njen muž krunisan 1903. godine. Aleksandar je postao prestolonaslednik 1909. godine jer je stariji brat Đorđe imao preku narav i smatran je nepogodnim za budućeg kralja. U junu 1914. godine Aleksandar je proglašen za princa-regenta i otad je vladao u ime svog bolesnog oca kralja Petra I. Postao je kralj nakon Petrove smrti 1921. godine.

14) U julu 1945. godine u istom tom hotelu rođen je Aleksandrov unuk i imenjak. Britanska vlada je jedan apartman u hotelu proglasila jugoslovenskom teritorijom na 24 sata kako bi naslednik krunice bio rođen u “Jugoslaviji”. Na kraju Drugog svetskog rata jugoslovenske komunističke vlasti su svrgnule dinastiju Karađorđevića i zabranile joj povratak u zemlju.

15) “Deputation to the Prince Regent: A Nation’s Ideal”, *The Times*, 6. april 1916. Aleksandrova izjava ne samo što pokazuje da je on rano usvojio jugoslovenstvo nego i pruža uvid u način na koji je shvatao jugoslovensku nacionalnost. Nakon uspostavljanja diktature 1929. godine Aleksandar je pokušao da odozgo nametne “integralno” jugoslovenstvo. Tada su, kao i 1916. godine, on (i drugi “integralni” Jugosloveni) tvrdili da Srbi, Hrvati i Slovenci pripadaju jednoj, etničkoj naciji koju je strana vladavina vekovima delila.

16) Više o Jugoslovenskom odboru, njegovom odnosu s Pašićevom vladom i nesigurnom međunarodnom položaju vidi u Gale Stokes, “The Role of the Yugoslav Committee in the Formation of Yugoslavia”, u Dimitrije Đorđević (ur.), *The Creation of Yugoslavia, 1914–1918*, Santa Barbara, CA, 1980, 51–67.

Sukob između Trumbića i Supila nije bio jedino neslaganje u Odboru. Činjenica da je Odbor zavisio od Srbije i Antante, da nije imao političku legitimnost i da mu je članstvo bilo mešovito – većinom sastavljeno od Hrvata, ali i od Srba i Slovenaca – stvorila je antagonizme. Ovo unutrašnje nejedinstvo navelo je Tomaša G. Masarika, prvog predsednika Čehoslovačke nakon rata, da primeti da je Jugoslovenski odbor već 1916. godine bio “opasno raskliman”, a Jovana Jovanovića Pižona, srpskog izaslanika u Londonu (i budućeg lidera Saveza zemljoradnika), da u maju 1917. godine zapiše u svom dnevniku da zbog unutrašnjih podela Jugoslovenski odbor više ne funkcioniše.¹⁷ To je bez sumnje oslabilo položaj Odbora u odnosu na srpsku vladu i one južnoslovenske vođe koje su ostale u Austrougarskoj.

Godina 1917. bila je naročito puna događaja. U februaru je u topličkom kraju u Srbiji izbio spontan ustanak protiv okupacionih snaga, ali je već sledećeg meseca surovo ugušen.¹⁸ U maju su Južni Sloveni pod habzburškom vladavinom odlučno zahtevali veću autonomiju unutar carevine. U proleće se razbuktala borba za vlast: na jednoj strani su bili princ-regent Aleksandar i grupa njemu lojalnih oficira (poznata kao Bela ruka), na drugoj strani pukovnik Apis i Crna ruka, a na trećoj Pašićevi radikali. Crna ruka je optužena za zaveru protiv vlade pa čak i za planiranje

17) Masarik i Jovanović navedeni su u Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, 1967, 131, i 185n. Srbi koji su studirali u Francuskoj dali su Jovanoviću nadimak Pižon (srpska transkripcija francuske reči *pi-geon – golub*) zbog njegovog elegantnog odevanja i držanja.

18) Više o ovom ustanku vidi u Mitrović, *Srbija*, 356–370.

atentata na princa-regenta. Posle montiranog procesa održanog u Solunu, u junu su pogubljeni Apis i još dva člana ove tajne organizaci-

je. Iako se Aleksandar oslobodio opasnog političkog protivnika, ceo događaj je destabilizovao vladu, pogoršao odnose između Pašića i princa-regenta i donekle naneo štetu međunarodnom ugledu Srbije.¹⁹ Gledano unazad, to je bio jedan od prvih znakova autokratskih težnji princa-regenta.²⁰

Kad je reč o međunarodnoj areni, ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat u aprilu i povlačenje Rusije nakon Novembarske (po starom kalendaru, Oktobarske) revolucije označili su dvostruku prekretnicu. Američki predsednik Vilson zalagao se za pravo malih nacija na samoopredeljenje i suprotstavljao se praksi tajnih ugovora.²¹ Istovremeno, Pašić je izgubio moćnog saveznika u Rusiji budući da je ona na jugoslovensko ujedinjenje gledala sumnjičavo i verovatno bila sklonija proširivanju teritorija Srbije.²²

Sa južnoslovenskog stanovišta, svakako najznačajniji događaj 1917. godine bio je sastanak na Krfu koji su u junu i julu održali srpska vlada i Jugoslovenski odbor. Oni su izdali zajedničku deklaraciju u kojoj se kaže da će se posle rata Srbi, Hrvati i Slovenci, “poznati pod imenom Južnih Slovena ili Jugoslovena”, ujediniti u jednu državu, “ustavnu, demokratsku i parlamentarnu monarhiju na čelu s dinastijom Karađorđevića”, čije će ime biti “Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca”.²³ Tako je unapred, pre nego što je država stvorena i pre nego što su odluke od vitalnog značaja prošle demokratsku prove-

19) U znak protesta, nezavisni radikali i naprednjaci podneli su ostavke u vladi. Detaljniju analizu suđenja vidi u David MacKenzie, *The “Black Hand” on Trial: Salonika, 1917*, Boulder, CO., 1995.

20) Mitrović, *Srbija*, 261.

21) Za pravo naroda na samoopredeljenje i protiv tajnih ugovora bio je i Vladimir Iljič Lenjin, ali iz drukčijih ideoloških razloga.

22) Vidi Michael Boro Petrovič, “Russia’s Role in the Creation of the Yugoslav State, 1914–1918”, u Đorđević (ur.), *The Creation of Yugoslavia*, 73–94.

23) Podrobniju analizu Krfske deklaracije vidi u Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 189–207, 288–298.

ru, određeno da će ujedinjena država biti monarhija pod vladavinom srpske dinastije.

U raspravi s Pašićevim radikalima sredinom 20-ih godina Trumbić je tvrdio da je na Krfu odlučno odbacio centralizam.²⁴ Međutim, on je bio rezervisan i prema federalizmu i, mada se na sastanku na Krfu zalagao za široku regionalnu autonomiju, zaključio je: "Ja nemam nikakve zanose za federalno organizovanje, jer ne vidim u njemu bolju pogodbu za napredovanje našeg narodnog života."²⁵ Većina članova Jugoslovenskog odbora podržala je Trumbića i koncept unitarne decentralizovane države, ali je bilo i onih koji su podržali srpske centralističke argumente.²⁶ Otuda, iako su obe strane formalno odbacile federalizam, centralizam nije bio opšteprihvaćena alternativa. Protivnici centralizma zalagali su se za kompromisno rešenje, sistem vladavine koji nije ni centralistički ni federalistički, ali nisu u potpunosti obrazložili šta bi to podrazumevalo.

Državnici koji su učestvovali na Krfskoj konferenciji nisu precizirali da li buduća država treba da bude centralizovana ili decentralizovana i istoričari ih često krive za taj propust. Nakon ujedinjenja obnovljena je rasprava o obliku državnog uređenja koji bi bio najbolji za zemlju. Centralisti su na kraju pobedili, ali je to dovelo da krize koja će sve vreme između dva svetska rata rastrzati Jugoslaviju. Međutim, razlike ispoljene na sastanku na Krfu nisu bile tako izrazite kao što će se kasnije obično misliti. Moglo bi se reći da su, iako nije utvrđeno kakav će biti sistem vladavine, i centralisti i protivnici centralizma napustili

24) Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origin, History, Politics*, Ithaca, NY, 1994, 124.

25) Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 236.

26) *Ibid.*, 237–240.

konferenciju s uverenjem

da su njihovi argumenti preovladali.²⁷ Obe strane su se složile da buduća država bude monarhija s dinastijom Karađorđevića na čelu. Tvrdnja da Srbi, Hrvati i Slovenci pripadaju istoj etničkoj grupi uopšte nije dovođena u pitanje. Oni su posmatrani kao "plemena" jednog "troimenog naroda".²⁸ Pobornici južnoslovenskog ujedinjenja nazivali su srpsko-hrvatsko-slovenačku naciju i "jugoslovenskom" nacijom ili, kako se u to vreme govorilo, "rasom", a ponekad i "jugoslovenskim plemenom" ili "srpsko-hrvatsko-slovenačkim plemenom".

Još pre rata su i protivnici i zagovornici jugoslovenskog ujedinjenja smatrali da su Srbi i Hrvati jedan narod. Tako su prilikom austrougarskog popisa iz 1910. godine, između ostalih nacionalnosti u carevini, popisani i "Srbohrvati". Istaknuti britanski stručnjak za istoriju Južnih Slovena (koji je kasnije davao snažnu podršku Jugoslovenskom odboru) R. V. Siton-Votson napisao 1911. godine da Srbi pripadaju jednoj, jugoslovenskoj "rasi" koja će se na kraju ujediniti kao što su to učinile italijanska odnosno nemačka "rasa" u devetnaestom veku.²⁹ U septembru 1914. godine, tri meseca pre Niške deklaracije, Siton-Votson je hvalio *Tajms* zbog pisanja o "našim viteškim srpskim saveznicima". "Krajnje je vreme da sjajni kvaliteti srpsko-hrvatske rase budu šire shvaćeni kod nas", napisao je i dodao:

27) *Ibid.*, 244.

28) *Ibid.*, 221–222. U to vreme reč "nacija" nije često upotrebljavana. Smatralo se da se bosanski Muslimani razlikuju od Srba i Hrvata samo po religiji, a pravoslavni Crnogorci i Makedonci su svrstavani u srpsko "pleme" iako među Makedoncima nije bilo mnogo onih koji su se zaista osećali kao Srbi.

29) R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London, 1911, 336.

Ali nije dovoljno da se prema Srbiji ponašamo s pažnjom. U celini gledano, južnoslovensko pi-

tanje jedno je od najvažnijih pitanja koja je otvorio ovaj rat; i već se bliži dan kad se, zajedno s našim prijateljima u Rusiji, moramo potruditi da obezbedimo trajno rešenje. Ugrožena je budućnost srpske, hrvatske i slovenačke rase. Pokret za ujedinjenje tri srodna naroda brzo je ojačao tokom prethodnih pet godina i ništa ne može zaustaviti njegov razvoj.³⁰

S obzirom na činjenicu da je Italija bila prepreka stvaranju jugoslovenske države, donekle je ironično to što je pokret za jugoslovensko ujedinjenje često upoređivan s italijanskim pokretom za ujedinjenje. Drugi istaknuti britanski historičar Dž. M. Trevelijan sećao se, takođe u *Tajmsu*, svoje predratne posete Srbiji. On se susretao s mladim ljudima koji su o Srbiji govorili kao o novom Pijemontu i video je knjige o italijanskom Risordimentu u beogradskim knjižarama, kao i “na

30) R. W. Watson, “Southern Slav Patriotism”, pismo upućeno uredniku, *The Times*, 16. septembar 1914. U svojim kasnijim spisima Siton-Votson je nastavio da posmatra Srbe i Hrvate (a ponekad i Slovence) kao jednu naciju; vidi, na primer, članak “The Background of the Yugoslav Dictatorship”, *Slavonic Review*, sv. 10, br. 29, decembar 1931, 363–376.

31) G. M. Trevelyan, “Aims of a Small Nation”, pismo upućeno uredniku, *The Times*, 18. septembar 1914. Đuzepe Garibaldi i italijanski revolucionari nadahnuli su i jugoslovenski i srpski nacionalni pokret. Mihailo Pupin, američki naučnik srpskog porekla, sećao se kako je u njegovom srpskom selu na jugu Mađarske (u današnjoj Vojvodini) Garibaldi nazivan “italijanskim Karađorđem”. Na zidovima dnevne sobe Pupinovih su, pored slavske ikone, visile i slike Karađorđa, ruskog cara i Garibaldija. Pupin, *From Immigrant to Inventor*, New York, 1960 (prvi put objavljeno 1922), 8.

stolu čekaonice u Ministarstvu spoljnih poslova”. “Srbija sad zaista vodi rat za oslobođenje sličan onome koji je poveo Pijemont u ime drugih italijanskih provincija”, napisao je Trevelijan. “A Rusija igra ulogu Napoleona III”³¹ [koji je podržavao italijanski nacionalni pokret].

Slovinci nisu poistovećivani sa Srbima i Hrvatima uglavnom zbog posebnog

jezika, ali su u tom periodu mnogi Slovenci videli sebe – a tako su ih videli i drugi – kao deo jugoslovenske nacije.³² Otuda su čak i dobri poznavaoци južnoslovenskih prilika govorili o srpsko-hrvatskom i srpsko-hrvatsko-slovenačkom jedinstvu onako kako je to činio Siton-Votson u navedenom pismu. Južnoslovenske vođe ponekad su preterano naglašavale jedinstvo triju “plemena”, možda zato što su imali u vidu da Amerika podržava princip nacionalnog samoopredeljenja. Oni su se često pozivali i na srpsko-hrvatsko-slovenačko jezičko jedinstvo iako su znali da se slovenački jezik razlikuje od srpsko-hrvatskog.³³

Kad je izbio rat, Jugoslovenci pod habzburškom vladavinom uglavnom su morali da se izjasne kao lojalni podanici Monarhije. Antisrpski neredi nakon atentata u Sarajevu stvorili su atmosferu neprijateljstva ne samo prema Srbima nego i prema jugoslovenski nastrojenim Hrvatima i Slovencima. Međutim, u kasnijim fazama rata stvari su počele da se menjaju. Godine 1917. južnoslovenski članovi bečkog Rajhsrata (parlamenta) osnovali su sopstvenu parlamentarnu grupu – Jugoslovenski klub – kao što su to prethodno učinili češki i poljski poslanici.³⁴ Klub, kojim je predsedavao Anton Korošec, vođa Slovenske ljudske stranke (i u međuratnom periodu jedna od najuticajnijih ličnosti na jugoslovenskoj političkoj sceni), izdao je 30. maja 1917. godine deklaraciju sa sledećim zahtevom:

Potpisani narodni zastupnici u “Jugoslovenskom klubu” udruženi,

32) Mitja Velikonja, “Slovenia’s Yugoslav Century” u Đokić (ur.), *Yugoslavism*, 84–99, 86.

33) Janković, *Jugoslovensko pitanje*, 227–228. Bez obzira na to, tokom celog međuratnog perioda jezik je nazivan srpsko-hrvatsko-slovenačkim.

34) Najpodrobniji i najkorisniji prikaz južnoslovenske politike u Habzburškoj monarhiji, koji se bavi pre svega srpsko-hrvatskim odnosima i sadrži mnoge citate iz primarnih izvora, vidi u Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989.

izjavljuju, da na temelju narodnog načela i hrvatskoga državnoga prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habzburško-lorenske dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svoga jednog te istog naroda.³⁵

Dakle, Majska i Krfska deklaracija su se razlikovale u jednoj ključnoj stvari: Krfska se zalagala za nezavisnu Jugoslaviju, a Majska je pozivala Južne Slovence pod habzburškom vladavinom da se ujedine u okviru Monarhije, što se delimično zasnivalo na hrvatskom državnom pravu.³⁶ Zajedničko im je bilo pominjanje principa

35) Deklaracija Jugoslovenskog kluba (Beč, 30. maj 1917), *Dokumenti*, 94.

36) Reč je o ideologiji koja je naglašavala trajno postojanje hrvatske državnosti zasnovane na pravnim dokumentima i saboru. Vidi Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973.

37) Arument da ove dve deklaracije nisu međusobno isključive kao što se često vjeruje vidi u K. St. Pavlowitch, "The First World War", 34.

38) Ovo je uverljivo pokazano u Mitrović, "The Yugoslav Question", 46.

39) Koalicija glavnih hrvatskih stranaka i stranaka Srba pod habzburškom vladavinom zastupala je stav o "narodnom jedinstvu" Srba, Hrvata i Slovenaca i zalagala se za njihovo ujedinjenje u jedinstvenu državu. Godine 1906. Hrvatsko-srpska koalicija pobedila je na izborima za sabor i ostala najveća grupacija sve do raspuštanja sabora 1918. godine. Pomenutog Antu Pavelića (zubara po profesiji) ne treba brkati sa ustaškim vođom istog imena (koji je po profesiji bio advokat).

nacionalnog samoopredeljenja koji su u to vreme zastupale Sjedinjene Američke Države.³⁷ To što je Amerika odbacivala politiku tajnih ugovora i zalagala se za pravo na nacionalno samoopredeljenje išlo je u prilog jugoslovenskom ujedinjenju.³⁸

Deklaracija Jugoslovenskog kluba s odobravanjem je primljena u hrvatskom saboru. Ante Pavelić, ugledni član Hrvatsko-srpske koalicije,³⁹ oduševljeno je povezo deklaraciju sa Febru-

arskom revolucijom u Rusiji i širim kontekstom Evrope: "Taj zahtjev za potpunom ravnopravnošću svih naroda u Monarhiji", rekao je Pavelić, "dobio je pojačano svoje znamenovanje onim časom kad se demokratski duh iz velike i prosvijećene Rusije počeo neodoljivom snagom širiti ostalim zemljama Evrope."⁴⁰ Majska deklaracija je bila značajna ne samo po tome što je aktivnosti usmerene na stvaranje Jugoslavije unutar Monarhije proširila i na Sloveniju – koju je Beč dotad smatrao, uopšteno gledano, lojalnijom od Hrvatske – nego i po tome što je alarmirala srpsku vladu i Jugoslovenski odbor jer je pokazala da Jugosloveni u Habzburškoj monarhiji polako preuzimaju inicijativu.⁴¹ Prema tome, moguće je da je Majska deklaracija ubrzala sazivanje konferencije na Krfu koja je usledila posle nekoliko nedelja.

Kad je 1918. godine car Karlo (koji je nasledio Franju Josifa 1916. godine) poslao grofa Ištvana Tisu u južne delove carevine da bi sagledao situaciju na terenu, postalo je jasno da Habzburgovci neće moći još dugo da kontrolišu južnoslovenske teritorije. Tisa je bio zapanjen neprijateljskim i antihabzburškim čuvstvima s kojima se suočio, pa ipak je lojalnom hrvatskom generalu Stjepanu Sarkotiću rekao da je Mađarska i dalje jaka i da će se razračunati s neprijateljima.⁴²

Događaji u oktobru i novembru 1918. godine odvijali su se velikom brzinom, jedan za drugim. Srpska vojska je uspešno oslobodila zemlju, ušla u Beograd 1. novembra i dva dana kasni-

40) Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 109. Pavelić je naravno mislio na Martovsku (po starom kalendaru, Februarsku) revoluciju.

41) K. St. Pavlowitch, "The First World War", 33. Pored Korošca, članovi Jugoslovenskog kluba su bili i 22 Slovenca, 12 Hrvata i dva Srbina. Međutim, iz nejasnih razloga, ta dva Srbina nisu potpisala Majske deklaraciju. Mitrović, *Srbija*, 432.

42) Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 261; K. St. Pavlowitch, "The First World War", 35.

je iz njega isterala i posljednje neprijateljske vojnike. Jugosloveni u Habzburškoj monarhiji formirali su 8. oktobra Narodno vijeće – *de facto* vladu sa sedištem u Zagrebu. Korošec je izabran za predsjednika, a Pavelić i Svetozar Pribičević, vođe hrvatskog odnosno srpskog krila u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, postali su potpredsjednici. Narodno vijeće je 29. oktobra proglasilo formiranje i nezavisnost nacionalno ujedinjenje suverene Države Slovenaca, Hrvata i Srba “na cijelom etnografskom području toga naroda”.⁴³ Ban Hrvatske Antun Mihalovich raspustio je sabor kao nepotreban i Hrvatska je prestala da postoji. Redosled događaja pokazuje legalistički način razmišljanja karakterističan za habzburšku tradiciju koja je poštovana čak i u vreme revolucionarnih promena i raspada Monarhije.

Iako neki Hrvati ističu da je Hrvatska izgubila državnost (koju je navodno sačuvala uprkos sporazumu – *Pacta Conventa* – sklopljenom s Mađarskom 1102. i pripajanja Austriji 1526–1527. godine) tek pošto se ujedinila sa Srbijom, činjenica je da je više od mesec dana pre proglašenja ujedinjenja hrvatski sabor raspušten sopstvenom voljom. Srbija je žrtvovala svoj suverenitet nakon ulaska

u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i Crna Gora koja se ujedinila sa Srbijom nedelju dana ranije. Ali to je učinila i Hrvatska koja se odrekla simbola svoje srednjovekovne državnosti nakon ulaska u kratkovečnu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba 29. oktobra 1918. godine.⁴⁴

43) Jovanović, *Ustavno pravo*, 34. U ono vreme često je upotrebljavan termin “etnografski”, a označavao je etničko i teritorijalno jedinstvo srpsko-hrvatsko-slovenačke nacije.

44) Slobodan Jovanović to ovako objašnjava: “U ovoj novoj državi sabor nije mogao vršiti vrhovnu vlast; zato je te iste sednice Hrvatski sabor izjavio ‘da priznaje Narodnome vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba vrhovnu vlast’. Ban [Mihalovich] je, u ime Hrvatske vlade, izjavio, da potpuno usvaja stanište Hrvatskoga sabora, i da celu egzekutivu stavlja na raspoloženje Narodnome vijeću. Tako je slobodnom voljom Hrvatskoga sabora i hrvatskoga bana prestala postojati nezavisna Hrvatska država, da bi mogla postati nova država austro-ugarskih Jugoslovena...” *Ustavno pravo*, 34.

Ono što se desilo 29. oktobra bilo je deo istog procesa koji je doveo do toga da 1. decembra u Beogradu bude proglašeno ujedinjenje. Država Slovenaca, Hrvata i Srba bila je u tom smislu “privremena” Jugoslavija i trajala je sve dok “prava”, koja je obuhvatala i Srbiju i Crnu Goru, nije proglašena. To će biti istaknuto u obraćanju Narodnog vijeća princu-regentu Srbije 1. decembra 1918. godine.

Vođe tri organizacije koje su predstavljale Južne Slovence – srpske vlade, Narodnog vijeća i Jugoslovenskog odbora – sastale su se početkom novembra 1918. godine u Ženevi da bi razgovarale o ujedinjenju. Cilj sastanka, kojem su prisustvovali i predstavnici srpske opozicije, bio je sastavljanje deklaracije o jugoslovenskom ujedinjenju koja će biti predstavljena silama Antante, ali neslaganja su odmah izbila na površinu. Za razliku od Pašića koji je smatrao da je Srbija u najboljem položaju da zastupa jugoslovensku stvar te da stoga treba da igra vodeću ulogu, predstavnici Narodnog vijeća su tvrdili da Država Slovenaca, Hrvata i Srba treba da bude ravnopravan partner Srbije. Njih su podržali Jugoslovenski odbor i srpska opozicija koja je Pašića očigledno doživljavala kao veću opasnost od hrvatsko-slovenačkih dualističkih planova vezanih za novu državu. Pošto je nadglasan, srpski predsjednik vlade se nevoljno povukao. On je 8. novembra priznao Državu Slovenaca, Hrvata i Srba i pozvao sile Antante da slede njegov primer, a sledećeg dana izdata je zajednička deklaracija.⁴⁵

Ženevskom deklaracijom je utvrđeno da postojeće in-

45) “Recognition of the National Council in Zagreb by the Royal Serbian Government”, Genève, 8. novembar 1918, *Yugoslavia through Documents*, 148–149. Dragoslav Janković podrobnio analizira ženevski sastanak u “Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine”, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, sv. V, 1964, 225–262.

stitucije Srbije i Države Slovenaca, Hrvata i Srba treba da nastave da funkcionišu dok se ne formira Ustavotvorna skupština, a predviđeno je i kakav će u međuvremenu biti sastav vlade. Međutim, deklaracija nije dala nikakve rezultate. Srpska vlada na Krfu odbila je da je ratifikuje pošto je Pašić netačno tvrdio da joj se regent Aleksandar protivi. Protivnički glasovi su se javili i u Zagrebu, gde je naročito Pribičević bio kritički raspoložen prema deklaraciji. Danas nagađati o tome u kojoj meri bi istorija Jugoslavije bila drukčija da je deklaracija primenjena, značilo bi ući u svet virtuelne istorije. Nesumnjivo je, međutim, da su posle neuspeha ženevskih razgovora odnosi između Srbije i Države Slovenaca, Hrvata i Srba sledeće dve nedelje “ostali neodređeni” i napeti.⁴⁶

To je bio kontekst u kojem se 23. novembra 1918. godine Središnji odbor Narodnog vijeća sastao kako bi raspravljao o ujedinjenju sa Srbijom.

Novembarska sednica Narodnog vijeća

Sednica je otpočela diskusijom o šest predloga za ujedinjenje podnetih Narodnom vijeću. Najpodrobniji je bio predlog Zemaljske vlade za Dalmaciju, čiji su autori bili Josip Smolaka i Ivo Krstelj. U njemu se kaže: “Životni interesi našeg [srpsko-hrvatsko-slovenačkog] naroda zahtijevaju, osobito zbog obrane protiv Italije i zbog obezbijeđenja poretka u zemlji, da se bezodvlačno provede ujedinjenje...”⁴⁷ Privremena administracija nove države trebalo je da bude poverena

kralju Srbije,⁴⁸ privremenoj vladi i privremenoj skupštini. Privremena skupština

46) Jovanović, *Ustavno pravo*, 36.

47) “Sjednica Narodnog Vijeća od 23. novembra 1918: a) Predlog zemaljske vlade za Dalmaciju (Dr. Ivo Krstelj i Dr. Josip Smolaka)”, *Dokumenti*, 268.

48) Ovo je praktično značilo princu-regentu Aleksandru.

bila bi smeštena u Sarajevu, a činili bi je delegati Narodnog vijeća, pedeset predstavnika Srbije koje bi izabrala srpska skupština i po pet predstavnika Jugoslovenskog odbora i Crne Gore.⁴⁹ Slične predloge – da na osnovu Krfske deklaracije iz 1917. godine treba odmah sprovesti ujedinjenje sa Srbijom – podneli su i političari okupljeni oko tri druga dalmatinska lidera: Ede Lukinića, Gрге Anđelinovića i Ante Tresić-Pavičića.⁵⁰ Predlog je podnela i Socijalističko-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije, bivša članica Hrvatsko-srpske koalicije, koja je u principu podržala Zemaljsku vladu za Dalmaciju. Međutim, ona je, “u sporazumu s drugovima u Srbiji” pozvala na stvaranje jugoslovenske republike, bar privremeno, dok se ne postigne trajnije rešenje.⁵¹

Mala Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) bila je protiv brzog ujedinjenja. Njen vođa Stjepan Radić smatrao je da bi federalna država najviše odgovarala “etnografski jedinstvenom, sa historijskim, kulturnim i političkim razvojem na tri plemena podijeljenom narodu Slovenaca, Hrvata i Srba”.⁵² Radić je tvrdio da

49) *Dokumenti*, 268–269; Horvat, *Politička povijest*, 121–122. Nije precizirano zašto je Sarajevo predloženo za sedište privremene vlade, ali je iza toga verovatno stajala želja da se izbegne suparništvo između Beograda i Zagreba, a možda i da se pokaže neutralnost Dalmatinaca u odnosu na srpsku i hrvatsku prestonicu. Sarajevo je bilo geografski centar države i prestonica Bosne i Hercegovine nad kojom su želeli da preuzmu kontrolu i Hrvati i Srbi. Kad su predložili da Sarajevo bude privremeni administrativni centar i možda buduća prestonica Jugoslavije, Dalmatinci su se verovatno nadali da će time naglasiti srpsko-hrvatsko jedinstvo. Zanimljivo je to što je u februaru 1919. godine Demokratska stranka (prvobitno nazvana Demokratski savez) osnovana upravo u Sarajevu iako je većina osnivača bila iz Beograda, Zagreba i Ljubljane. Da li bi istorija Jugoslavije bila drukčija da je Sarajevo postalo glavni grad?

50) “b) Predlog dra. Lukinića i drugova”, “c) Predlog dra. Anđelinovića i drugova” i “e) Predlog dra. A. Tresića-Pavičića”, *Dokumenti*, 270–271.

51) “f) Predlog socijalista”, *Dokumenti*, 271–272. Pored socijaldemokrata, među Srbima je bilo i drugih istaknutih republikanaca, uglavnom liberalne političke orijentacije. Vidi Ljubomir Stojanović, *Nekolike misli o našem državnom uređenju*, Beograd, 1919, i Trgovčević, “South Slav Intellectuals”.

ujedinjenje treba utemeljiti na ideologiji hrvatskog državnog prava i na pravu naroda na samoopredeljenje. Međutim, pošto su stvaranjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba direktno osporena mađarska istorijska i državna prava, hrvatsko državno pravo nije moglo dati legitimnost novoj državi a da oni koji su takvu legitimnost projektovali ne zapadnu u protivrečnost. Ono što je vođa Hrvatske seljačke stranke predlagao imalo je elemente i propalog Ženevskog sporazuma i Majske deklaracije iz 1917. godine. Po Radiću, na čelu buduće države trebalo je da bude tročlano regentstvo koje bi činili "srpski nasljednik prestolja, hrvatski ban i predsjednik Slovenskoga Narodnog Sveta". Regentstvo bi imenovalo saveznu vladu sastavljenu od samo tri ministra: spoljnih poslova, odbrane i "narodne prehrane". Sve druge poslove trebalo je prepustiti regionalnim upravama. Radić je, dakle, video Jugoslaviju

52) "d) Predlog Stjepana Radića", *Dokumenti*, 271.

53) "d) Predlog Stjepana Radića", *Dokumenti*, 271. Radić je predložio osnivanje "državnih autonomnih vlada za Sloveniju, za Hrvatsku, te za Srbiju i Crnu Goru" i, na malo nižem nivou, pokrajinskih vlada u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Vojvodini. Regentstvo bi formiralo saveznu skupštinu koju bi činilo po deset predstavnika iz Srbije, Hrvatske i Slavonije i Slovenije, četiri iz Bosne i Hercegovine i po dva iz Crne Gore, Dalmacije, Vojvodine i Istre. U to vreme su se, nezavisno od Radića, i neki srpski intelektualci zalagali za "Sjedinjene države Jugoslavije" organizovane kao federalna republika. Trgovčević, "South Slav Intellectuals", 234–235.

54) Horvat, *Politička povijest*, 125. Srpski predstavnik je bio Žarko Miladinović iz Srpske narodne radikalne stranke iz Vojvodine. Posle ujedinjenja vojvođanski radikalni priključili se Pašičevoj stranci.

kao savez država i verovao da bi ona, kao takva, najbolje štitila srpske, hrvatske i slovenačke interese, ali nije precizirao pitanje granica između provincija.⁵³

Pošto je srpski predstavnik iz Vojvodine zapretio "amputacijom" Srema, Bačke i Banata i njihovim ujedinjenjem sa Srbijom ako Radićev predlog bude prihvaćen, mnogi delegati su se osetili nelagodno.⁵⁴ Ivan Ribar iz Hrvatsko-srpske koa-

licije bio je daleko više zabrinut zbog spoljne pretnje nego zbog srpske hegemonije.⁵⁵ Pavelić je čak pretio da će podneti ostavku na mesto potpredsednika Narodnog vijeća ako se nastavi sa sličnom retorikom. Sledećih nekoliko govornika uglavnom je pokušalo da smiri situaciju ističući da podržavaju ujedinjenje sa Srbijom. Smodlaka je zatim upozorio da postoji ozbiljna opasnost da Italija okupira Dalmaciju i apelovao je na sve da prekinu svađu i konačno postignu konsenzus. Iako iz različitog motiva, Smodlaka je izrekao upozorenje slično Miladinovićevom: "Ako vi gospodo ne ćete poći u Beograd da to činite, ja i moji drugovi otići ćemo bez vas i oživotvoriti državno jedinstvo" ujedinjenjem Dalmacije sa Srbijom.⁵⁶ Njegov govor je ostavio snažan i možda presudan utisak na Narodno vijeće koje je i inače bilo sklono ujedinjenju. Na Smodlakin predlog, konačno je odlučeno da sedam članova Središnjeg odbora napiše proglas o ujedinjenju teritorija Južnih Slovena u Habzburškoj monarhiji sa Srbijom i pošalje ga članicima Srbije. Pisanje kompromisnog predloga brzo je završeno i uveče 24. novembra 1918. godine on je predstavljen Središnjem odboru.⁵⁷

Odlučeno je da delegacija od 28 članova Narodnog vijeća otputuje u Beograd i sa srpskim liderima proglasi ujedinjenje. Privremena vlada i skupština trebalo je da

55) Ivan Ribar (1881–1968) bio je u međuratnom periodu član Demokratske stranke i jedan od malobrojnih Hrvata na istaknutom položaju koji je 1924. godine nisu napustili da bi se priključili Samostalnoj demokratskoj stranci Svetozara Pribičevića. Ribar je bio predsednik Jugoslovenske skupštine kako u prvim godinama kraljevine tako i u prvim godinama socijalističke republike osnovane 1945. godine (za vreme Drugog svetskog rata bio je Titov partizan, kao i njegova dva sina, obojica poginula u ratu).

56) Horvat, *Politička povijest*, 126.

57) Za članove Odbora izabrani su sledeći delegati: Ante Pavelić, Svetozar Pribičević, Izidor Cankar, Josip Smodlaka, Vilim Bukšeg, Hamid Svrzo i Mate Drinković. *Dokumenti*, 274. Iako su svi imali jugoslovenski identitet, Pavelić, Smodlaka i Drinković su bili Hrvati, Cankar i Bukšeg Slovenci, Svrzo je bio bosanski Musliman, a Pribičević Srbin.

budu što pre formirane, a činili bi ih članovi Narodnog vijeća, srpske i crnogorske vlade i Jugoslovenskog odbora. Ustavotvorna skupština morala se sastati u roku od šest meseci nakon okončanja rata. Njeni poslanici će napisati ustav, odlučiti da li će nova država biti monarhija ili republika, centralizovana ili decentralizovana, i izabrati državne simbole. U međuvremenu, na čelu države će biti kralj Srbije. O konačnom obliku vlade odlučiće narodna skupština najmanje dvo-trećinskom većinom glasova.⁵⁸

Središnji odbor Narodnog vijeća glasao je za predlog, ali tek posle još jedne žučne rasprave održane iste večeri. Radić je kritikovao predlog i ponovo potegao pitanje federacije. Istoričari Jugoslavije skloni su da Radićev govor vide kao proročki, a s obzirom na ono što je sledilo, to se teško može poreći.⁵⁹ Govor pruža uvid u način na koji je Radić od početka razumevao jugoslovenstvo. Pored toga, jasno pokazuje da je njega zanimala prvenstveno Hrvatska, a tek onda Jugoslavija kao celina. Radićeve reči otkrivaju sposobnog i emocional-

58) *Dokumenti*, 274–276. U sastav delegacije su ušli predstavnici svih "plemena" i regiona: Izidor Cankar, Mate Drinković, Halid Hrasnica, Vitomir Korać, Anton Korošec, Albert Kramer, Matko Laginja, Ivan Lorković, Edo Lukinić, Ante Pavelić, Dušan Popović, Svetozar Pribičević, Stjepan Radić, Josip Smodlaka, Hamid Svrzo, Ante Tresić-Pavičić i Ante Trumbić.

59) Međutim, Josip Horvat nije u svojoj knjizi naveo Radićev govor od 24. novembra (dat je samo kratak prikaz) iako je naveo mnoge druge govore i dokumenta, pa i Radićev govor iz oktobra kad je proglašena Država Slovenaca, Hrvata i Srba (Horvat, *Politička povijest*, 128–129). Da li je to možda zato što tadašnji posmatrači, pa i Horvat, nisu smatrali da je taj Radićev nastup važan i što mu je tek kasnijom analizom pripisan veći značaj?

nog govornika koji ne okleva da uvredama zaspe svoje protivnike. I konačno, pokazuju i druge Radićeve karakteristike – nepredvidljivost i protivrečnost.

Radić je kritikovao sve prethodne govornike zato što nisu uzeli u obzir hrvatske interese nego se "svi govornici upravo natječu u tom da Hrvatsku izbrisu i

poruše..."⁶⁰ On je bio za sporazum sa Srbijom, ali se protivio njenoj dominantnoj ulozi u novoj državi. Manje od mesec dana pre toga on je s oduševljenjem podržao stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba i govorio o "ujedinjenju i oslobođenju sveukupnoga našega *naroda* Slovenaca, Hrvata i Srba".⁶¹ U svom predlogu za ujedinjenje sa Srbijom iznesenom 23. novembra on pominje "*etnografski jedinstveni*, sa historijskim, kulturnim i političkim razvojem na tri plemena podijeljeni *narod* Slovenaca, Hrvata i Srba".⁶² Sledećeg dana Radić je podsetio svoju publiku na sledeće: "Vas ima dosta koji dobro znate da sam ja javno i otvoreno, odlučno i neustrašivo branio *naše narodno jedinstvo – jedinstvo svih južnih Slovena*, a napose Hrvata i Srba – i onda, prije 20 i više godina, kad je čovjek za to nosio glavu u torbi, ili kad je za to lako došao s onu stranu brave."⁶³ Međutim, pri kraju istog govora on je izjavio: "Mi smo tri brata, Hrvat, Slovenac i Srbin, a *nismo jedan*."⁶⁴

Radićevu retoriku ne treba shvatiti isključivo kao kritiku Srba i Srbije. On se nije protivio ujedinjenju, ali je upozoravao da ne treba na prečac donositi odluke i kritikovao je to što će nova država biti centralizovana monarhija, a ne federalna republika. U često citiranom delu svog govora on je rekao:

Gospodo! Još nije prekasno! *Ne srljajte kao guske u maglu!* Ne zaključujte jedinstvene vla-

60) Stjepan Radić, "Govor na noćnoj sudbonosnoj sjednici Narodnoga vijeća dana 24. studenoga 1918", Stjepan Radić, *Politički spisi: Autobiografija, članci, govori, rasprave*, Zagreb, 1971 (priredio Zvonimir Kulundžić), 323–335, 323.

61) Stjepan Radić, "Poslednji govor u Hrvatskom Saboru dana 29. listopada 1918", *ibid.*, 310–315, 314. (Kurziv D. Đ.)

62) "d) Predlog Stjepana Radića", *Dokumenti*, 271. (Kurziv D. Đ.)

63) "Govor na noćnoj sudbonosnoj sjednici Narodnoga vijeća dana 24. studenoga 1918", u Radić, *Politički spisi*, 332–333. (Kurziv D. Đ.)

64) *Ibid.*, 334. (Kurziv originalan.)

de s Kraljevinom Srbijom već zato, jer, eto, u ime Kraljevine Srbije nema tu nikoga, ništa, osim jedan brzojav, a i taj predstavlja nešto drugo nego vi. Nemojte tako postupati da se bude moralno danasutra kazati, da ste i vi Slovenci i vi Srbi Vojvođani i Bosanci, i vi naši Hrvati Dalmatinci, a nadasve vi naši domaći hrvatski Srbi, da ste se svi skupili danas ovamo samo zato da izvršite jedno urotničko djelo protiv naroda, napose protiv Hrvatske i protiv Hrvata.⁶⁵

Delegati Hrvatsko-srpske koalicije nazvali su Radića separatistom.⁶⁶ Dragutin Hrvoj, jedan od Radićevih pristalica, usprotivio se ovakvom poistovećivanju unitarizma i centralizma. On je ukazao na to da je nemačka nacija ujedinjena kao federacija i postavio je pitanje zašto se i u ovom slučaju ne bi postupilo na isti način. Hrvoj je postavio pitanje, ali nije dobio odgovor.

Velika većina delegata, i Hrvata i Srba, podržala je predlog koji je podneo Središnji odbor. Mate Drinković, jedan od vodećih Hrvata u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, tvrdio je da se hrvatskim zahtevima više nego izašlo u susret, pa možda i na račun nacionalnih srpsko-hrvatsko-slovenačkih principa. Drinkovićeve reči su se podudarile s preovlađujućim raspoloženjem Narodnog vijeća:

Mi ne osnivamo ni Velike Srbije, ni Velike Hrvatske, ni Velike Slovenije, nego veliku, jaku i moćnu jugoslovensku državu.

Moramo ipak glasno priznati, da je srpska kraljevina

65) *Ibid.* (Kurziv originalan.)

66) Tako je Dušan Popović, jedan od čelnika koalicije, optužio Radića za separatizam. Popović je, dakle, upotrebio reč "separatist" iako Jugoslavija još nije bila stvorena. Ironija je u tome što su, sa stanovništa Budimpešte i Beča, i Radić i Popović zaista bili separatisti.

na izašla u ovome ratu pobjednicom, a mi da smo pobijeđeni. Razum i poštenje nalaže svakom patrioti, da u ovim velikim momentima istupi za narodno i državno jedinstvo [Srba, Hrvata i Slovenaca].⁶⁷

Na kraju sednice kompromisni predlog prihvatila je ogromna većina delegata, a socijaldemokrati su se zadovoljili klauzulom kojom se ostavlja otvoreno pitanje konačnog oblika vladavine. Samo su Radić i Hrvoj glasali protiv predloga.⁶⁸ Radić je kasnije tvrdio da bi predlog za ujedinjenje bio odbijen da je predstavljen svim članovima Narodnog vijeća, a ne samo Središnjem odboru.⁶⁹ Međutim, to je malo verovatno s obzirom na činjenicu da je Hrvatsko-srpska koalicija dominirala u Narodnom vijeću i da su dalmatinski političari insistirali na što bržem ujedinjenju. Ujutru 27. novembra delegacija se s malom grupom finansijskih stručnjaka, ali bez Radića koji je odbio da ide, ukrca u voz za Beograd.

Uprkos Radićevom bojkotu i žučnoj raspravi u prethodnih nekoliko dana, delegacija je krenula na put ohrabrena uverenjem da velika većina Narodnog vijeća podržava ujedinjenje. Međutim, oni nisu mogli znati da su za vreme sednice 23–24. novembra pokrenuta neka pitanja koja će činiti suštinu političkih rasprava tokom 20-ih i 30-ih godina. Većina tih pitanja vrteće se oko ključnog problema: koliku vlast treba da ima centar, a koliko autonomije dati regionima? Kao i u Narodnom vijeću u novembru 1918. godine, u međuratnoj

67) *Dokumenti*, 277. Drinković je bio jedan od nekolicine Hrvata koji su kasnije podržali diktaturu kralja Aleksandra i nakon 1929. godine obavljao je funkciju ministra u nekoliko vlada.

68) *Dokumenti*, 278.

69) Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji, 1919–1929*, Beograd, 1979, 275.

Jugoslaviji političke podele su bile složene i nisu uvek odražavale samo podelu između Srba i Hrvata.

Ujedinjenje

Delegaciju je po dolasku u Srbiju – koja se prethodno, 26. novembra, ujedinila s Crnom Gorom – primio Stojan Protić, najviše rangirani član srpske vlade koji se u to vreme nalazio u Beogradu.⁷⁰ Protić je imao primedbu na tekst poslanice zato što u njemu nije bilo bezuslovno potvrđeno da će buduća država biti monarhija. Njegov strah bio je neosnovan. Po jednom tadašnjem posmatraču, “ljudi delegacije Narodnog Vijeća bili su iskreno i osjećajem i razumom za monarhiju kao jedinu mogućnu formu buduće države”.⁷¹ Ipak, Pribićević, Pavelić i Smodlaka malo su prepravili tekst i izbrisali svako pominjanje republike.

Uveče 1. decembra Pavelić je pročitao poslanicu pred princom-regentom Aleksandrom. On je prvo pohvalio ulogu srpske vojske u stvaranju uslova neophodnih za ujedinjenje, a zatim objavio odluku Narodnog vijeća da se Država Slovenaca, Hrvata i Srba ujedinini sa Srbijom. U poslanici je naglašen privremeni

70) Otuda je, strogo govoreći, Crna Gora ušla u jugoslovensku državu kao deo Srbije. Na istoj sednici na kojoj je doneta odluka o ujedinjenju sa Srbijom, ogromna većina poslanika u crnogorskoj skupštini, sklona Beogradu, svrgnula je kralja Nikolu i dinastiju Petrovića. “Odluka Podgoričke skupštine”, Podgorica, 26 (po starom kalendaru, 13) novembar 1918, *Dokumenti*, 258–261, 260. Krajem novembra većina opština u Bosni i Vojvodini takođe je glasala za ujedinjenje sa Srbijom i time izvršila dodatni pritisak na Narodno vijeće u Zagrebu.

71) Horvat, *Politička povijest*, 132. Horvat je lično poznao skoro sve, a možda i sve članove delegacije.

karakter Države Slovenaca, Hrvata i Srba, čije je stvaranje bilo samo prvi korak ka opštejugoslovenskom ujedinjenju:

Osjećamo se sretnima, što u ime Narodnoga Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba možemo da pozdravimo Vaše

Kraljevsko Visočanstvo u prijestolnici oslobođene Srbije kao vrhovnoga komandanta pobjedonosne narodne vojske, koja je u zajedničkoj borbi s vojskama moćnih saveznika stvorila uvjete za izvršenje velikoga djela našega narodnog ujedinjenja. Slovenci, Hrvati i Srbi, koji su na teritoriju bivše austro-ugarske monarhije izveli prevrat i *privremeno* konstituirali nezavisnu narodnu državu, prožeti idejom narodnoga jedinstva i oslanjajući se na veliko načelo demokratije, koje traži, da svaki narod ima sam da odluči o svojoj sudbini, izjavili su već u objavi Narodnog Vijeća od 19. oktobra, da žele i hoće da se ujedine sa Srbijom i Crnom Gorom u *jedinstvenu narodnu državu* Srba, Hrvata i Slovenaca, koja bi obuhvatala sav neprekinut etnografski teritorij Južnih Slavena.⁷²

U poslanici je takođe rečeno: “Zaključak je Narodnog Vijeća, da vladarsku vlast na čitavom teritoriju sada jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca vrši Njegovo Veličanstvo Kralj Petar, odnosno u Njegovoj zamjeni kao Regent Vaše Kraljevsko Visočanstvo.”⁷³ Iznet je i predlog delegacije da se osnuju privremene institucije, a zatim se na srpskog princa-regenta apelovalo da odbrani Dalmaciju od Italije i obezbedi uključenje “etnografskih” teritorija jugoslovenskog naroda u novu državu. Na osnovu svega bilo je jasno da se Država Slovenaca, Hrvata i Srba nalazi u očajnoj situaciji i da se u velikoj meri oslanja na Srbiju.

Ipak, punim povjerenjem dajemo izraza svojoj nadi, da će se Vaše Kraljevsko Visočanstvo zajedno s

72) *Dokumenti*, 161. (Kurziv D. Đ.)

73) *Ibid.*

cijelim našim narodom zauzeti, da se definitivne granice naše države označe tako, da budu u skladu s etnografskim našim granicama, a primjenom načela narodnoga samoodređenja, a proklamiranog od predsjednika Američkih Država Wilsona i od sviju Sila Sporazuma.⁷⁴

U svom odgovoru na apel Aleksandar je obećao da će biti “kralj samo slobodnim građanima *države* Srba, Hrvata i Slovenaca” i “ostati uvek veran velikim ustavnim parlamentarnim i široko-demokratskim načelima, zasnovanim na općem pravu glasanja”. Govor je završio rečima: “Neka nam uvek bude srećno i slavno naše *kraljevstvo* Srba, Hrvata i Slovenaca!”⁷⁵ On je, dakle, pre nego što su privremene institucije mogle doneti odluku o obliku državnog uređenja, jasno stavio do znanja da će, što se njega tiče, Jugoslavija biti kraljevina. Kao što smo već istakli, nije bilo jakog protivljenja monarhiji i bilo je skoro sigurno da će, nakon perioda formiranja, država Srba, Hrvata i Slovenaca biti kraljevina kojom će vladati dinastija Karađorđevića. Međutim, način na koji je Aleksandar nametnuo svoju viziju Jugoslavije nije predskazivao svetlu budućnost južnoslovenske demokratije.

Potpuno nezavisno od Aleksandrovih autokratskih težnji, koje su još očiglednije kad ih posmatramo iz današnje perspektive, jugoslovenska država u nastajanju suočila se s mnogim preprekama. Srbija je najviše bila razorena ratom. Njeni ogromni gubici u ljudstvu – možda tek nešto manje od milion mrtvih – često bacaju u

senku uništenu infrastruk-

74) *Ibid.*, 162.

75) *Ibid.*, 163–164. (Kurziv D. Đ.)

turu i osakaćenu ekonomiju.⁷⁶ Pored toga što su teritorije koje će postati Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bile među najsiromašnijim i najmanje industrijalizovanim u Evropi, neki njihovi delovi nisu ili su retko međusobno trgovali u prošlosti.⁷⁷ Nova država je dobila međunarodno priznanje tek posle nekoliko meseci, ali su Italija, Mađarska, Bugarska i Albanija dovodile u pitanje granicu Jugoslavije tokom skoro celog međuratnog perioda. Naučnici koji se bave bivšom Jugoslavijom često ističu da je posebnost kultura i istorija naroda koji su se ujedinili bila jedan od glavnih (ako ne i najvažnijih) razloga za nestabilnost zemlje, ali jasno je da su postojali i drugi, isto toliko ozbiljni problemi.

Ako prihvatimo stav o “narodnom jedinstvu” – kao što su to činili mnogi ljudi onog vremena – onda je Jugoslavija bila nacionalna država u kojoj su Južni Sloveni činili više od 80% po-

76) Istoričar Andrej Mitrović procenjuje da je za vreme rata ubijeno ili umrlo od bolesti i gladi skoro 370.000 srpskih vojnika, to jest više od polovine onih koji su mobilisani (707.000), a život je izgubilo oko 600.000 civila (Mitrović, *Srbija*, 509). Kad je rat izbio, Srbija je imala oko četiri i po miliona stanovnika, od kojih je oko tri miliona živelo na teritoriji Srbije iz vremena pre 1912. godine. Po oceni istoričara Džona Lampija, 150.000 Srba preminulo je od epidemije tifusa, a polovina muškog stanovništva između 18 i 55 godina izgubila je život u periodu 1914–1918. godine. Od oko osam miliona Južnih Slovena koji su živeli u Austrougarskoj broj stradalih vojnika bio je približno isti kao u Srbiji (mnogi od njih borili su se protiv srpske vojske). John Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There was a Country*, Cambridge, 2. izd., 2000, 109. Da bismo ove brojke stavili u širi kontekst, pomenućemo da Nijal Ferguson (Niall Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I*, London, 1998, 295) procenjuje da je Rusija izgubila preko 1,8 miliona ljudi, Francuska skoro 1,4 miliona, Britanija 723.000 (ne računajući skoro 200.000 poginulih vojnika iz Britanske imperije), Rumunija 250.000, a SAD 114.000. Saveznici su ukupno izgubili više od 5,4 miliona ljudi (po Fergusonu, u Srbiji je stradalo 278.000 vojnika). Što se sila Osovine tiče, Nemačka je izgubila preko dva miliona ljudi, Austrougarska 1,1 milion, a Bugarska 88.000 vojnika. Ukupan gubitak sila Osovine iznosio je više od četiri miliona ljudi. Kratak pregled ekonomskih posledica rata u Srbiji vidi u Lampe, *Yugoslavia as History*, 109–110.

77) Po Lampiju, vodećem stručnjaku za ekonomsku istoriju Balkana, “između Srbije i Hrvatske i Slavonije odvijao se jedva jedan procenat spoljne trgovine”. Lampe, “The Two Yugoslavias as Economic Unions: Promise and Problems”, u Đokić (ur.), *Yugoslavism*, 184.

pulacije.⁷⁸ To nije bila potpuno nova država kao Čehoslovačka jer su njenu istočnu polovinu činile prethodno nezavisne kraljevine Srbija i Crna Gora. Mada je Srbija umnogome činila srž nove države, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nije bila samo uvećana predratna kraljevina kao Rumunija, a ni restaurisana država kao Poljska. Istoričar Džozef Rotšild je tvrdio da kad u obzir uzmemo “gotovo sve kriterijume – istoriju, političku tradiciju, socijalno-ekonomske standarde, pravni sistem, religiju i kulturu – Jugoslavija je u međuratnom periodu bila najkomplikovanija od svih novih država u istočnom delu Centralne Evrope jer je bila sastavljena od najvećeg broja najrazličitijih jedinica iz vremena pre 1918. godine”.⁷⁹ Ipak, može se reći da u mnogim stvarima jugoslovenska kraljevina nije odskakala iz opšteg složenog mozaika nastalog nakon

78) Prilikom popisa iz 1921. godine nije pravljena etnička razlika između Južnih Slovena, nego samo verska i jezička. Po procenama statističara Bogoljuba Kočovića, od 11.985.000 stanovnika koliko ih je 1921. godine živelo u Jugoslaviji, 4.813.000 (40,1 odsto) bili su Srbi (uključujući i Crnogorce), 2.797.000 (23,3 odsto) Hrvati, 1.020.000 (8,5 odsto) Slovenci, 740.000 (6,2 odsto) (slovenski) Muslimani i 465.000 (3,9 odsto) Makedonci, to jest bilo je ukupno 9.835.000 (82 odsto) Jugoslovena. (Kočović nudi zaokružene cifre.) Kočović, *Etnički i demografski razvoj u Jugoslaviji od 1921. do 1991. godine (po svim zvaničnim a u nekim slučajevima i korigovanim popisima)*, Paris, 1998, 2. toma, tom 2, 332–333. Po pomenutom popisu, bilo je 5.593.057 (46,7 odsto) pravoslavaca, 4.708.657 (39,3 odsto) katolika i 1.345.271 (11,2 odsto) muslimana; 8.911.509 (74,4 odsto) ljudi izjasnilo se da im je maternji jezik srpsko-hrvatski, a 1.019.997 (8,5) da je to slovenački.

79) Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle and London, 1974, 201.

raspada Austrougarske.

To što su 1918. godine nacionalne, kulturne i istorijske razlike između Južnih Slovena i ekonomski i društveni problemi bili kombinovani sa spoljašnjim pritiskom može samo delimično objasniti događaje u međuratnoj Jugoslaviji. Stabilnost – i nestabilnost – zemlje zavisile su u velikoj meri od unutrašnjeg političkog razvoja nakon 1918. godine, a naročito od srpsko-hrvatskih odnosa.

2. EKSPLOZIVNE DVADESETE

Ujedinjenje južnoslovenskih država je svršen čin i sve razlike su izbrisane. Novu vladu u Beogradu čine predstavnici svih srpskih, slovenačkih i hrvatskih stranaka uključujući i jednog socijalistu. Svog predstavnika u kabinetu nema jedino stranka g. Radića. Tu stranku čini nekoliko seljaka koji su svi ekstremisti i nemaju konstruktivan program. To je samo mali “boljševički” pokret bez imalo važnosti i s vrlo malim brojem simpatizera. Veoma sam zadovoljan što su svi nesporazumi i sitne zađevice između jugoslovenskog Narodnog vijeća i srpske vlade umrli prirodnom smrću onog trenutka kad je glavna ideja nacionalnog jedinstva ostvarena.

Milan Pribičević R. V. Siton-Votsonu, januar 1919.¹

Sada se neki ljudi, i to ne samo otvoreni neprijatelji novog poretka nego i obični inteligentni ljudi koji koliko god mogu prate događaje kroz dnevnu štampu, pitaju da li su takvi događaji kakvi su ubistva u skupštini prošlog juna ili državni udar ovog meseca dokaz da je Jugoslavija veštačka tvorevina, osuđena na neuspeh i, pre svega, pogrešno postavljena. Moj prvi kontrakomentar večeras glasi da je to potpuno pogrešno razumevanje činjenica. Ono što je loše nisu događaji iz 1918. godine nego oni od

1) Milan Pribicevich to R. W. Seton-Watson, Zagreb, 24. januar 1919, *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs: Correspondence, 1906–1941*, 2. toma, London and Zagreb, 1976, tom 2, 23.

2) “Jugoslavia and Croatia” (govor održan januara 1929), *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, mart 1929, 118.

1920. nadalje.

R. V. Siton-Votson, januar 1929.²

Iako je u svom pismu Siton-Votsonu Milan Pribičević, brat Svetozara Pribičevića,³ verovatno preneo osećanje koje je u nedeljama nakon ujedinjenja preovlađivalo u Zagrebu, politički događaji u prvoj deceniji između dva rata pokazaće da je pogrešno procenio bar dve stvari. Razlike između srpske vlade i (nekih) južnoslovenskih političara sa bivših habzburških teritorija nisu bile “izbrisane”. Nakon slavlja u prvim nedeljama posle ujedinjenja nastupio je mamurluk. Vatrene izjave i netaktični postupci nekih vodećih jugoslovenskih političara upalili su fitilj na eksplozivnoj političkoj sceni. To se naročito odnosi na Milanovog brata Svetozara, prvog jugoslovenskog ministra unutrašnjih poslova (između 7. decembra 1918. i 19. februara 1920), i Stjepana Radića koji je postao vođa “tvrde opozicije”.⁴ Nedugo posle ujedinjenja, u odnosima između Beograda i Zagreba preovladalo je uzajamno nepoverenje; gotovo nepre-

3) Svetozar Pribičević (1875–1936) imao je tri brata: Valerijana (1870–1941) koji je bio episkop i koga su na početku Drugog svetskog rata u Jugoslaviji ubili Italijani; Milana (1877–1937), austrougarskog oficira koji je 1904. godine prebegao u Srbiju, gde se borio za jugoslovensko ujedinjenje i kao oficir srpske vojske učestvovao u Balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu; i Adama (1880–1957), koji je između 1936. i 1938. godine bio na čelu Samostalne demokratske stranke, a nakon Drugog svetskog rata emigrirao u Kanadu gde je izvršio samoubistvo. Milan je 1919. godine napustio vojsku u činu pukovnika kako bi se potpuno posvetio politici, ali se na kraju razočarao zbog načina na koji su se događaji odvijali u Jugoslaviji. I Adam i Milan bavili su se politikom vezanom za seljaštvo i obojica su se 20-ih godina nastanila na Kosovu kao kolonisti-zemljoradnici.

4) Ovo je izraz Ive Banca. On pravi razliku između “tvrde” i “meke” opozicije koja nije bojkotovala državne institucije. Vidi Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca, NY, 1994 (prvi put objavljeno 1984).

stana politička kriza dovela je krajem decenije do proglašenja kraljevske diktature. Radićevo putovanje u Moskvu 1924. godine svako je bilo nepromišljeno, ali optužba da je Hrvatska pučka seljačka stranka boljševička bila je neosnovana. Pored toga, ta stranka ne samo što nije bila sastavljena od “nekoliko seljaka” nego je nakon izbora u novembru 1920. godine postala najjača na hrvatskoj političkoj sceni.

Ipak, postoje i dve stvari koje je Milan Pribičević ispravno procenio. U januaru 1919. godine Jugoslavija je bila “svršen čin”; nju su osnovali Jugosloveni, a ne, kako se ponekad tvrdi, velike sile na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920. godine. Na početku te konferencije čak je odbijano priznavanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca uz obrazloženje da je prisutna delegacija zapravo “delegacija Kraljevine Srbije”.⁵ U samoj zemlji jugoslovenske vođe su nastojale da sve “istorijske pokrajine” i političke grupe budu zastupljene u privremenim institucijama. Iako su ministri u privremenoj vladi birani na osnovu članstva u stranci,⁶ svakoj “istorijskoj pokrajini” određena je kvota poslanika za Privremeno narodno predstavništvo.⁷ Kvota je

5) Više o jugoslovenskoj delegaciji na Mirovnoj konferenciji vidi u Ivo J. Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontiermaking*, New Haven, CT, 1963; Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira, 1919–1920*, Beograd, 1969; i Dejan Đokić, *Nikola Pašić and Ante Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, London, 2010. Vidi i A. Mitrović, “The Yugoslav Question, the First World War and the Peace Conference, 1914–1920”, u Dejan Đokić (ur.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea*, London and Madison, WI, 2003, 42–56, 45–46.

6) U privremenoj vladi svoje predstavnike imale se sledeće partije i koalicije: Hrvatsko-srpska koalicija (2 ministra), Starčevićeva Stranka prava (1), Socijaldemokratska stranka (1), Hrvatska narodna zajednica (1), Slovenska ljudska stranka (1), Jugoslovenska demokratska stranka, tj. slovenački liberali (1), Narodna radikalna stranka (3), Samostalna radikalna stranka (2), [srpski] naprednjaci (1), samostalni radikali, to jest otepljena radikalna grupa pod vođstvom Marka Trifkovića koju ne treba brkati sa Samostalnom radikalnom strankom (1) i [bosanski] Muslimani (1); u vladi su bile i dve nestranačke ličnosti: Ante Trumbić i general Rašić. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji, 1919–1929*, Beograd, 1979, 336. Ministarski sastav je bio sledeći: deset Srba, četiri Hrvata, dva Slovenca i jedan bosanski Musliman.

7) Sloveniju su predstavljala 32 poslanika, Hrvatsku i Slavoniju uključujući i Rijeku i Međumurje 60, Istru 4, Dalmaciju 12, Bosnu i Hercegovinu 42, Vojvodinu 24, Srbiju pre 1912. godine 84, Makedoniju i Kosovo (teritorije dodate Srbiji nakon Balkanskih ratova) 24 i Crnu Goru 12. Banac, *The National Question*, 381n. Istovremeno, jugoslovensku delegaciju na Mirovnoj konferenciji predvodio je Srbin Nikola Pašić, ali je njegov zamenik bio Hrvat Ante Trumbić, ministar spoljnih poslova u privremenoj vladi i njen jedini predstavnik u delegaciji. Ostalih pet članova bili su: Milenko Vesnić (Srbin), Ivan Žolger (Slovenac), Mateja Bošković (Srbin), Josip Smolaka (Hrvat) i Otokar Ribarž (Slovenac). Velike sile, a naročito Italija, imale su primedbe na Žolgerovo članstvo u delegaciji jer je on u poslednjoj austrijskoj vladi bio ministar bez portfelja, ali su se Jugosloveni oduprli pritisku da ga povuku. Mitrović, “The Yugoslav Question”, 46. U godinama nakon ujedinjenja Jugosloveni su smatrali Istru svojom iako je bila pod italijanskom kontrolom.

zavisila od veličine i “istorijskog” značaja pokrajine – ova odluka će izazvati mnoge kontroverze.⁸ Međutim, opštepriznata vodeća uloga Srbije – nezavisne kraljevine pre ujedinjenja i “junaka” i “žrtve” borbe za “oslobođenje i ujedinjenje” – i brojčana premoć Srba (iako zasnovana na predratnom popisu) podrazumevale su da Srbija i Srbi dobiju najvažnija mesta i imaju većinu poslanika u Privremenom predstavništvu.

Glavna debata pre ujedinjenja preneti je u Privremeno predstavništvo. Spor između centralista i decentralista postepeno se pretvorio u neslaganje između Srba i Hrvata.⁹ Ali ni tada linije sukoba i saradnje nisu bile sasvim jasne. S jedne strane, bio je to spor između Beograda ili predratne srpske tradicije i bivših habzburških teritorija u novoj državi.¹⁰ S druge strane, bio je to sukob između različitih shvatanja onoga što je najbolje za zemlju. Protić, prvi predsednik vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zalagao se za

8) Vidi Banac, *The National Question*, 380–381.

9) Kako je došlo do toga da politička i ustavna debata bude posmatrana kao srpsko-hrvatski konflikt dobro je opisano u Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 2. toma, Zagreb: August Cesarec, 1990, tom 1, 158–198. Sažetu analizu “dvadesetjednemesecnog Privremenog predstavništva” vidi u Banac, *The National Question*, 379–387. Vidi i Gligorijević, *Parlament*, 17–65.

10) Banac kaže: “Među mnogim razlikama u političkoj kulturi Srbije i zemalja koje su se 1918. godine s njom ujedinile najočiglednije su bile one u oblasti državnih institucija.” *The National Question*, 141.

11) Oni su bili u zategnutim odnosima još od Solunskog procesa i Pašićevog neistinitog predstavljanja Aleksandrovog stava o Ženevskoj deklaraciji.

lokalne autonomije, a Pribičević, Srbin iz Hrvatske, spadao je u najupornije centraliste. Protić je postao predsednik vlade samo zato što je princ-regent Aleksandar onemogućio Pašićev izbor na to mesto.¹¹ Ovo je bilo ne samo još jedan od prvih nagoveštaja nedemokratskih težnji budućeg kralja nego i dobar primer unutaretničkog (tj. srpsko-srpskog) sukoba.

Ni u Privremenom predstavništvu savezi nisu nužno sklapani na osnovu pripadnosti srpskom odnosno hrvatskom etnicitetu. U ovom privremenom telu prevlast su imale dve grupe: Demokratsko-socijalistički blok i Parlamentarna zajednica. Glavna stranka u Demokratsko-socijalističkom bloku bila je novoosnovana Demokratska stranka (DS).¹² Demokratima su se pridružile Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i grupa jugoslovenski orijentisanih Crnogoraca.¹³ Blok je ukupno imao 137 poslanika, od kojih je većina (114) pripadala Demokratskoj stranci. Parlamentarnu zajednicu činili su Narodna radikalna stranka (NRS), Narodni klub (čiji su osnivači bili hrvatski članovi bivše Hrvatsko-srpske koalicije koji se nisu priključili DS-u), Jugoslovenski klub (čiji su članovi bili uglavnom Koroščevi slovenački klerikali) i 11 poslanika iz dve male grupe srpskih liberala. Parlamentarna zajednica je imala ukupno 130 poslanika, među kojima su ubedljivo najveći broj činili radikali (74), a sledili su članovi Narodnog kluba (26) i Jugoslovenskog kluba (19).¹⁴

Na formiranje skupštinskih blokova uticala su dva glavna činioca. Prvi je bio sukob između demokrata i radikala vezan za obim i brzinu agrarne reforme – demokrati su se zalagali za radikalnije poteze. Drugi činilac bio je predratno međupartijsko suparništvo koje je preneto i u novu državu. Davidovićeви nekadašnji samostalni radikali i Pašićevi radikali i dalje su doživljavali jedni druge kao najveće

12) O osnivanju Demokratske stranke vidi u Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970, 15–56, i *Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji*, Beograd, 1952, 146–150. Detaljnu analizu ideologija svih glavnih političkih stranaka vidi u Banac, *The National Question*, delovi II–IV.

13) Srpska Socijaldemokratska stranka je, poput Hrvatske seljačke stranke, odlučila da bojkotuje Privremeno predstavništvo jer je smatrala da zaslužuje više poslaničkih mesta nego što joj je dodeljeno. Gligorijević, *Parlament*, 30.

14) *Ibid.*, 43–48.

rivale, a takvi su bili i odnosi između Pribičevićevih sledbenika u Demokratskoj stranci i vojvođanskih radikala priključenih Narodnoj radikalnoj stranci. Slično suparništvo postojalo je i između slovenačkih liberala koji su se pridružili DS-u i Jugoslovenskog kluba na čelu s Korošcem, kao i između dve grupe iz nekadašnje Hrvatsko-srpske koalicije, one koja se ujedinila s Demokratskom strankom i one koja je osnovala Narodni klub.¹⁵ Sve u svemu, moglo bi se reći da je Demokratsko-socijalistički blok bio liberalna grupa, a Parlamentarna zajednica predstavljala konzervativnu političku opciju. U periodu privremenih institucija oba bloka bila su na vlasti, ali nijedan nije bio u stanju da formira dugotrajnu, stabilnu vladu. To će takođe biti jedna od karakteristika jugoslovenske političke scene tokom dve međuratne decenije.¹⁶

Najvažnija debata u Privremenom predstavništvu ticala se pitanja centralizma-unitarizma.¹⁷ Unitaristički

15) *Ibid.*, 43–45.

16) Ali nije bilo tako samo u Jugoslaviji. Tokom 20-ih i 30-ih godina istočna i centralna Evropa, pa i Evropa uopšte, prošle su kroz niz kriza. Standardnu istoriju istočno-centralne Evrope vidi u Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle and London, 1974, i odgovarajuća poglavlja u novijoj knjizi Richard Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, London and New York, 2. izdanje, 1997.

17) Pod unitarizmom mislim na shvatanje Jugoslavije kao jugoslovenske nacionalne države u kojoj su Srbi, Hrvati i Slovenci tri "plemena" jedne, jugoslovenske nacije. U tom kontekstu, centralizam podrazumeva politički sistem u kojem se odluke donose u jednom centru.

18) Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1995, 94.

orijentisani hrvatski i slovenački poslanici koji su podržali "narodno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca", ali su se usprotivili centralizmu kritikovali su i demokrate i radikale zato što brkaju ta dva pojma i koriste ih u istom značenju.¹⁸ Za Svetozara Pribičevića, koji je u periodu formiranja institucija gotovo sve vreme bio ministar unutrašnjih poslova, poziv na regional-

nu autonomiju i federalizam bio je isto što i separatizam. Ironija je u tome što je on, iako jedan od vođa predratne Hrvatsko-srpske koalicije, umnogome doprineo pogoršanju posleratnih srpsko-hrvatskih odnosa. Po Pribičevićevom naređenju, Stjepan Radić je krajem marta 1919. godine pritvoren, Hinka Hinkovića, nekadašnjeg člana Jugoslovenskog odbora, nadzirala je policija, a nekoliko hrvatskih publikacija je zabranjeno zbog navodnog separatizma.¹⁹

Pribičević se sukobljavao i sa srpskim političarima. On je kritikovao radikale zato što sarađuju s Narodnim klubom, a njihovog člana Milana Sršića je zbog veze s organizacijama četničkih veterana u Bosni optužio za srpski nacionalizam. Protić je odbacio Pribičevićevu optužbu da stavovi Narodnog kluba sadrže "seme separatizma" i objasnio da je zalaganje hrvatskih saveznika njegove stranke za lokalne autonomije zapravo slično dobro znanom zalaganju radikala za lokalnu samoupravu.²⁰ Pored toga, upozorio je Protić, Pribičević pogrešno veruje da ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca mora biti sprovedeno tako što će se stopiti svi zasebni identiteti, sve regionalne i istorijske tradicije i individualiteti. On je naglasio da je takvo preterivanje opasno za nacionalno jedinstvo, naročito u ranim danima novog nacionalnog i državnog života.²¹

Uprkos Protićevim stavovima, radikali su na kraju postigli dogovor s demokratima o pitanju centralizma. Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu novembra 1920. godine, iz kojih su demokrati i radikali izašli

19) Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević: Ideolog, stranački vođa, emigrant*, Zagreb, 1995, 86.

20) "Ministar unutrašnjih dela i vladina politika. Govor g. Stojana M. Protića na zboru radikalskom od 2. novembra ove godine", u Stojan M. Protić, *Naša spoljna i unutrašnja situacija (Konferencija održana u Klubu beogradskih Radikala 2-X-1919)*. Beograd, 1920, 29.

21) *Ibid.*, 30.

kao dve najjače političke stranke u zemlji i formirali koalicionu vladu, centralistički ustav je mogao biti izglasan. U periodu posle Prvog svetskog rata preovladivalo je mišljenje da su centralizovane, kompaktne i, poželjno je, etnički homogene nacionalne države sposobnije za opstanak od multinacionalnih imperija poput Osmanlijske Turske ili Austrougarske. Zbog takve tendencije, kombinovane sa sklonošću Srba i nekih nesrba ka centralizmu, pobornici federalnog državnog uređenja Jugoslavije (većinom, ali ne i isključivo nesrbi) od početka su nailazili na žestok otpor.

Ipak, kao što se to često dešavalo u Jugoslaviji, stvari nisu bile tako jednostavne. Osim demokrata (koji su na novembarskim izborima osvojili 92 poslanička mesta) i radikala (91), nijedna druga velika stranka nije bila za centralizam. Komunisti su s 51 mestom bili treći po snazi, odmah zatim je sledila Radićeva stranka s jednim mestom manje, Korošćeva Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija Mehmeda Spahe osvojile su po 24 mesta, a Savez zemljoradnika s pretežno srpskim članstvom 15.²²

Novi ustav bio je zasnovan na starom srpskom ustavu i uređivao je Jugoslaviju kao centralizovanu monarhiju podeljenu na 33 administrativne oblasti pod upravom političkog centra u Beogradu. Međutim, centralisti su odneli pobedu najviše zahvaljujući bojkotu Hrvatske seljačke stranke, četvrte po veličini partije, i glasovima iz redova Jugoslovenske muslimanske organizacije kojoj je Pašić obećao političke i ekonomske ustupke ako podrži nacrt ustava. Na kraju su 223 poslani

22) Kritičku ocenu izbora i Ustava vidi u Banac, *The National Question*, 387–403. Podatke o podeli poslaničkih mesta tokom 20-ih godina vidi u Gligorijević, *Parlament*.

slanika glasala za ustav, 35 je bilo protiv, a 161 poslani

nik nije glasao.²³ Glasanje je obavljeno 28. juna 1921. godine, na Vidovdan, pa je ustav postao poznat kao Vidovdanski ustav. Pošto je Vidovdan godišnjica Kosovske bitke i blisko povezan sa srpskim kosovskim mitom, izabrani datum je samo doprineo sve izraženijem opštem utisku nesrba da novom državom upravljaju Srbi.²⁴ Koliko ih se te 1921. godine sećalo da je taj datum bio i sedmogodišnjica ubistva nadvojvode Franca Ferdinanda koje je, kako se ispostavilo, utroput stvaranju Jugoslavije?

Prevlast Srba u novoj državi očitovala se i u njenom nazivu: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Paradoks je bio u tome što su centralisti, koji su se odlučno protivili regionalnim autonomijama, želeli da ime države sačuva "plemenske" identitete, a protivnici centralizma, koji su zahtevali zaštitu individualnih identiteta i pokrajinskih autonomija, bili su skloniji imenu "Jugoslavija".²⁵ Naročito se Pašić zalagao za trodelno ime zemlje, sa Srbima pomenutim na prvom mestu, i tvrdio je da je to uobičajena praksa u evropskoj istoriji. Vođa radikala, naravno, nije bio u pravu. Pijemontezi su prihvatili da se ujedinjena država zove Italija, kao što su se i Pruska, Bavarska i druge nemačke kneževine i vojvodstva saglasili da formiraju Nemačku.²⁶

Razmotrene su i alternativne centralističkom ustavu radikala i demokrata. Po ugledu na britanski sistem državnog uređenja, Protić je

23) Više detalja vidi u Banac, *The National Question*, 387–403; Charles A. Beard and George Radin, *The Balkan Pivot: Yugoslavia. A Study in Government and Administration*, New York, 1929, 44–56; Gligorijević, *Parlament*, gl. 2; i Jovanović, *Ustavno pravo*, 65–71.

24) Analizu (zlo)upotrebe kosovskog mita, na koji su se u to vreme pozivali i pobornici jugoslovenstva, vidi u Dejan Đokić, "Whose Myth? Which Nation? The Serbian Kosovo Myth Revisited", u J. M. Bak et al. (ur.), *Uses and Abuses of the Middle Ages: Nineteenth to Twenty First Century*, München, 2009, 215–233.

25) Jovanović, *Ustavno pravo*, 89–90.

26) Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetском ratu*, Beograd, 2004, 408.

predložio kompromis između centralizma i federalizma.²⁷ Zemlja bi bila podeljena na devet pokrajina koje bi se otprilike poklapale sa starim istorijskim oblastima.²⁸ Svaka pokrajina bi uživala široku autonomiju i donosila sopstvene zakone koji ne bi smeli kršiti centralne zakone i Ustav. Pokrajinski namesnik, koga bi imenovala centralna vlada i dala mu pravo nadzora, vodio bi računa o tome da do takvih kršenja ne dođe. Centralna vlada bi imala znatna ovlašćenja, slična onima koje je imala britanska.²⁹ Podršku predlogu dao je veliki broj radikalskih poslanika; neki zato što su iskreno nastojali da postignu kompromis s Hrvatima,

27) Beard and Radin, *The Balkan Pivot*, 45. Kad je 1914. godine Frano Supilo pitao Protića da li je za "centralizam ili autonomiju", ovaj je odgovorio da je za "engleski sistem" jer u njemu postoji nacionalno jedinstvo – jedan parlament, jedan vođa države, jedan pravni sistem – ali postoje i lokalne autonomije, "Ministar unutrašnjih dela i vladina politika. Govor g. Stojana M. Protića na zboru radikalnom od 2. novembra ove godine", u Protić, *Naša spoljna i unutrašnja situacija*, 30–32. Protić je verovatno mislio na britanski, a ne na "engleski" sistem

28) Srbija; Stara Srbija (tj. Kosovo i Sandžak) i Makedonija; Hrvatska i Slavonija s Rijekom, Istrom, Međumurjem; Bosna; Crna Gora; Hercegovina, Boka i Primorje; Dalmacija; Srem i Bačka; Banat; Slovenija s Prekomurjem. "Ustavni nacrt Stojana Protića", JF-1, 98–102. Odlukama Rapalskog ugovora iz novembra 1920. godine Istra i Rijeka su pripale Italiji. Protić je svoj nacrt Ustava objavio još u maju 1920. godine

29) *Ibid.*; Beard and Radin, *The Balkan Pivot*, 45–46; Jovanović, *Ustavno pravo*, 66–67.

30) Gligorijević, *Parlament*, 96–97.

31) Stojan M. Protić, *Uoči Ustavotvorne skupštine*, Beograd, 1920, 68.

a neki samo zato što su želeli da se suprotstave centralizmu demokrata iako su s njima bili u vladi. Međutim, Pašić je uverljivo tvrdio da centralistički nacrt ustava najviše odgovara interesima zemlje i podsticao je stranku da ga podrži.³⁰ Budući da Protić nije do kraja prihvatao federalizam, njegov predlog nije privukao ni Narodni ni Jugoslovenski klub.³¹ Iako se zalagao za očuvanje "posebnih individualnosti" Srba, Hrvata i Slovenaca, nije uspeo da dobije ni Radićevu podršku. U leto 1921. godine Protić i Radić su se sreli nekoliko

puta, ali su njihova viđenja Jugoslavije ostala toliko različita da nisu mogli postići nikakvu saglasnost.³²

Narodni i Jugoslovenski klub podneli su odvojene, ali slične predloge ustava. Centralna vlada bila bi zadužena za spoljnu politiku, odbranu, carinu i trgovinu, novčani sistem, poštu i železnicu, indirektni porez, pomorsko i trgovačko pravo, a centralni parlament imao bi dva doma: gornji dom u kojem bi sedeli pokrajinski poslanici i donji dom izabran u skladu s "opštim demokratskim principima". Sva druga ovlašćenja pa i ona vezana za građansko i krivično pravo imale bi pokrajine.³³ Obe grupe predložile su podelu zemlje na šest pokrajina, pri čemu se Jugoslovenski klub zalagao za katoličko-pravoslavnu ravnotežu.³⁴ Smodlaka je predložio savez dvanaest pokrajina čija bi vlast bila ograničena zakonodavnim ovlašćenjima pokrajinskog poglavara koga bi imenovao kralj.³⁵ Moćne sporove između pokrajinskih i centralnih vlasti rešavao bi državni savet. Centralna skupština imala bi dva doma: gornji bi činili predstavnici pokrajina i staleških organizacija, a do-

32) Vidi Đorđe Stanković, "Neuspeh Stojana Protića u okupljanju političkih snaga radi rešavanja hrvatskog pitanja 1921. godine", *Istorijski glasnik*, br. 1 (1971), 7–34. Politički izolovan, Protić je učestvovao na opštim izborima u martu 1923. godine kao vođa male, otcepljene radikalske grupe, ali nije izabran. Umro je nekoliko meseci kasnije.

33) Beard and Radin, *The Balkan Pivot*, 46–47, 49; Jovanović, *Ustavno pravo*, 76.

34) Slovenija, Hrvatska i Slavonija, Dalmacija i, začudo, Bosna i Hercegovina bile bi pretežno katoličke, a Srbija, Crna Gora i Vojvodina pretežno pravoslavne pokrajine. Ovakva podela je verovatno odražavala način razmišljanja Korošćevih klerikala, dominantne grupe u Jugoslovenskom klubu. Narodni klub je predložio da se osnuje sledećih šest pokrajina: Srbija, Stara Srbija i Makedonija; Hrvatska i Slavonija, Dalmacija i Međumurje, Istra i ostrva; Crna Gora; Bosna i Hercegovina; Vojvodina (Bačka, Baranja i Banat); i Slovenija.

35) Sa Smodlakinim planom donekle su se poklapale banovine kralja Aleksandra iz 1929. godine. Smodlaka je predložio da se ustanove sledeće pokrajine: Dunavska Srbija (čiji bi glavni grad bio Beograd); Vojvodina (Novi Sad); Slavonija (Osijek); Hrvatska (Zagreb); Slovenija (Ljubljana); Dalmacija (Split); Krajina (Banjaluka), Bosna (Sarajevo), Primorje (Dubrovnik); Raška (Novi Pazar); Moravska Srbija (Niš); i Makedonija (Skoplje).

nji bi bio sastavljen od poslanika izabranih indirektno, glasovima naroda.³⁶

Iako su tri "hrvatsko-slovenačka" predloga davala prednost federaciji ali i podršku monarhiji, nisu svi srpski političari bili centralisti pa ni monarhisti. Dve male srpske stranke, Socijalistička i Republikanska, iznele su sopstvene predloge ustava koji bi zemlju uređio kao "parlamentarnu republiku sa referendumom i sa decentralizacijom",³⁷ a Savez zemljoradnika, s pretežno srpskim članstvom, zalagao se za polupredsednički poluparlamentarni monarhistički sistem s pokrajinskim autonomijama.³⁸

Hrvatska seljačka stranka, koja je bojkotovala Ustavotvornu skupštinu, proklamovala je "neutralnu se-

36) Beard and Radin, *The Balkan Pivot*, 50; Jovanović, *Ustavno pravo*, 78–81.

37) Jovanović, *Ustavno pravo*, 83–85.

38) Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia*, London, 1971, 63.

39) U tekstu "Ustava" ove republike precizirano je da je s teritorije Hrvatske i Dalmacije bilo 59 republikanski i 34 monarhistički orijentisanih poslanika. Pošto je "neutralna seljačka republika" trebalo da bude zasnovana na principu nacionalnog samoopredeljenja, dalmatinska i bosansko-hercegovačka područja naseljena Hrvatima mogla su se udružiti s "republikom" ako njihovo stanovništvo plebiscitom to odluči, a pokrajinske vlade se s tim slože. "Državno uređenje ili Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske", Zagreb, 1. april 1921, JF-1, 113–120.

40) Stjepan Radić, "Hoćemo u jugoslavenskom jedinstvu svoju hrvatsku državu", *Politički spisi: Autobiografija, članci, govori, rasprave* (priredio Zvonimir Kulundžić), Zagreb, 1971, 319–322. U istom članku Radić je tvrdio i da su Hrvati, Slovenci i Srbi zaista jedan narod i po jeziku i po običajima.

ljačku republiku Hrvatsku". Njene granice poklapale su se s granicama takozvane Banske Hrvatske (tj. Hrvatske i Slavonije s Međumurjem), gde je na novembarskim izborima 1920. godine većina stanovništva glasala za Radića.³⁹ Nije jasno da li je "neutralna seljačka republika" bila zamišljena kao nezavisna država ili kao konfederalna jedinica u okviru Jugoslavije. Radić je na drugim mestima govorio o "hrvatskoj državi u jugoslavenskom jedinstvu",⁴⁰ a u memorandumu koji je u

februaru 1921. godine njegova stranka uputila princu-regentu Aleksandru tvrdio je da Sloveni čine ne samo jezičku nego i moralnu i duhovnu celinu, ali je i dodao da Hrvati i Srbi nisu "jedan narod" u političkom smislu te reči.⁴¹ Radića je u prvim godinama nakon ujedinjenja mučila dilema: samoopredeljenje unutar Jugoslavije ili potpuni raskid s Beogradom.⁴² Da li je ovo drugo značilo nezavisnost Hrvatske? Po jednoj novijoj studiji, iako se 1918–1919. godine hrvatski lider izjašnjavao za Jugoslaviju, "njegova prepiska pokazuje da je 1919–1920. godine zapravo bio posvećen potpunoj nezavisnosti (neutralnoj seljačkoj republici Hrvatskoj) i da se tek postepeno (iznova) okrenuo jugoslovenskom (kon)federalizmu".⁴³

Bilo kako bilo, Radić je nesumnjivo sve svoje snage usmerio na obezbeđivanje što veće autonomije za Hrvatsku. Njegovo obrazloženje da neće da saraduje s malom (srpskom) Republikanskom strankom zato što je njen program srpski, a ne jugoslovenski nije delovalo uverljivo.⁴⁴ U to vreme ni Radićev odnos s uglavnom unitaristički pa i centralistički orijentisanom hrvatskom buržoazijom nije bio mnogo bolji. To se promenilo u maju 1921. godine, kad je osnovan nadstranački Hrvatski blok koji su činile Hrvatska republikanska seljačka stranka, Hrvatska zajednica i Hrvatska stranka prava.⁴⁵ Velikim delom zahvaljujući opštem pravu gla-

41) Biondich, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, Toronto, 2000, 162.

42) Banac, *The National Question*, 238.

43) Biondich, *Stjepan Radić*, 161.

44) Ljuba Stojanović Stjepanu Radiću, Beograd, 20. mart 1922, *Korespondencija Stjepana Radića* (priredio i uredio Bogdan Krizman), Zagreb, 1972–1973, 2. toma, tom 2, 554–557.

45) Biondich, *Stjepan Radić*, 179–180.

ka stranka prerasla je iz relativno male partije u vodeću snagu na hrvatskoj političkoj sceni i najozbiljniju opoziciju vladi u Beogradu.

U međuvremenu, tokom leta 1921. godine, Komunistička partija pojačala je svoje aktivnosti. Na princa-regenta Aleksandra izvršen je neuspeo atentat kad je 29. juna pošao na svečano proglašenje Ustava. Nekoliko nedelja kasnije, ministar unutrašnjih poslova Milorad Drašković, demokrata i glavni arhitekta antikomunističkih odredbi, ubijen je dok je bio na odmoru u hrvatskoj unutrašnjosti. To je nagnalo vladu da doneše Zakon o zaštiti države, na osnovu kojeg je Komunistička partija proglašena ilegalnom. Ovaj zakonski akt nije bio samo reakcija na ubistvo Draškovića. Nakon druge Ruske revolucije, strah od boljševizma se širio Evropom i Jugoslavija nije bila izuzetak. Zemlja je pružila utočište mnogim izbeglim belogardejcima, a među njima i generalu Vrangelu i njegovoj vojsci; u susednoj Mađarskoj vlast su 1919. godine privremeno preuzeli revolucionari Bele Kuna, a Komunistička partija Jugoslavije odlično je prošla na novembarskim iz-

46) Tridesetih godina mladi komunisti Milovan Đilas sreo se u zatvoru s neuspehim atentatorima na budućeg kralja Lajošem Čakijem i Spasojem Baćom Stejićem. Posle mnogih godina provedenih u samici, njih dvojica su bila fizički i mentalno slomljena, ali su još uvek mrzela kralja i sa zadovoljstvom su primila vest o njegovom ubistvu u Marseju oktobra 1934. godine (Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York, 1973, 161, 203–205 [*Revolucionarni rat*, Beograd, 1990]). Đilas će postati jedna od ključnih ličnosti u Komunističkoj partiji Jugoslavije koja je 30-ih godina ponovo dobila na značaju, da bi zatim, na čelu sa sposobnim Josipom Brozom Titom, povela uspešan pokret otpora u Drugom svetskom ratu i došla na vlast 1945. godine. Posle rata Đilas je bio jedan od Titovih

borima 1920. Pooštrevanje mera protiv komunista počelo je i pre leta 1921, ali se pokazalo da je početkom 20-ih godina strah jugoslovenskih vlasti od boljševičke revolucije bio neosnovan. Godinu dana nakon što je proglašena ilegalnom, Komunistička partija je gotovo nestala sa scene.⁴⁶

Prvi pokušaji da se postigne sporazum 1922–1924. godine

Često menjanje savezništava između glavnih političkih stranaka, kao i međupartijsko i unutarpartijsko rivalstvo, pokazuju da je 20-ih godina jugoslovenskom visokom politikom dominirala borba za politički uticaj i moć u istoj meri u kojoj su dominirali i konkurentski nacionalizmi, ako ne i više. Postojali su i autentični politički motivi pomešani s dozom pragmatizma. Godine 1922. Davidovićeve frakcija unutar Demokratske stranke proklamovala je “treći put”, to jest opredelila se za stav koji je bio negde između hrvatskog bojkota i tvrdokornog pristupa vlade, čiji su deo bili demokrati. Kao način izlaska iz krize, Davidović je predlagao kombinaciju kulturnog ujedinjenja i decentralizovane administracije.⁴⁷ On je spadao u jugoslovenski orijentisane intelektualce koji su se tokom 1922. godine dvaput sastali da bi razgovarali o političkoj krizi i srpsko-hrvatskim odnosima (u junu u jednom sarajevskom predgrađu, a u septembru u Zagrebu) i koji su pozvali vodeće političare u zemlji da revizijom Ustava dođu do kompromisa.⁴⁸

U oktobru i novembru predstavnici Hrvatske republikanske seljačke stranke i demokrata sreli su se da bi razgovarali o mogućnoj saradnji.⁴⁹ Radićeva spremnost da pregovara sa strankom koja je bila goto-

najbližih saradnika, zadužen za ideologiju i propagandu, ali je u januaru 1954. godine izbačen iz partije jer se zalagao za prestanak jednopartijske vladavine. Kad je 1957. godine objavljena njegova knjiga *Nova klasa*, Đilas, koji je bio u zatvorima i u monarhističkoj i u socijalističkoj Jugoslaviji, postao je jedan od najpoznatijih disidenata na svetu.

47) Pavlowitch, *Jugoslavija*, 66.

48) Iste godine beogradski intelektualni časopis *Srpski književni glasnik* sproveo je anketu o srpsko-hrvatskim odnosima. Ceo tekst zagrebačke rezolucije od 10. septembra 1922. vidi u “Rezolucija kongresa javnih radnika”, JF-1, 228–230.

49) Gligorijević, *Demokratska stranka*, 297–299. Vidi i članak istog autora “Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju taktike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922”, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, sv. VIII, 1966, 165–269.

vo potpuno opredeljena za unitarizam i centralizam ne treba da nas iznenadi. Krajem 1922. godine on je shvatio da se srpsko-hrvatski sporazum može postići samo kroz saradnju s "liberalnim i moralnim elementima napredne nacionalne... i društvene orijentacije" kakva je Demokratska stranka.⁵⁰ Radić se takođe nadao da će bliže veze s Davidovićem neutralisati uticaj Pribičevićeve frakcije unutar Demokratske stranke. Kako je Davidovićeve sumnja u prikladnost centralističkog uređenja za državu poput Jugoslavije sve više rasla – mada je i dalje bio unitarista – tako je Pribičević postajao bliži Pašiću. Davidovićeve motivi bili su ideološki (verovanje u srpsko-hrvatski sporazum) i pragmatični (nadao se da će uspostavljanjem bolje saradnje s Radićem izolovati radikale).⁵¹

Glavna prepreka saradnji između dve stranke bila je Radićevo odbijanje da okonča bojkot skupštine. Krajem novembra 1922. godine hrvatski lider je ubeđivao Davidovića da želi iskren i dugotrajan sporazum između Hrvata i Srba, ali je režim toliko omražen u Hrvatskoj da bi njegov odlazak u Beograd izazvao strah i nezadovoljstvo u hrvatskom narodu koji on, kao predsednik HRSS-a i Hrvatskog bloka, predstavlja. Radić je dodao da bi u nekoj drugoj situaciji odmah došao jer Davidović lično pripada onim predstavnicima srpskog naroda u koje Hrvati imaju apsolutno poverenje.⁵²

Na četvrtu godišnjicu ujedinjenja, 1. decembra, Radić je u svom novom pismu Davidoviću objasnio da on jeste za "parlamentarnu akciju" kojoj je sklon lider

50) Biondich, *Stjepan Radić*, 187.

51) *Ibid.*, 186–187.

52) Radić Davidoviću, Zagreb, 27. novembar 1922, *Korespondencija*, 565–566.

demokrata, ali misli da je u

datim okolnostima zajedničko delovanje moguće samo izvan skupštine.⁵³

Međutim, Davidović je verovao u parlamentarnu politiku. Iako su 22. decembra napustili vladu, demokrati su ostali u skupštini i tu se zalagali za svoj politički kurs. Radikali su se čvršće povezali sa svojim drugim koalicionim partnerom, Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom Mehmeda Spahe, i kralj je odobrio Pašićev zahtev da se raspusti parlament i raspišu novi izbori. Izbori održani u martu 1923. godine bili su praktično vođeni kao referendum za Ustav ili protiv njega.⁵⁴ U takvom nadmetanju između oštro suprotstavljenih stavova demokrati, koji su pozivali na kompromis, izgubili su snagu, a ojačali su radikali i radićevci. Hrvatska republikanska seljačka stranka osvojila je 70 poslaničkih mesta⁵⁵ i postala druga po snazi partija u zemlji, odmah iza Radikalne stranke koja je dobila 108 mesta, 17 više nego 1920. godine. Ovaj uspeh ohrabrio je Radića da povede kampanju protiv Pašića i Pribičevića, najistaknutijih pobornika centralizma. Međutim, činjenica da su radikali ojačali na račun demokrata, postali najjača srpska stranka i bili u stanju da formiraju čisto radikalnu vladu (i raskinu koaliciju s Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom) istovremeno je nagnala Radića da se približi Pašiću.⁵⁶ Hrvatski lider je smatrao da na sporazumu

53) Radić Davidoviću, Zagreb, 1. decembar 1922, *ibid.*, 567–568.

54) Pavlowitch, *Jugoslavija*, 66.

55) Iako je bojkotovala skupštinu, Radićeva stranka je redovno učestvovala na izborima. Njeni poslanici su organizovali "Hrvatsko narodno zastupstvo", kvaziparlament koji se periodično sastajao u Hrvatskoj.

56) Biondich, *Stjepan Radić*, 189–190.

treba saradivati s bilo kojom grupacijom koja predstavlja većinu Srba. Tokom 30-ih godina njegov naslednik Vladko Maček ponashao se u skladu s istim

principom.⁵⁷ Ali ni 20-ih ni 30-ih godina nije postojao srpski ekvivalent Hrvatskoj seljačkoj stranci koji bi *de facto* predstavljao nacionalni pokret.

Plašeći se da bi, u slučaju da Hrvatska republikanska seljačka stranka iznenada odustane od bojkota parlamenta, takozvani Federalistički blok (u čijem sastavu su bili Hrvatska seljačka stranka, Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija) mogao oboriti vladu, radikali su sklopili dogovor s Radićem. U zamenu za garanciju da “federalisti” neće saradivati s demokratima, Pašić je pristao da prekine “parcelaciju” Hrvatske, Bosne i Slovenije na oblasti, čime je utro put delimičnoj reviziji Ustava.⁵⁸ Hrvatska seljačka stranka

57) To je činio i kao emigrant u Sjedinjenim Američkim Državama nakon Drugog svetskog rata. Godine 1948. on je pisao Dragiši Cvetkoviću – koji se tada nalazio u izbeglištvu u Francuskoj i s kojim je u avgustu 1939. uspešno pregovarao o stvaranju autonomne Hrvatske – da je za srpsko-hrvatski sporazum potrebno da se srpski emigranti ujedine oko jedne partije kao što su se Hrvati ujedinili oko Hrvatske seljačke stranke. HIA, Dragiša Cvetković Collection, Maček Cvetković [Washington, DC?], 27. januar 1948. Maček je izgleda zaboravio da su odavno prošli dani kad je njegova stranka imala podršku skoro svih Hrvata. Mnogi Hrvati iz emigrantskih krugova podržavali su ustaše, a ne Mačeka. Maček i Cvetković su se redovno dopisivali sve do Mačekove smrti 1964. godine. Cvetković je umro pet godina kasnije.

58) Oblasti su presecale stare, istorijske granice (izuzetak je bila Bosna). Pošto je dao podršku centralističkom ustavu iz 1921. godine, Mehmed Spaho je uspeo da obezbedi da Bosna ostane “vidljiva” u okviru oblasnog sistema.

59) “Kominike o pregovorima – Markov protokol”, Zagreb, 14. april 1923, JF-1, 191–192.

se saglasila da nastavi bojkot, što je radikalima osiguralo većinu u skupštini. Sporazum je potpisan u aprilu 1923. godine i prozvan je Markov protokol (po prvom i najstarijem potpisniku, radikalu Marku Đuričiću).⁵⁹

Kad su shvatili da radikali nemaju nameru da revidiraju Ustav, “federalisti” su se opet okrenuli demokratima. Da bi ojačao parlamentarnu opoziciju, Radić je u februaru 1924. godine konačno odustao od bojkota i radikali su izgubili većinu u skupštini. U narednim mesecima Davidović, Radić, Korošec i

Spaho formirali su Opozicioni blok koji je vodio kampanju protiv vlade i Ustava. Razlike između Davidovića i Pribičevića postale su nepomirljive i oni su se konačno razišli. Pribičevićeva otcepljena Samostalna demokratska stranka formirala je s radikalima prvu vladu Pašić-Pribičević. Ova vlada je bila kratkog veka, ali kad je 15. aprila kralj predao mandat Davidoviću, ovaj nije bio u stanju da sastavi kabinet pa je to ponovo učinio Pašić uz Pribičevićevu podršku. U to vreme Aleksandar je bio u dilemi da li da pruži punu podršku Pašiću – s kojim nije bio u dobrim odnosima, ali ga je i dalje smatrao najsposobnijim političarem u zemlji – i temperamentnom Pribičeviću ili da podrži Davidovića koji je sve više kritikovao Ustav i približavao se još temperamentnijem Radiću. Olban Jang, tadašnji britanski poslanik u Beogradu, izvestio je London da je jugoslovenski kralj nervozan i čak strahuje da bi postojeća politička kriza mogla ugroziti položaj krunice.⁶⁰ Da li je, kao što je jedan jugoslovenski

60) FO 371/9955, Young to the FO, “Political situation in Jugo-Slavia”, Beograd, 15. maj 1924. Britanski poslanik je ukazao na očigledno jačanje republikanizma u celoj zemlji. FO 371/9955, Young to the FO, “Political situation in Jugo-Slavia”, Beograd, 8. jul 1924.

61) Branislav Gligorijević, “Uloga Vojnih krugova u ‘rešavanju’ političke krize iz 1924. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, sv. 23, br. 1, 1972, 174.

62) Biondich, *Stjepan Radić*, 195–196. Ante Trumbić, nekadašnji član Jugoslovenskog odbora i prvi ministar spoljnih poslova jugoslovenske države, koji se 20-ih godina približio Radiću, formirao je početkom 1926. godine Hrvatsku federalističku seljačku stranku. Nakon tragičnog događaja u leto 1928. godine (o kojem će kasnije biti više reči) Trumbić se učlanio u HSS. Pre nego što je pobjegao iz zemlje, budući ustaški vođa Ante Pavelić takođe je kratko bio član HSS-a.

istoričar kasnije pretpostavio, kralj već tada počeo da razmišlja o uvođenju diktature?⁶¹

Za razliku od Davidovića, koga je menjanje saveza u prvih nekoliko meseci 1924. godine oslabilo, Radić se zbog odluke da vrati svoje poslanike u skupštinu nije suočio s većim protivljenjem unutar same partije iako je od toga strepeo.⁶²

Međutim, kad je za vreme boravka u Moskvi u leto 1924. godine Radić učlanio svoju stranku u Seljačku internacionalu (Krestinternu) pod kontrolom Kominterne, nekoliko članova se pobunilo.⁶³ Radić se očigledno nadao da će sovjetska podrška ubrzati sklapanje sporazuma sa Srbima i to nije bio njegov prvi odlazak u inostranstvo čiji je cilj bio traženje podrške za hrvatsku stvar. Prethodnog leta posetio je Beč, Pariz i London, ali nije imao mnogo uspeha. Radićeva poseta Moskvi podudarila se s održavanjem Petog svetskog kongresa Kominterne u junu i julu 1924. godine na kojem je doneta rezolucija o potrebi da se rasformira Jugoslavija kao imperijalistička, versajska tvorevina. Iako nema dokaza da je Radić prisustvovao kongresu, malo je verovatno da nije znao za rezoluciju.⁶⁴ Hrvatski lider je rekao svojim domaćinima da on jeste za “neutralnu seljačku republiku Hrvatsku” u okviru Jugoslavije, ali je njegova tvrdnja da Jugoslavije nema, nego postoji samo militaristička i pljačkaška Velika Srbija pod formalnim imenom “Kraljevina Srba, Hrvata i

Slovenaca”,⁶⁵ tome ne samo protivrečila nego je i pothranjivala sumnje u Beogradu da je Radić separatista.⁶⁶ Po povratku kući u avgustu 1924. godine, Radić je ponovo pružio podršku Davidoviću koji je, pošto je u julu Pašić bio primoran da podnese ostavku, formirao koalicionu vladu u čiji sastav su ušli predstavnici De-

63) *Ibid.*, 196. Pre putovanja Radić je napisao da Hrvati poštuju i vole boljševičku Rusiju neuporedivo više nego zauvek pokojnu carsku Rusiju. Međutim, odluka o pridruživanju Krestinternu nije bila prihvatljiva za Rudolfa Horvata, Tomu Jalžabetića i Vinka Lovrekovića koji su naginjali saradnji s Beogradom i na kraju napustili stranku. *Ibid.*, 196–197; Gligorijević, *Demokratska stranka*, 388.

64) Biondich, *Stjepan Radić*, 192–193; Pavlowitch, *Jugoslavia*, 68.

65) Biondich, *Stjepan Radić*, 197.

66) Na putovanjima u inostranstvo Radić je bio pod prismotrom jugoslovenskih tajnih agenata. Mihailo Banković, pripadnik jugoslovenske obaveštajne službe, opisao je kasnije knezu Pavlu kako su Radića špijunirali u Beču, Berlinu, Londonu i Moskvi. BAR DKP, kutija 12, Banković knezu Pavlu, Beč, april 1935.

mokratske stranke, Jugoslovenske muslimanske organizacije i Slovenske ljudske stranke.⁶⁷ Verovatno u nameri da ublaži loš publicitet koji mu je donelo putovanje u Moskvu, Radić je objavio da njegova stranka podržava srpsko-hrvatski sporazum i da ulaskom u skupštinu pokazuje da se “približava parlamentarnoj monarhiji”.⁶⁸

Radićeva poseta Moskvi i vreme kad je ona učinjena izazvali su ogorčenje u Beogradu, a naročito su razbesneli kralja Aleksandra kao izrazitog protivnika boljševizma. Nakon niza razgovora između Demokratske i Hrvatske republikanske seljačke stranke u septembru 1924. godine činilo se da će Radić prihvatiti monarhiju i Ustav – dva preduslova za ulazak vladu. Sa svoje strane, Davidović je kritikovao centralizam, ali je imao fleksibilniji stav prema unitarizmu. Međutim, kralj je sumnjao u Radićeve motive i blokirao je ulazak hrvatske stranke u vladu iako je u početku podržavao tu ideju.⁶⁹ Aleksandrovo nepoverenje u Radića pothranjivali su Pašić i Pribičević svakodnevnim optužbama da je hrvatski lider boljševik i republikanac. Opozicija je čak tvrdila da će Srbi u Hrvatskoj biti fizički ugroženi ako radićevci uđu u vladu i širila je glasine da vojska deli oružje srpskim civilima u Hrvatskoj.⁷⁰ Davi-

67) Biondich, *Stjepan Radić*, 199; Pavlowitch, *Jugoslavia*, 68. Milan Stojadinović, ministar finansija u ostavci (i budući predsednik vlade) priznao je u pismu kralju da je, pored političke nestabilnosti prouzrokovane sukobom između vlade Pašić–Pribičević i Opozicionog bloka, vladu mučila i ekonomska kriza. Gligorijević, *Demokratska stranka*, 385–386.

68) Gligorijević, *Parlament*, 177.

69) Gligorijević, *Demokratska stranka*, 390–400, 409–410. U vladu je trebalo da uđu sledeći članovi Radićeve stranke: Vladko Maček, Josip Predavec, Juraj Krnjević i August Košutić. Detaljan opis pregovora između vlade i vodeće hrvatske stranke vidi u Gligorijević, “O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu vlade”, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, t. VII, 1965, 345–406.

70) Gligorijević, *Demokratska stranka*, 411–418. Uticaj glasina na jugoslovensku politiku u tom periodu tek treba istražiti. Mnogi izvori iz onog vremena, kako jugoslovenski tako i strani, na koje sam nailazio u svojim istraživanjima za ovu knjigu pozivaju se na “glasine” i često u njima vide koristan indikator predstojećih događaja.

dovićeva “stodnevna” vlada pala je u oktobru pošto je general Hadžić, ministar odbrane, podneo ostavku jer su ga navodno naljutile Radićeve optužbe na račun politike ministarstva odbrane. Iako je Radićeva kritika bila netaktična i “eksplozivna”, ostavku je verovatno izrežirao kralj koji nikad nije do kraja podržavao Davidovića, a tada se opet okrenuo Pašiću i Pribićeviću.⁷¹

U drugoj deceniji dvadesetog veka politička kriza iz 1924. godine bila je jedna od najozbiljnijih čak i ako se složimo da je kralj Aleksandar preterao kad je nekoliko godina kasnije rekao grupi francuskih poslanika da su događaji iz te godine bili veće iskušenje od onih u leto 1928, kad je pucano na Radića i hrvatske poslanike.⁷² Kriza iz 1924. godine stavila je srpsko-hrvatske odnose na ozbiljnu probu; britanski poslanik u Beogradu opisao ju je kao “borbu između srpstva i hrvatstva”.⁷³ Međutim, kriza je bila nešto složenija; to je zapravo bilo višeslojno političko sporenje koje se odvijalo između kralja i glavnih političkih lidera, između Pašića i Radića, Pašića i Davidovića, Pribićevića i Radića i između Davidovića i Pribićevića, i uglavnom je bilo izazvano postojećim neslaganjem vezanim za Ustav protiv kojeg su bili mnogi Hrvati, ali sve više i neki Srbi.

Sporazum Pašić–Radić

Nova vlada Pašić–Pribićević, formirana u novembru 1924. godine, odlučila je da ciljanjem u logičnu metu

71) Biondich, *Stjepan Radić*, 199–200; Gligorijević, *Demokratska stranka*, 421–424; Pavlowitch, *Yugoslavia*, 68–69.

72) Gligorijević, “Uloga vojnih krugova”, 169.

73) FO 371/9956, Young to MacDonald, “Political situation in Yugoslavia”, Beograd, 20. oktobar 1924.

– Radića – neutralizuje pretnju koju je predstavljala opozicija. Pribićević je verovao da će tvrd stav prisli-

liti Hrvatsku republikansku seljačku stranku na pokornost, a Pašić je mislio da će mu kampanja protiv Radića dobro doći pred izbore koji je trebalo da se održe u februaru 1925. godine.⁷⁴ Režimska propaganda je okarakterisala Radića i njegovu stranku kao simbol dveju najvećih pretnji Jugoslaviji: separatizma i boljševizma. Pod izgovorom da HRSS radi za “komunističku Internacionalu”, vlada je u decembru 1924. godine zabranila tu stranku na osnovu istog Zakona o zaštiti države koji je tri godine pre toga donesen da bi se zabranio rad komunista. Početkom januara 1925. godine uhapšeni su lideri hrvatske stranke, ali su svi, osim Radića, brzo pušteni i držani u kućnom pritvoru. Demokratska stranka, Jugoslovenska muslimanska organizacija i Slovenska ljudska stranka oštro su osudile ovaj akt, ali nisu mogle da ga spreče.⁷⁵

Iako formalno zabranjena, Hrvatska seljačka stranka dobila je dopuštenje da učestvuje na izborima, a Radić je iz zatvora rukovodio izbornom kampanjom.⁷⁶ Postupci vlasti nisu oslabili stranku i ona je ponovila uspeh s prethodnih izbora – osvojila je 67 mesta u skupštini (tri manje nego na prethodnim izborima). Radikali su prošli još bolje – osvojili su 142 od ukupno 313 mesta u parlamentu. Što se demokrata tiče, Pribićevićovo otepljenje imalo je posledice: demokrate su izgubili mnoge glasove na nekadašnjim habzburškim teritorijama i sa 51 spali su na 37 mesta. Pribićevići samostalni demokrate osvojili su 21 mesto u novom parlamentu, a Slovenska ljudska stranka (21) i Jugoslovenska musliman-

74) Pavlowitch, *Yugoslavia*, 69.

75) Biondich, *Stjepan Radić*, 201.

76) Posmatrano iz današnje perspektive, ovo je bio jedan od prvih nagoveštaja onoga što će se dešavati 30-ih godina kad je političkim strankama koje su 1929. bile zabranjene dozvoljeno da nastave rad i učestvuju u izbornim kampanjama, a čak i uhapšeni političari često su mogli i dalje da se bave politikom.

ska organizacija (15) dobile su po tri mesta manje nego u prethodnom sastavu skupštine.

Nakon izbora u februaru 1925. godine stranke nekadašnjeg Opozicionog bloka saglasile su se da zajedno deluju protiv vlade i formirale su Blok narodnog sporazuma i Seljačke (pučke) demokracije.⁷⁷ Međutim, Radić je iz zatvora počeo tajno da pregovara s Pašićem. On je Pašićevom posredniku rekao: "Davidović je pošten i pametan... Ljuba Jovanović je pošten i pametan... Pašić je i pošten i pametan i političar, a to вреди najviše. Zato bismo radije išli s radikalima."⁷⁸ Radićev bratanac Pavle Radić izjavio je 27. marta pred zapanjenom skupštinom da njegova stranka priznaje postojeći politički poredak, uključujući Ustav i dinastiju; stranka će se posvetiti radu na reviziji Ustava kako bi doprinela postizanju trajnog "narodnog sporazuma između naroda Srba, Hrvata i Slovenaca"⁷⁹ Narednog meseca Stjepan Radić je objavio da njegova stranka bezuslovno priznaje monarhiju i Ustav i da neće više

77) "Izjava Ljube Davidovića o formiranju Bloka narodnog sporazuma", Beograd, 22. mart 1925, JF-1, 242. Dvanaest godina kasnije Demokratska i Hrvatska seljačka stranka odigrale su ključnu ulogu u formiranju udružene opozicije u koju su bili uključeni i samostalni demokrati, Savez zemljoradnika i Stanojevićevi radikalni. Slovenački klerikali i Jugoslovenska muslimanska organizacija biće tada u vladi zajedno sa Stojadinovićevim radikalima.

78) Milan Marjanović, *Stjepan Radić*, 1937, 158.

79) *Ibid.*, transkript celog Radićevog govora vidi u "Reč Pavla Radića u Narodnoj skupštini", JF-1, 245-255. Jasno je da je Pavle Radić mislio na naciju/narod Hrvata, Slovenaca i Srba iako nije upotrebio singularni oblik "hrvatsko-slovenačko-srpski narod". Tri godine kasnije Pavla Radića je u istoj toj skupštini ubio radikalni poslanik.

činiti ništa što bi predstavljalo prepreku sporazumu između Srba i Hrvata. Zatim je dodao da Srbi i Hrvati dopunjuju jedni druge u tolikoj meri da moraju nastaviti da napreduju zajedno. Srbi su bolji kao vojskovođe i diplomati, a Hrvati umeju bolje da grade puteve i škole. Srbi su ratnici, a Hrvati mirotvorci. Obe veštine su važne i zato treba konačno

da počnu da rade zajedno. Radić je istakao da njegova stranka više ne traži reviziju Ustava, nego prihvata Pašićevo mišljenje da Ustav treba da ostane na snazi godinu, dve, tri ili više dana pre nego što bude izmenjen u skladu s potrebama naroda i ako se pokaže da je to nužno.⁸⁰

U julu 1925. godine zvanično je objavljen "srpsko-hrvatski sporazum" između Pašićeve i Radićeve stranke. Radić se odrekao republikanizma, iz imena stranke izbacio je reč "republikanska", prihvatio monarhiju i Ustav i pušten je iz zatvora. Hrvatski lider je pozeleo dug život "našem seljačkom narodu" i "našem seljačkom i narodnom kralju".⁸¹ U znak protesta protiv sporazuma Pašić-Radić, samostalni demokrati izašli su iz vlade. Njih su zamenili članovi Hrvatske seljačke stranke (HSS) i 17. jula oni su prvi put ušli u vladu.⁸² Sâm Radić im se pridružio u novembru kao ministar prosvete.

Tokom leta činilo se da se srpsko-hrvatski konflikt konačno bliži kraju. Pre ulaska u vladu Radić je poslat u Ženevu kao jugoslovenski poslanik u Društvu naroda, čime je ispunjena njegova davnašnja želja da svoje stavove izloži na međunarodnoj sceni. Ali ovog puta Radić je isticao jedinstvo države i podržavao srpsko-hrvatsko približavanje. Kad je predsednik vlade Pašić došao u Ženevu, Radić je prvi put proveo s njim izvesno vreme. Njih dvojica su se naizgled dobro slagala iako je pobožni Radić bio

80) "Izjava S. Radića o prihvatanju monarhije i centralizma", Zagreb, april 1925, JF-1, 256. Ove Radićeve reči dobar su primer stereotipa koje su Srbi i Hrvati negovali jedni o drugima i koji su opstali do danas iako je 90-ih godina Hrvatska praktično odnela vojnu pobjedu nad Srbijom, a srpska kulturna scena u istom periodu verovatno bila dinamičnija i plodnija.

81) "Hrvatsko-srpski sporazum i nova vlada", *Dom*, 22. jul 1925, navedeno u Biondich, *Stjepan Radić*, 207.

82) Pašić je spremno žrtvovao Pribičevića jer je Radić jasno stavio do znanja da bi se radije priključio vladi u kojoj nema samostalnih demokrata.

donekle razočaran kad je otkrio da Pašić nije naročito religiozan.⁸³ Sredinom avgusta Hrvatska seljačka stranka organizovala je u Zagrebu proslavu hiljadugodišnjice proglašenja srednjovekovne hrvatske kraljevine pod vladavinom kralja Tomislava i tu priliku iskoristila je u dve svrhe: da istakne svoje neosporno vođstvo među Hrvatima i da propagira postignuti srpsko-hrvatski sporazum.⁸⁴ Kralj Aleksandar i kraljica Mari-

83) Marjanović, *Stjepan Radić*, 163–164. Pašić je u mladosti, za vreme studija u Cirihi, bio socijalista.

84) *Ibid.*, 164–165.

85) Kraljica Marija je rođena 1900. godine kao druga ćerka rumunskog kralja Ferdinanda i kraljice Marije (nećake princeze Marije iz dinastije Saks-Koburg-Gota). Bila je unuka vojvode od Edinburga Alfreda i praunika britanske kraljice Viktorije, a imala je i bliske veze s ruskom carskom porodicom jer je njena baba bila ćerka cara Nikole I. Za Aleksandra se udala 1922. godine i rodila Petra (1923–1970), Tomislava (1928–2000) i Andreja (1929–1990). Kad je Aleksandar krenuo u svoju kobnu posetu Marseju, Marija je putovala odvojeno, vozom, jer je uzburkano more škodilo njenom krhkom zdravlju; to joj je verovatno spaslo život. Nakon atentata živela je povučeno, a 1938. godine preselila se u Britaniju gde je 1961. umrla kao emigrantkinja.

86) Srednji sin kraljevskog para Tomislav, rođen u januaru 1928. godine, dobio je ime po srednjovekovnom kralju Hrvatske. Da bi se još više istakla simbolika nacionalnog jedinstva, beba je krštena mešavinom vode iz Dunava, Jadranskog mora i Vardara. Obredu su prisustvovala sve političke vođe, među kojima i Radić (ali ne i Pribičević koji nije bio ni pozvan). H. V. Kennard, britanski poslanik u Beogradu, igrao je ulogu kuma u ime kralja Đorđža V. "The new Yugoslav Prince", *The Times*, 26. januar 1928.

ja⁸⁵ posetili su Zagreb, gde ih je Radić pozdravio s istim onim žarom s kojim je u prošlosti imao običaj da kritikuje Beograd.⁸⁶

Savremenici su novi kabinet nazvali vlada P-R (Pašić–Radić), ali je vlada imala loš PR. Tokom manje od dve godine koliko je trajala vlada unutrašnji konflikti između radikala i članova HSS-a uzdrmavali su kabinet i počeli ozbiljno da dovedu u pitanje ugled parlamentarne demokratije u očima javnosti. Sudarale su se dve jake ličnosti – Pašić i Radić. Ovaj drugi se čak priključio opozicionoj kritici vlade zbog uloge koju je tobože imala u korupcijskom skandalu vezanom za Pašićevog sina Radomira-Radu.

U aprilu 1926. godine Pašić je morao da podnese ostavku. U decembru iste godine osamdesetjednogodišnji političar je umro, navodno nedugo posle oštre svađe s kraljem. Pošto su ostali bez Pašića i Protića, radikali, koji su tokom 20-ih godina *de facto* bili vladajuća stranka u Jugoslaviji, počeli su da slabije; ipak, radikalsko-hrvatska koaliciona vlada, na čijem čelu je bio radikal Nikoleta Uzunović, opstala je još skoro godinu dana.

Sporazum Radić–Pribičević i tragedija u junu 1928. godine

Kad su u februaru 1927. godine hrvatski članovi Uzunovićevog kabineta podneli ostavke, radikali su na to odgovorili formiranjem koalicione vlade sa Slovenskom ljudskom strankom koju su privukli obećanjem da će joj dati određene ruke u slovenačkim područjima. Međutim, vlada nije mogla da sačuva većinu u skupštini u kojoj je opoziciju sada činila i Hrvatska seljačka stranka. Uzunović je u aprilu podneo ostavku, ali je kralj opet dao mandat radikalima – Velimiru Vukićeviću. Novi izbori, održani u septembru 1927. godine, pokazali su da slabi podrška i radikalima i Hrvatskoj seljačkoj stranci, a da se demokrati oporavljaju. Radikali su pali na 112 poslaničkih mesta, HSS na 61, a Davidovićeve stranka obezbedila je 59 mesta u novoj skupštini. Međutim, rezultate izbora bacilo je u senku osnivanje Seljačko-demokratske koalicije između Hrvatske seljačke stranke i samostalnih demokrata u februaru 1927. godine – događaj koji je bio još veće iznenađenje nego zbližavanje radikala i HSS-a dve godine pre toga. Za razliku od Pašićevog i Radićevog "srpsko-hrvatskog sporazuma" u vladi, Radićev i Pri-

bićevićev "srpsko-hrvatski sporazum" u opoziciji bio je najtrajnija koalicija u međuratnom periodu – opstao je tokom cele treće decenije 20. veka.

Samostalni demokrati su najveću podršku dobijali iz krajeva Hrvatske i Vojvodine naseljenih pretežno Srbima, mada su mnogi Srbi prečani⁸⁷ glasali i za radikale. Samostalna demokratska stranka, međutim, nije bila samo srpska partija. Među vodećim ljudima stranke bili su i istaknuti nesrbi poput Hinka Krizmana, Većeslava Vildera, Gregora Žerjava, Prvislava Grisogona i Juraja Demetrovića (nakon 1929. godine poslednja dvojica su prebegla na vladinu stranu).⁸⁸ Svi osim Žerjava (Slovenca) i Vildera (poreklom Čeha) bili su Hrvati, ali su imali i izražen jugoslovenski identitet.⁸⁹

87) Prečanima su Srbi iz Srbije pre 1912. godine nazivali Srbe i druge Južne Slovene koji su živeli preko granice, u Austrougarskoj.

88) Nekadašnji lični i politički bliski prijatelji iz dana Hrvatsko-srpske koalicije, Grisogono i Pribičević su se našli ne samo na suprotnim stranama nego i u drastično različitim situacijama. Tridesetih godina Grisogono je bio jugoslovenski poslanik u Pragu, a Pribičević je tamo bio u izbeglištvu. Drugim obrtom sudbine, Grisogono je nakon Drugog svetskog rata završio kao emigrant u Londonu, u isto vreme kad su jugoslovenske komunističke vlasti "rehabilitovale" Pribičevića ili bar onaj deo njegove karijere u kojem se suprotstavio kralju. Godine 1953. Pribičevićeva knjiga o Aleksandrovoj diktaturi prvi put je objavljena na srpsko-hrvatskom jeziku, dvadeset godina posle njenog prvog izdanja, na francuskom.

89) Maček je drugi dobar primer da nije bila važna "stvarna" etnička pripadnost: otac ovog hrvatskog lidera bio je Slovenac, a majka polupoljkinja. Maček, *In the Struggle for Freedom*, University Park and London, 1957, 14–15.

Iako su samostalni demokrati ostali unitaristička stranka, njihovo protivljenje centralizmu omogućilo je koaliciju s Hrvatskom seljačkom strankom. Činjenica da se i Radić više suprotstavljao centralizmu nego unitarizmu doprinela je stvaranju ovog neočekivanog saveza.

Posle neuspelog Vukićevićevog pokušaja da privuče Hrvate u novi kabinet – Radić je bio voljan da se priključi samo zajedno s Pribičevićem, ali su se radikali tome protivili – novu koali-

cionu vladu su činili radikali, slovenački klerikali, Jugoslovenska muslimanska organizacija i nekoliko demokrata.

Skupština je bila gotovo paralizovana stalnim sukobima između radikala i Seljačko-demokratske koalicije. Istoričar Stevan Pavlović to sažeto opisuje:

Razbuktalesu se optužbe za neregularnost, korupciju i policijsku brutalnost. Te godine skupština se pretvorila u arenu verbalnog i gimnastičkog egzibicionizma. Taktika opstrukcije smenjivala se s tučom. Radikali i poslanici Seljačko-demokratske koalicije razmenjivali su uvrede, pretnje i udarce u alarmantnom krešendu. Povećavao se broj poslanika koji su suspendovani zbog nereda. Pošto su tenzije u skupštini narasle do kritične tačke, a ekstremistički orijentisani frankovci⁹⁰ u Hrvatskoj otvoreno počeli da govore o otepljenju, Radić je pozvao kralja da istupi kao arbitar i imenuje vanparlamentarnu vladu na čelu s generalom koja će raščistiti situaciju i omogućiti nov početak.⁹¹

Parlamentarni haos tragično je kulminirao 20. juna 1928. godine kad je radikalni poslanik Puniša Račić potegao pištolj i ubio dvojicu poslanika iz Hrvatske se-

90) "Frankovci" su bili sledbenici Josipa Franka (1844–1911), bivšeg Starčevićevog pristalice, čiji su nacionalizam i antisrpsko raspoloženje doveli do sukoba sa Starčevićim naslednicima koji su osnovali Hrvatsko-srpsku koaliciju. Iz te grupe potekle su ustaše, mada nisu svi frankovci bili ustaše. U međuratnom periodu ekstremni hrvatski nacionalisti svih vrsta, pa i ustaše, često su nazivani frankovcima. Više o Franku i njegovoj ideologiji vidi u Banac, *The National Question*, 94–95. Više o ideologiji ustaša, koji su tokom 30-ih godina bili odgovorni za nekoliko terorističkih akata, među njima i za atentat na kralja Aleksandra 1934, i koji su za vreme Drugog svetskog rata bili na vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, vidi u Aleksa Đilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1929–1953*, Cambridge, MA, 1991, 103–127.

91) Pavlowitch, *Yugoslavia*, 72.

ljačke stranke – Pavla Radića i Đuru Basaričeka – i ranio trojicu: Stjepana Radića, Ivana Grandu i Ivana Pernara. Pribičević je imao sreće da ostane neozleđen iako je Račić navodno ciljao i na njega.⁹² Posle operacije koja je bila nužna da bi se odstranio atentatorov metak, Radić se vozom vratio u Zagreb. Tokom tog, kako će se pokazati, poslednjeg putovanja vozom u koji je krajem novembra 1918. godine odbio da uđe s drugim delegatima Narodnog vijeća, hrvatskog lidera su pozdravljale mase Hrvata kao svog nekrunisanog, seljačkog kralja. Zahvaljući strogim naređenjima Seljačko-demokratske koalicije, koja nije želela da vladi pruži izgovor za tvrdnju da su Hrvati protiv Jugoslavije, neprijateljsko raspoloženje prema Beogradu nije dobilo zvaničan oblik.⁹³ Mada su posle ubistava poslanici Koalicije, i Srbi i Hrvati, odmah napustili Beograd, apelovali su da se održi mir. Uprkos užasnoj tragediji, vođe Seljačko-demokratske koalicije nisu se okrenule protiv ideje o zajedničkoj južnoslovenskoj državi. Oni su 1. avgusta izdali rezoluciju kojom su osudili hegemoniju Beograda i pozvali na formiranje federacije koja će “osigurati punu ravnopravnost svih... individualiteta” u okviru Jugoslavije.⁹⁴

U početku se činilo da će se Radić (inače dijabetičar) oporaviti, ali je on 8. avgusta umro od komplikacija izazvanih operacijom. Njegovom pogrebu prisustvovalo je oko 200.000 ljudi. U centru Zagreba odvijao se

emocijama nabijen i dostojanstven obred koji je trajao skoro ceo dan. Vođe Seljačko-demokratske koalicije ponovile su poziv na auto-

92) "Kako je spasen život g. Pribičevića", *Riječ*, 22. jun 1928. Možemo se pitati da li bi nakon juna 1928. godine tenzije između Hrvata i Srba bile manje da je ubijen i Pribičević, Srbin, jer Račić je bio Srbin, a sve žrtve bile su Hrvati.

93) "M. Raditch home again", *The Times*, 10. jul 1928.

94) "SDK za novo državno uređenje", *Riječ*, 2. avgust 1928.

miju, ali gotovo niko iz Beograda nije bio tu da ih čuje; političarima iz Srbije savetovano je da ne dolaze. Jedino je kraljev venac, koji su odmah iza kovčega nosila četiri vojna oficira,⁹⁵ podsećao na to da se Radićeva smrt oplakuje i u Beogradu i Srbiji.

Samo nekoliko dana pred smrt Radić je rekao jednom nemačkom novinaru da su Srbi i Hrvati dva različita naroda, s različitom tradicijom i kulturom: "Hrvati su narod evropske kulture, Srbi istočnjačke i vizantijske kulture."⁹⁶ Radić je tvrdio da Jugoslavija ne treba da bude centralističko-unitarna država; umesto toga, Hrvatska i Srbija treba da budu povezane ličnim jedinstvom, s kraljem Aleksandrom na čelu i "neutralnom" (tj. nepartijskom) vladom.⁹⁷ Kad je odmah posle krvoprolića u skupštini kralj posetio Radića u bolnici, ovaj je navodno izjavio da sad kad je parlamentarna demokratija propala "preostaju samo Kralj i Narod".⁹⁸ Bojkot poslanika Seljačko-demokratske koalicije i pad još jedne vlade, na čijem čelu je bio Korošec (u celom međuratnom periodu jedini predsednik vlade koji nije bio Srbin), dali su Aleksandru priliku da uzme stvari u svoje ruke.

Proglašenje kraljevske diktature

Nešto više od deset godina pošto je predvodio 28-članu delegaciju Narodnog vijeća u Beograd, Pribičević je krenuo na put istim vozom, opet da bi se sreo s Aleksandrom Karađorđevićem. Ovog puta, međutim, bio je u društvu Vladka Mačeka, novog vođe Hrvatske seljačke stranke, a okolnosti su bile drastično različite. Početkom januara 1929. godine Aleksandar je po-

95) "M. Raditch's funeral", *The Times*, 13. avgust 1928.

96) "Croat Separatism: M. Raditch on his party's policy", *The Times*, 7. avgust 1928.

97) *Ibid.*

98) Pavlowitch, *Yugoslavia*, 72.

zvao vodeće političare zemlje i javne ličnosti na konsultacije u vezi s postojećom krizom. Lideri zagrebačke opozicije verovali su da je rešenje u federaciji, sa zajedničkim kraljem, državnim granicama, vojskom, spoljnim poslovima, finansijskom, carinskom i trgovinskom politikom.⁹⁹ Međutim, Aleksandar je poistovećivao anticentralizam s antijugoslovenstvom i odbacivao je takvo rešenje. Neposredno nakon junske tragedije kralj je navodno takođe pretio “amputacijom” Hrvatske (bez teritorija naseljenih Srbima), ali s obzirom na očiglednu nepraktičnost takvog poteza, nije sigurno u kolikoj meri je takvu mogućnost ozbiljno razmatrao.¹⁰⁰ U svakom slučaju, umesto za raspad zemlje, Aleksandar se odlučio za njeno integrisanje kroz ličnu vladavinu. Pošto političari nisu bili u stanju da ujedine naciju, kralj se nadao da će to moći jak državni aparat pod njegovom kontrolom. Na pravoslavno Badnje večer 6. januara 1929. godine on je raspustio skupštinu, ukinuo Ustav, zabranio rad svih političkih stranaka i izjavio: “Nastupio je čas kad između Naroda i Kralja ne može i ne sme više biti posrednika.”¹⁰¹

Šestojanuarska diktatura trebalo je da stane na put nejedinstvu zemlje i odozgo nametne integralni jugoslovenski identitet. Službeni diskurs je za krizu u zemlji okrivio političare, a ne međuetnički sukob. U

99) AJ 335/15 (Zbirka Vojislava Jovanovića Maramba). Beleške sa sastanka Izvršnog odbora SDK-a, 21. dec[embar 1928].

100) Kralj je navodno rekao Pribičeviću da će radije biti za “amputaciju” Hrvatske nego za federaciju, ali su se i Pribičević i Radić odlučno suprotstavili toj ideji. Pribičević, *Diktatura Kralja Aleksandra*, Beograd, 1953, 73–75.

101) Proglas šestojanuarske diktature vidi u JF-1, 293.

svom proglasu od 6. januara Aleksandar je žestoko napao političare:

Parlamentarizam, koji je kao političko sredstvo po

tradicijama od Moga nezaboravljenoga Oca, ostao i Moj ideal, počele su zaslepljene *političke* strasti zloupotrebljavati u toj meri, da je postao smetnja za svaki plodni rad u Državi... Moja je sveta dužnost da svim sredstvima čuvam državno i narodno jedinstvo i Ja sam rešen da ovu dužnost bez kolebanja ispunim do kraja...¹⁰²

Hrvatsko vođstvo je u početku podržalo kraljev proglas. Maček je pozdravio ukidanje Ustava i izrazio uverenje da će, s “obzirom na veliku mudrost Nj. Vel. Kralja” Hrvati konačno dobiti autonomiju.¹⁰³ Davanjem podrške kraljevskoj diktaturi u januaru 1929. godine predsednik Hrvatske seljačke stranke je možda ispoljio izvestan stepen političke naivnosti jer je ubrzo postalo jasno da kralj nema nameru da decentralizuje državu i da autonomiju hrvatskim (ni bilo kojim drugim) područjima.¹⁰⁴ Međutim, Mačekova prva reakcija odslikavala je vladajuće raspoloženje u njegovoj stranci i uopšte među hrvatskim stanovništvom. Član Izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke kasnije se prisećao da je na sastanku održanom 7. januara 1929. godine video zadovoljstvo na svim licima jer su svi bili ubeđeni da kraljev akt od 6. januara znači pobjedu za hr-

102) *Ibid.* (Kurziv D. Đ.)

103) Horvat, *Politička povijest*, 362. U svojoj izjavi Maček je upotrebio tada poznatu metaforu “lajbek je raskopčan”; on je tvrdio da je 1921. godine prsluk bio loše “zakopčan” i da kraljev proglas daje priliku da se, kad je reč o srpsko-hrvatskim odnosima, opet ali ovog puta valjano zakopča. Ovu metaforu prvi je upotrebio Ferenc Deak, mađarski političar, da bi opisao Austro-ugarski kompromis iz 1867. godine. Da li se to što ju je Maček upotrebio može protumačiti kao još jedan pokazatelj da je on Jugoslaviju video kao dvojnju srpsko-hrvatsku državu sličnu nekadašnjoj Austrougarskoj? Hrvatski lider se često otvoreno zalagao za dualističku ideju – vidi, na primer, Stenografske beleške sa suđenja Mačeku, Beograd, 11. mart 1933, u *Vođa govori: Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačeka* (priredio Mirko Glojnarčić), Zagreb, 1936, 178–183.

104) U svojim memoarima Maček ne pominje podršku koju je u početku dao diktaturi. Maček, *In the Struggle for Freedom*, 124–126.

vatsku poziciju.¹⁰⁵ Čak je i Trumbić, koji se u međuvremenu gorko razočarao u jugoslovensku državu, navodno verovao da je kraljevska diktatura verovatno jedini način da se nađe rešenje za nestabilnost zemlje, pod uslovom da je kralj dorastao tom zadatku.¹⁰⁶

Sudeći po opisima savremenika, kraljevo mišljenje da su za političku nestabilnost krive političke stranke i njihove vođe delili su mnogi "obični" jugoslovenski građani, uključujući i Hrvate. U jednom poverljivom službenom izveštaju iz Jastrebarskog, gradića blizu Zagreba, dočarano je raspoloženje javnosti neposredno nakon uvođenja diktature. U njemu je rečeno da ljudi smatraju da su se u proteklih deset godina političari kompromitovali i da je kraljev proglas presekao čvor te da neće više biti zahteva u ime stranaka i, što je najvažnije, neće više biti partijske samovolje i terora. Isti izveštaj ponudio je i korisnu analizu reakcije lokalnih političara. Hrvatska seljačka i Samostalna demokratska stranka pozdravile su ukidanje Ustava uverene da je ostvarena Radićeva želja da stvar u svoje ruke uzmu samo kralj i narod.¹⁰⁷

Maček je bio svestan da Seljačko-demokratska koalicija nije u položaju da u skupštini postigne svoje glavne ciljeve – reviziju Ustava i decentralizaciju zemlje – jer su se druge političke stranke tome odlučno protivile. I Pribičević i Maček bili su skloniji radikalnom reše-

105) Ljubomir Maštrović, "Hrvatska politika od 20. VI 1928. do danas", *Dom*, br. 34, 21. avgust 1935.

106) Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1993, 183.

107) HDA XXI/26/1559, Sreski poglavar Grubić, Jastrebarsko, Velikom županu zagrebačke oblasti, Zagreb, "Proklamacija novog stanja, raspoloženje naroda", Jastrebarsko, 9. januar 1929.

108) MPHSS-1, 47.

nju pat pozicije u parlamentu,¹⁰⁸ što možda objašnjava podršku koju je ovaj drugi u početku dao diktaturi. Dvojica vođa zagrebačke opozicije, a naročito Pribičević,

nisu verovala da je zajednička akcija sa srpskim strankama mogućna jer su one odbacivale njihove stavove kao suviše radikalne, ali je Pribičević bio i protiv saradnje s kraljevskim dvorom. Maček je, međutim, mislio da je bolje saradivati direktno s dvorom nego sa srpskim strankama. Kako nije postojao srpski ekvivalent Hrvatskoj seljačkoj stranci – jedna partija koju podržava većina Srba – smatrao je da nijedna srpska stranka, pa ni radikali koji su se nakon Pašićeve smrti podelili na nekoliko frakcija, nije pravi predstavnik srpskog mnjenja. Maček se nadao da, ako se postigne dogovor s kraljem, srpske stranke neće imati drugu mogućnost nego da ga prihvate.¹⁰⁹

Strani diplomati su takođe smatrali da je neuspeh političkih institucija doveo Aleksandra u težak položaj u kojem je morao nešto da uradi. Nekoliko dana nakon kraljevog proglašenja Hauard V. Kenard, engleski poslanik u Beogradu, pisao je Ostenu Čejmberlenu, državnom sekretaru za spoljne poslove:

Bez obzira na problematičan način na koji je ova apsolutna autokratija uvedena, bilo je nužno, kao što sam često izveštavao u svojim depešama, povući neki drastičan potez radikalne prirode kako bi se administracija oslobodila političke more koja ju je osakatila i na kraju dovela na tako nizak nivo da gotovo nije mogla da funkcionise.¹¹⁰

109) Vidi Ljubo Boban, "Iz historije odnosa između VI. Mačeka i Dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (Odnosi do oktobra-nog Ustava od 3. IX 1931.)", *Historijski zbornik*, sv. XVIII, 1965, 47–88. Tokom cele treće decenije Maček je pregovarao s dvorom, ali je održavao i kontakt sa srpskom opozicijom.

110) FO 371/13706, Kennard to Chamberlain, Beograd, 14. januar 1929 (kurziv D. Đ.). U istoj depeši Kenard je izrazio i svoje sumnje u vezi s generalom Živkovićem, novim predsednikom vlade: "Ne možemo biti sigurni da je kralj izabrao najbolje oruđe za čišćenje Augijeve štala." Novi predsednik vlade general Petar Živković (1879–1947)

Međutim, glavni cilj diktature bio je rešenje nacionalnog pitanja. Zvanično ime zemlje promenjeno je 3. oktobra 1929. godine u Kraljevina Jugoslavija i ona je podeljena na devet banovina koje su presecale stare istorijske granice i bile, bar teorijski, zasnovane na geografskim, a ne etničkim kriterijumima. Ipak, Dravska banovina bila je *de facto* slovenačka; Savska i Primorska, gledane zajedno, ličile su na teritoriju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a u šest od devet banovina većinsko stanovništvo bili su Srbi.¹¹¹ Da bi se naglasilo jedinstvo države, sve banovine, osim jedne, dobile su ime po velikim rekama, što je simbolizovalo sjedinjavanje; jedini izuzetak bila je Primorska banovina, nazvana tako po Jadranskom moru, dakle opet po vodi koja navodno simbolizuje jedinstvo.¹¹² S obzirom na činjenicu da je već bilo uobičajeno da se država naziva "Jugoslavija", novo ime zemlje nije bilo samo čin konvencije. Ono je, kako je rekao novi predsednik vlade, general Petar Živković, trebalo da odražava potpuno državno i nacionalno jedinstvo i simbolično izrazi jedinstvo, jednakost i bratstvo Južnih Slovena – Srba, Hrvata i Slovenaca.¹¹³ Kad iz sadašnje perspektive posmatramo značaj promena

spadao je među kraljeve najbliže poverenike. Iako je 1903. godine učestvovao u zaviri protiv kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage, kasnije se, kao član grupe oficira nazvane Bela ruka, našao na suprotnoj strani od pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa, jednog od vođa kraljoubistva iz 1903. godine. Živković je bio jedan od organizatora Solunskog procesa. Za vreme Drugog svetskog rata kratko je bio ministar bez portfelja u vladi u izbeglištvu u Londonu; umro je nakon rata, kao emigrant u Parizu.

111) Po mišljenju Dragoljuba Jovanovića, Srbina i jednog od vodećih članova Saveza zemljoradnika, režim je namerno stvorio srpsku većinu u šest banovina jer se smatralo da su Srbi najlojalniji državi. Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, Beograd, 1997, 7 tomova, tom 2, 172. Jugoslovenske banovine bile su: Dravska, Savska, Primorska, Vrbaska, Drinska, Zetska, Dunavska, Moravska i Vardarska. Beograd je činio posebnu administrativnu jedinicu.

112) Za razliku od planina, koje su navodno simbol razdvajanja. Po Jovanoviću (*ibid.*), ta ideja je preuzeta od Francuza.

113) "Obrazloženje predsednika vlade Petra Živkovića zakona o nazivu države Kraljevine Jugoslavije – 3. oktobra 1929", *Politika*, 4. oktobar 1929.

uvedenih u oktobru 1929. godine, moramo se pozvati na proglas koji je naredne godina izdala vlada. U njemu se kaže da je etnička i etička suština istorijskog i nacionalnog razvoja konačno formulisana novim imenom kraljevine, koje je s velikim oduševljenjem prihvaćeno širom zemlje. Administrativna podela na devet banovina zauvek je izbrisala istorijske granice i uklonila sve prepreke nacionalnom formiranju i razvoju. Zakon od 3. oktobra 1929. godine postavio je temelj apsolutnom principu: jedna nacija i jedan osećaj nacionalne pripadnosti.¹¹⁴

Osnivanje velikih banovina trebalo je da zadovolji zahteve za decentralizaciju, ali je zemlja ostala centralizovana kao što je bila i 20-ih godina. Umesto da postepeno decentralizuje vlast, kralj je u centralizmu i unitarizmu video suštinski uslov za opstanak zemlje. Na novogodišnjoj večeri 1929. godine on je ministri- ma rekao da nova Jugoslavija treba da predstavlja višu sintezu nacionalnog izraza i karaktera, koja će svojom unutrašnjom harmonijom omogućiti razvoj svih lepih odlika "naše rase" i pokazati spoljnom svetu snagu jedinstva i uporne volje (jugoslovenskog) naroda iste krvi. U takvoj Kraljevini Jugoslaviji biće uspostavljene samo one institucije, državna vlada i državna struktura koje najbolje odgovaraju opštim potrebama nacije i državnim interesima.¹¹⁵

To je u praksi značilo da neće više biti Srba, Hrvata i Slovenaca, nego će postojati samo Jugosloveni. Aleksandrovo "integralno jugoslovenstvo" više je naglašavalo unitarizam i predstavljalo je izvesno odstupanje od jugoslovenstva iz perioda pre uvođenja diktature, kad su unutrašnji subidenti-

114) "Historički zaključci Ministarskog Savjeta", *Novo doba*, 5. jun 1930.

115) AJ 74/38/56 (Fond Kraljev dvor), "Govor na večeri", 31. decembar 1929.

teti unutar nacije bili tolerisani, što je našlo odraza i u zvaničnom imenu zemlje pre 1929. godine.

Dakle, pre nego što se prva međuratna decenija završila, Jugoslavija je dobila autoritaran oblik vladavine. Iako je u početku preovlađivalo uverenje da će kraljevska diktatura biti privremena, demokratsko uređenje nije ponovo uspostavljeno sve do 1990. godine, upravo pred raspad Jugoslavije.¹¹⁶ Srpsko-hrvatsko suparništvo, politički sukobi koji nisu imali etničku podlogu, kulturne i istorijske podele, nesposobnost vodećih političara da ostvare stabilan kompromis i kraljeve autokratske težnje, kombinovani sa slabljenjem demokratije širom Evrope, bili su glavni razlog za tragični obrt događaja u 1928. i 1929. godini. Križa iz 20-ih godina nije potekla iz “drevnih etničkih mržnji” između jugoslovenskih “plemena” u dalekoj prošlosti, pa čak ni iz konkurentskih južnoslovenskih nacionalizama koji su se javili u devetnaestom veku – nju je pre svega izrodio razvoj događaja nakon 1918. godine. U januaru 1929. godine R. V. Seton-Votson je s pravom zapisao: “Ono što je loše [kad je reč o Jugoslaviji] nisu događaji iz 1918. godine nego oni od 1920. nadalje.”¹¹⁷ Kako su se događaji u Jugoslaviji – naročito politička suparništva i traganje za srpsko-hrvatskim kompromisom – odvijali 30-ih godina, u deceniji koja će doneti još veće izazove i na unutrašnjem i na međunarodnom planu?

116) Unazad gledano, ceo niz novih zakona i promena uvedenih nakon proglašenja diktature, među kojima i ukidanje Katedre za ustavnu istoriju na Beogradskom univerzitetu pod izgovorom da nema više Ustava, trebalo je da bude jasan znak da će diktatura potrajati.

117) Seton-Watson, "Jugoslavia and Croatia", 118.

3. KOMPROMIS S DIKTATUROM?

Ivan Šubašić je 20. januara 1934. godine primio poziv da se kroz pet dana sastane s kraljem Aleksandrom u Beogradu.¹ Pre toga njih dvojica su se sreli dva puta: na Solunskom frontu 1917–1918, gde se Šubašić borio kao dobrovoljac u srpskoj vojsci, i 1920. godine u Zagrebu, kad je Šubašić pozdravio princa-regenta u ime hrvatskih studenata.² Šubašić je bio član Hrvatske seljačke stranke koja je, kao i druge partije, nakon 1929. godine nastavila da deluje po-

1) MPHSS-1, 122.

2) BAR DKP, kutija 11, Prerad Preradović kralju Aleksandru, septembar [?] 1934. Tokom 30-ih godina Preradović, Srbin i pravnik iz Podravske Slatine u Hrvatskoj, bio je posrednik između dvora i Hrvatske seljačke stranke, i između dvora i srpske opozicije (naročito Stanojevićevih radikala). Njegovi izveštaji nude dragocen uvid u odnose između nekih jugoslovenskih političara i u način na koji su u međuratnom periodu vođeni politički pregovori i donošene odluke. Preradović se borio na Solunskom frontu zajedno sa Šubašićem i njih dvojica su ostali prijatelji i nakon rata. Oni su bili među mnogim Jugoslovenima sa habzburških teritorija koji su se pridružili srpskoj vojsci, ponekad kao bivši ratni zarobljenici a ponekad kao dezerteri. Među njima je bio i Alojzije Stepinac, budući nadbiskup Zagreba, koji je, međutim, u drugoj polovini 30-ih godina bio u zategnutim odnosima s Beogradom.

lulegalno. On je tek počeo da se pojavljuje na političkoj sceni i spadao je u umerene članove stranke, među kojima su bili i Ivan Andres, Ilija Jukić i Juraj Šutej.³ Iako je u januaru 1934. godine Vladko Maček bio u zatvoru zbog navodnih aktivnosti protiv države, kralj je shvatio da će samo sporazum s tim hrvatskim političarem dovesti do rešenja hrvatskog pitanja.⁴ Njegovi izvori su ga obavestili da u tom trenutku, pet godina nakon uvođenja diktature, Maček ima podršku gotovo svih Hrvata, uključujući i najekstremnije ele-

3) Oni su bili umereni u tom smislu što su se zalagali za sporazum sa Srbima i smatralo se da su uglavnom projugoslovenski orijentisani. Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške, 1939–1941. Dnevničke beleške, 1944–1945*, Novi Sad, 1998; Šubašić: 111; Andres: 76; Šutej: 170.

4) Branislav Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, Beograd, 2002, 3 toma, tom 3, 224.

5) BAR DKP, kutija 11, Prerad Preradović kralju Aleksandru, septembar [?] 1934.

6) Šubašićevi bliski odnosi kako s Radićevom tako i s Mačekovom porodicom nisu škodili njegovom usponu u stranci. Tome je sigurno doprinela i činjenica da je bio u izuzetno povoljnoj poziciji – kao vodeći član HSS-a bio je blizak Mačeku, a zahvaljujući svojoj ratnoj prošlosti i umerenom stavu, uživao je i poverenje Karađorđevića. Međutim, početkom 1934. godine Šubašić verovatno nije mogao ni da zamisli kuda će ga odvesti politička karijera. Pet i po godina nakon sastanka s Aleksandrom on će postati prvi (i, pokazaće se, jedini) ban banovine Hrvatske, a 1944. godine biće imenovan za predsednika vlade Jugoslavije, doduše nakratko i više simbolično. (Stvarnu moć će ubrzo preuzeti čovek koji je imao još izuzetniju karijeru: Josip Broz Tito, generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije i vođa pobedničke Narodnooslobodilačke vojske ili partizana.)

mente oko katoličke crkve, ali da ni Maček ni većina Hrvata nisu protivnici jugoslovenske države.⁵ Šubašić, koji je bio jedan od tih izvora, postaće Aleksandrova veza s Mačekom.⁶

Poziv Šubašiću nije bio prvi Aleksandrov pokušaj približavanja Hrvatskoj seljačkoj stranci, niti je to bio jedini korak ka rešavanju hrvatskog pitanja otkad je uvedena diktatura. Kralj je prvo pokušao da izbacii iz igre Mačeka i njegovu stranku podsticanjem uglednih Hrvata – kako članova HSS-a tako i onih koji to nisu bili – da uđu u vladu. On je stajao i iza tobože spontanii “poklonstvenih depu-

tacija” iz Hrvatske. Pošto ovi potezi nisu doneli nikakav značajniji rezultat, Aleksandar je nastojao da reši hrvatsko pitanje pregovorima s Mačekom. Kraljev “naslednik” knez namesnik Pavle i nekoliko predsednika vlade takođe su, posredno ili neposredno, pregovarali s Mačekom. Hrvatski političar, koji je jedan deo tog perioda proveo u zatvoru, bio je, uopšteno gledano, zainteresovan za predloge iz Beograda, ali ih je, iz različitih razloga, odbijao.

Izbacivanje iz igre Mačeka i Hrvatske seljačke stranke

Tokom mandata vlade na čijem čelu je od januara 1929. do aprila 1932. godine bio general Petar Živković među ministrima su se, u jedno ili drugo vreme, našla deseterica Hrvata, od koji su neki bili nekadašnji članovi Hrvatske seljačke stranke.⁷ Ako izuzmemo vlade iz 1925–1927. i 1939 –1941 (vlada Cvetković–Maček), najviše Hrvata bilo je uključeno u jugoslovenski kabinet upravo u prvim godinama diktature. Pored toga, režim je očekivao da će imenovanjem Hrvata za ministre poljoprivrede, finansija, trgovine i industrije, pobiti rašireno uverenje, podsticano iz redova HSS-a, da su u novoj državi Hrvati ekonomski eksploatisani.

Kad je početkom 1930. godine Dragutin-Karla Ko-

7) Mate Drinković (zaredom je bio ministar trgovine i industrije, ministar za socijalna pitanja i ministar bez portfelja), Želimir Mažuranić (trgovina i industrija) i Stanko Švriljuga (ponekad pisan Šverljuga; ministar finansija, trgovine, bez portfelja); sva trojica bili su članovi Hrvatske zajednice, takozvani zajedničari. (Drinković je zajedno s Josipom Smodlakom imao važnu ulogu u ubeđivanju Narodnog vijeća da pošalje delegaciju u Beograd i zatraži od princa-regenta Aleksandra da proglasi ujedinjenje 1918. godine). Ministri Juraj Demetrović (trgovina i industrija), disident SDS-a, i Oto Frangeš (poljoprivreda, bez portfelja) nisu pripadali nijednoj stranci. Bivši članovi HSS-a među ministrima u raznim Živkovićevim kabinetima bili su: Stanko Šibenik (poljoprivreda), Mirko Najdorfer (pisan i Neudoerffer; poljoprivreda, bez portfelja), Nikola Preka (pisan i Precca; socijalna politika, bez portfelja), Ivan Švegl (bez portfelja) i Pavao Matica (bez portfelja).

vačević, jedan od vodećih ljudi HSS-a, izašao iz stranke i otvoreno stao na kraljevu stranu, činilo se da režim postepeno uspeva da oslabi ovu hrvatsku partiju.⁸ U Radićevo vreme Kovačević je, kao i Maček, bio jedan od četiri potpredsednika stranke. Nakon Radićeve smrti nije predložen u partijsko rukovodstvo jer je bio suviše star i nije bio "intelektualac", nego seljak, mada je zaista uživao znatan ugled među Hrvatima.⁹ Kovačeviću se pridružila grupa od nekoliko drugih nezadovoljnika iz HSS-a, među kojima su bili i Ivan Radić, bratanac pokojnog predsednika stranke, i Andrija Berić, nekadašnji član Glavnog odbora. Ovi disidenti su se predstavljali kao autentični sledbenici Stjepana Radića. Uvodnik prvog izdanja njihovog nedeljnika *Seljački glas*, čiji je urednik bio Ivan Radić, podsetio je čitaoce na izjavu koja je objavljena neposredno pre smrti predsednika Hrvatske seljačke stranke – da "preostaju samo Kralj i Narod". Autor uvodnika je izrazio

8) Nije jasno zašto je Kovačević izašao iz stranke i prešao na stranu režima. U svojim memoarima Maček pominje samo da je režim uspeo da podrije poštenje nekolicine narodnih poslanika Hrvatske seljačke stranke i te prebegle članove upoređuje s granama drveta slomljenim u jakoj oluji koje će se osušiti jer su odvojene od životodavnog stabla. (Maček, *In the Struggle for Freedom*, University Park and London, 1957, 133.) Međutim, on ne pominje Kovačevića (ni druge prebegle članove) po imenu niti objašnjava razloge za njihov postupak. Kovačevića je verovatno motivisalo više činilaca, između ostalog, lično neslaganje s Mačekom, nada da će uz pomoć kralja moći da izbací iz igre vođu HSS-a i preuzme stranku, a možda i iskreno uverenje da će samo kroz saradnju s Beogradom Hrvati uspeti da postignu svoje ciljeve.

9) I potpredsednik Juraj Valečić bio je seljak.

svoje uverenje da bi čelnik HSS-a, da je živ, pozvao sve Hrvate da deluju u korist jugoslovenske domovine i podrže kralja. Istakao je da ih je Stjepan Radić 30 godina učio da rade za domovinu i da su zato počeli da deluju u duhu njegove miroljubive slovenske ideologije te da budućnost svog naroda jasno vide u saradnji s kraljem za koga je na Bledu u julu 1925. godine Stjepan

Radić rekao: "Nema naroda kao što je naš, a srećom nema ni Kralja kao što je naš." Uvodničar je dalje istakao da treba slaviti mrtve i da duša hrvatskog seljaka žali nad grobovima svih velikih domaćih vođa, ali pošto plakanje ne pomaže, ta ista duša hrvatskog seljaka nalaže: "Živi na posao!" Prema tome, braća seljaci treba dobro da razmisle, da okupe svoje glasove, ujedine se, i videće da će Kraljevina Jugoslavija na čelu s kraljem Aleksandrom, koji je i sâm seljački sin, biti jaka i moćna; ceo seljački narod imaće sve što mu treba i veličanstveni slovenski san velikih vođa – mir, obrazovanje i blagostanje – biće ispunjen.¹⁰

Želeći da uveri Hrvate u svoju dobru volju, Aleksandar je ubrzo posle januarskog prevrata najavio posetu Zagrebu, ali je ona morala biti odložena. I pre nego što je u aprilu 1929. godine izvršen atentat na Tonija Šlegela (Schlegel), režimski orijentisanog novinara, nekoliko incidenata vezanih za simpatizere ustaša, pripadnika upravo osnovane izbegličke organizacije, učinili su posetu suviše rizičnom.¹¹ Kralj je morao da se zadovolji time što je na dvoru u Beogradu primao deputacije uglednih Hrvata, uglavnom poslovnih ljudi bliskih vladi, ali i "običnih" građana. Svrha tih poseta bila je da se javno pokaže da Hrvati podržavaju kralja i njegov režim i da su odani Jugoslaviji. Aleksandrovo povećano interesovanje za hrvatsko pitanje postalo je očigledno kad je ministar Mate Drinković počeo jednom nedeljno da posećuje

10) Ivan Radić, "Slava mrtvima – živi na posao", *Seljački glas*, br. 1, 2. februar 1930. Ivan Radić se pozvao na "seljački narod" verovatno zato što se to moglo protumačiti i kao pozivanje na *jugoslovenski narod* – što je bilo u skladu sa zvaničnom politikom – i na *hrvatski narod* čije su (posebno) postojanje isticali Maček i HSS. Kralj Petar I, Aleksandrov otac, nije bio seljak, ali su Karađorđevići voleli da se predstavljaju kao narodna dinastija, naslednici Karađorđa Petrovića koji se, pre nego što je podigao Prvi srpski ustanak (1804–1813), jednog vreme bavio seoskim poslovima.

11) MPHSS-1, 48.

Zagreb kako bi osmotrio situaciju u hrvatskoj prestonici nakon proglašenja kraljevske diktature i razgovarao s uglednim "Hrvatima nepolitičarima" o mogućoj saradnji s Beogradom.¹² Kralj se preko Drinkovića sprijateljio sa Svetozarom Ritigom (Rittig), župnikom i veoma cenjenim članom Vijeća grada Zagreba.¹³ Ritig, koji je često posećivao Beograd i imao visoko mišljenje o kralju, rekao je vajar Ivanu Meštroviću da ga je Aleksandar zamolio: "Dovedite mi četrdeset, ili dvadeset viđenijih Hrvata u audijenciju, da mogu pokazati Srbijancima da i Hrvati hoće ovu državu..."¹⁴

Jednu od prvih deputacija činili su predstavnici hr-

12) Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1993, 184, 190.

13) Za vreme Drugog svetskog rata Svetozar Ritig (Rittig, 1873–1961) priključio se partizanima. Nakon rata on je u Zagrebu osnovao institut za izučavanje istorije i kulture starih Slovena koji danas nosi njegovo ime.

14) Meštrović, *Uspomene*, 190. Ivan Meštrović (1883–1962) bio je verovatno najpoznatiji jugoslovenski umetnik u prvoj polovini dvadesetog veka. Kao jedan od najvatrenijih zastupnika i zapravo glavnih ideologa jugoslovenstva, on se na kraju razočarao onim što je Jugoslavija bila u praksi i sve više je kritikovao Beograd i Srbe uopšte. Iako nude dragocen uvid u međuratni period, njegovi memoari nisu uvek pouzdani i moraju se čitati s velikom rezervom. Više o Meštrovićevom jugoslovenstvu vidi u Andrew Wachtel, "Ivan Meštrović, Ivo Andrić and the Synthetic Yugoslav Culture in the Interwar Period", u Dejan Đokić (ur.), *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, London and Madison, WI, 2003, 238–251.

15) Ritig je prethodno upoznao kralja i Živkovića sa sadržinom deklaracije na koju oni naizgled nisu imali nikakvu primedbu. *Ibid.*, 191.

vatskih gradova, poslovni ljudi, bankari, trgovci i članovi vodećih kulturnih društava. Deputati su stigli u prestonicu 17. decembra 1929. godine, povodom Aleksandrovog rođendana. Čestitali su rođendan monarhu i izjavili da podržavaju njegovo nastojanje da sačuva jedinstvo države, ali su mu i predali spisak zahteva u obliku deklaracije.¹⁵ Članovi deputacije bili su federalistički, projugoslovenski orijentisani Hrvati koji su uglavnom zahtevali da se olabavi centralizam i da teritorije naseljene Hrvatima dobiju veću autonomiju.

Iako je obećao da će ozbiljno uzeti u obzir njihove predloge, kralj ih je ignorisao. Pošto nisu uspjeli da obezbede ustupke, deputati i naročito Ritig postali su meta oštre kritike kako Hrvatske seljačke stranke tako i frankovaca.¹⁶ O efektima ovog događaja Meštrović je zabeležio: "Ta 'poklonstvena deputacija' predstavljala je neki mali uspjeh za režim, a fujasko za članove deputacije."¹⁷ Režim je iz ideoloških razloga odbijao da garantuje Hrvatima autonomiju, a predsednik vlade Živković navodno se plašio da bi, ukoliko zahtevi delegacije budu u potpunosti objavljeni, i sami Srbi mogli odgovoriti slanjem sopstvenih deputacija koje bi kralju i vladi podnosile zahteve.¹⁸

"Poklonstvene deputacije" trebalo je prvenstveno da pokažu javnosti da "obični" Hrvati podržavaju novi režim. U oktobru 1929. godine grupa od 150 seljaka iz Zagorja uputila je kralju molbu da ih primi. U pismu, poslatom preko Marka Čertića, urednika provladinog časopisa *Novo vrijeme* sa sedištem u Zagrebu, rečeno je da hrvatski seljak, koga su deset godina zavodile vođe političkih partija i konačno ga dovele u čorso-kak, s velikom radošću pozdravlja šestojanuarski akt velikog kralja. Zagorski seljaci sada osećaju poštovanje prema monarhu zbog velikog istorijskog čina koji će doneti sreću i dobrobit celoj domovini.¹⁹

Čertić je u roku od nekoliko dana dobio odgovor da će deputacija biti primljena već 10. novembra – što je jasno svedočilo o Aleksandrovoj žarkoj želji da primi hrvatske pristalice.²⁰

Iako su kraljevi protivnici – u većini slučajeva s pravom – tvrdili da te deputa-

16) MPHSS-1, 49, 62n.

17) Meštrović, *Uspomene*, 191.

18) *Ibid.*

19) AJ 74/195/273 (Fond Kraljev dvor), Marko Čertić Maršalatu Dvora, Zagreb, 19. oktobar 1929.

20) AJ 74/195/273, Maršalat Dvora Čertiću, Beograd, 24. oktobar 1929.

cije organizuje režim i da one ne odslikavaju pravo raspoloženje naroda, nisu sve inicijative te vrste bile izrežirane. Kako inače objasniti da neke deputacije kralj nije mogao da primi zbog zauzetosti? Molba koju je Dušan Ogrizović iz Crikvenice uputio u ime 35 seljaka bila je odbijena,²¹ a to se desilo i s molbom Franje Mežnarića, sekretara Seljačkog društva iz Zagreba.²² Ovaj je pisao u ime 223 seljaka iz Podravine, od kojih je 95 odsto pripadalo “radićevcima”, ali mu je rečeno da je kralj suviše zauzet da bi primio još jednu deputaciju i da, uostalom, ne želi da ometa seljake usred poljskih radova.²³ Mežnarić je odgovorio kralju da u potpunosti podržava novi poredak i da sve suprotne glasine koje su eventualno doprle do kraljevog uha nisu tačne.²⁴ Kakav god da je bio razlog što je kralj odbio Mežnarića, ovaj primer pokazuje da je jedan od motiva članova tih deputacija zaista bilo potvrđivanje lojalnosti prema novom režimu.

21) AJ 74/195/273, Dušan Ogrizović Kralju Aleksandru, Crikvenica, 30. decembar 1929. Možda bi se negativan odgovor mogao objasniti time što je Ogrizović, sudeći po imenu i prezimenu, verovatno bio Srbin; ipak, to nije izvesno jer su rimokatolici, to jest Hrvati činili veliku većinu stanovništva Crikvenice – podatke o Crikvenici iz popisa 1931. godine vidi u Bogoljub Kočović, *Etnički i demografski razvoj u Jugoslaviji od 1921. do 1991. godine (Po svim zvaničnim i u nekim slučajevima korigovanim popisima)*, Pariz, 1998, 59. Uprkos tome ili baš zbog toga što je i sâm bio Srbin i što su prevlast u državi imali Srbi, kralj je bio najviše zainteresovan da umiri Hrvate, a ne Srbe.

22) AJ 74/195/273, Maršalat Dvora Mežnariću, Beograd, 7. februar 1930. Mežnarićevo ime kao i prezime ukazuju na hrvatsko poreklo.

23) *Ibid.*

24) *Ibid.*

Vlasti se nisu zadovoljile samo podrivanjem podrške Mačeku, kako u bazi tako i na nivou visoke politike, nego su pokušale i da zaplaše vođstvo glavne hrvatske stranke. Nakon ubistva Šlegela, nekoliko istaknutih članova stranke, uključujući i Mačeka, ispitivano je u policiji, ali nikakva veza između njih i ubistva nije ustanovljena. Početkom januara 1930. godine Maček

je uhapšen pod sumnjom da je stajao iza “terorističkog napada” na članove jedne “poklonstvene deputacije” koja je krenula u Beograd.²⁵ Dvojica od uhapšenih “terorističkih” vođa bila su zaista članovi Mačekove stranke. Prilikom ispitivanja oni su priznali da su primili finansijsku pomoć od svog stranačkog lidera. Međutim, nije nimalo verovatno da je Maček bio svestan njihovih pravih namera. Dokazi protiv Mačeka bili su nepouzdana pa je čak i Živković priznao da je istraga nad vodećim hrvatskim političarem bila nepromišljena odluka.²⁶

Maček je držan u jednom beogradskom zatvoru tokom celog suđenja koje je počelo 24. aprila, a završilo se 14. juna kad je oslobođen krivice i odmah pušten na slobodu. Članovi “terorističke grupe” osuđeni su na kazne od jedne do petnaest godina zatvora.²⁷ Prema Mačeku se u zatvoru korektno postupalo. On je kasnije napisao da je sud, “pod uticajem liberalno nastrojenog predsednika [suda], bivšeg radikalskog poslanika i ministra pravde Jovana Subotića, zauzeo nepristrasan stav”.²⁸ Još zanimljivije je njegovo sećanje na razgovor sa zatvorskim stražarom koji je za vreme suđenja svakog dana krišom dostavljao Mačeku beogradske novine *Politiku* (kako bi hrvatski vođa mogao da se informiše o toku suđenja drugim optuženima, a što su vlasti želele da spreče). Maček je zapisao:

25) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 127–129.

26) MPHSS-1, 62n. Da bi ojačao optužbu, režim je pokušao da dokaže Mačekovu antidržavnu aktivnost na osnovu karikature objavljene na prvoj strani glasila HSS-a *Dom*: karikatura je imitirala božićnu čestitku s jugoslovenskim grbom okruženim vencem čije se trnje zarivalo u deo grba koji je simbolizovao Hrvatsku.

27) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 132.

28) *Ibid.* Ministarstvo pravde je bilo i zaduženo i za zatvore, što znači da je tretman zatvorenika, iako strog, verovatno bio bolji nego što bi bio da su se zatvori nalazili pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova. Milovan Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York, 1973, 160.

Kad sam pokušao da izvesnom količinom novca izrazim zahvalnost tom srpskom stražaru, shvatio sam da ne treba o njemu da sudim po njegovim kolegama. Odlučno je odbio ponudu i s ubeđenjem mi objasnio: "Ja čvrsto verujem da ste vi pošten čovek. Gde bi nam bio kraj kad bi svi naši političari bili kao vi! I znam da ste, umesto što sedite u ovoj ćeliji, mogli postati ministar u vladi samo da ste to želeli, ali vi ste ovde, i ja vas zato poštujem." Primio sam mnoge komplimente i pre i posle ovoga, ali nijedan mi nije tako podigao duh kao jednostavne reči koje je izgovorio ovaj srpski žandarm.²⁹

Ovaj primer dobro ilustruje stav mnogih Jugoslavena prema političarima u zemlji, nezavisno od njihovog "etničkog" porekla. Prevrat od 6. januara 1929. godine dobio je u početku podršku javnosti jer su krajem 20-ih godina političke stranke i njihovi čelnici u velikoj meri izgubili ugled. Narednih godinu i po dana od uvođenja diktature naizgled se ništa nije promenilo.

29) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 131.

30) Međutim, to ne znači da ovaj primer ne krije i izvestan animozitet između Srba i Hrvata. Mačekovo priznanje da o tom srpskom žandarmu nije trebalo da sudi po njegovim kolegama pokazuje ne samo kako je istaknuti hrvatski političar video pretežno srpsku žandarmeriju nego i kako je ocenjavao većinu Srba, koje su Hrvati često karakterisali kao "ljude od nepoverenja", "Bizantince", "korumpirane" i "nepoštene". I u Mačekovim i u Meštrovićevim memoarima mogu se naći slični stereotipi, a Dragoljub Jovanović se sećao da Maček nije imao poverenja u srpsko izbornu telo i da je Srbe opisivao na sledeći način: "Svi su Vlasi i svi su nepouzdati." Jovanović, *Političke uspomene*, Beograd, 7 tomova, 1997,

Mačkova priča pokazuje i da je srpski žandarm gajio poštovanje prema hrvatskom političaru i bio voljan da mu pomogne u vreme kad je napetost između Srba i Hrvata navodno dostigla izuzetno visok stepen i kad su kritičari režima videli u žandarmeriji simbol "srpske represije".³⁰

Mačekov kratak boravak u zatvoru pokazao je kakve su namere režima prema opoziciji. Početkom aprila privoren je Dragoljub Jovanović, jedan od čelnika (srpskog) Saveza zemljoradnika, zato što je na beogradskom univerzitetu održao predavanje u kojem je kritikovao vladinu nacionalnu i socijalnu politiku,³¹ a Svetozar Pribičević je bio lišen slobode od maja 1929. godine jer je kritikovao kralja i novi poredak.³² Prema tome, poruka iz Beograda je bila da će svaka opozicija poretku i kralju biti tretirana kao opozicija državi.

Aleksandar je video sebe kao otelovljenje države i nacije i izgleda da je sasvim bukvalno shvatao zavet dat 6. januara 1929. godine – da će ukloniti sve "posrednike" između sebe i naroda. Potezi koje je preduzimao režim verovatno je trebalo i da nateraju Mačeka na veću kooperativnost. Međutim, hrvatski političar je preko Ritiga obavestio Aleksandra da od njihovog poslednjeg susreta početkom januara 1929. godine nije promenio svoje mišljenje da se srpsko-hrvatski sporazum može postići samo ako kralj prizna autonomiju Hrvatskoj.³³

U septembru 1931. godine Aleksandar je "odobrio" no-

tom 5, 42. (U Hrvatskoj su Srbi ponekad pogrdno nazivani "Vlasima", mada se u dalmatinskim gradovima taj naziv koristi za svakog ko dolazi "sa strane". Vlasi su narod koji govori latinski jezik srodan rumunskom i žive širom Balkana.) Mogućno je da je i srpski žandarm bio razočaran Mačekovim pokušajem da ga podmiti jer je to mogao shvatiti kao potvrdu sopstvenih predrasuda. Među srpskim stereotipima o Hrvatima (i Slovincima) bilo je rašireno i mišljenje da su oni "lukavi", "oholi", "hladni", "proračunati" i da im ne treba verovati.

31) Jovanović je pušten nakon samo jedne noći provedene u zatvoru mada je suđenje zakazano za 18. oktobar (ali je otpočelo tačno mesec dana kasnije). Presuda je glasila "nije kriv". Sudija Jovan Subotić, koga je Maček okarakterisao kao "nepriistrasnog", protumačio je Jovanovićevo predavanje na neočekivano blagonaklon način. Jovanović, *Političke uspomene*, tom 2, 173.

32) Svetozar Pribičević, *Diktatura Kralja Aleksandra*, Beograd, 1953, 149–151.

33) Začudo, Maček u memoarima ne pominje razgovor s Ritigom. Po Živanu Peršiću, Ritigovom bliskom saradniku, kralj je ovoga poslao da s Mačekom razgovara o načinu na koji se bar privremeno može ublažiti srpsko-hrvatski konflikt. Maček je odgovorio Ritigu da ne odustaje od uslova koje je izložio kralju za vreme audijencije uoči proglašenja diktature. Peršićevi dokumenti, MPHSS–1, 51.

vi Ustav u kojem je kralj opisan kao “zatočnik narodnog jedinstva i državne celine”.³⁴ Činjenica da je Ustav nametnuo kralj i da je njime institucionalizovana kraljevska diktatura nije ulivala mnogo nade opoziciji. Dotad se činilo da će novi poredak biti privremen, bar što se forme tiče. Iako su “opet svi mislili da ovo uređenje nije konačno, nego da je samo prvi korak ka daljim promenama”, bilo je jasno da je povratak demokratije dalji nego što se 1929. godine većini činilo.³⁵

U daljem nastojanju da diktaturu prikaže “demokratsčnijom”, režim je u jesen 1931. godine raspisao opšte izbore. Međutim, izborni zakon je dopuštao samo liste koje obuhvataju celu zemlju, što je isključivalo sve osim vladine liste³⁶ čiji je nosilac bio Živković, predsednik novoosnovane vladine stranke Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije (kasnije transformisane u Jugoslovensku nacionalnu stranku).³⁷ Opozicione stranke su proglasile bojkot izbora iako je Hrvatska seljačka stranka u jednom trenutku razmatrala mogućnost da u njima učestvuje. Da su opozicione stranke izašle sa za-

34) JF-1, 307. Ustav je predviđao dva skupštinska doma. Članove gornjeg doma (Senata) delimično je imenovao kralj, a članovi donjeg doma (Narodne skupštine) birani su na osnovu opšteg prava glasa muškaraca. Vlada je bila odgovorna kralju koji je imenovao i razrešavao ministre.

35) Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia*, London, 1971, 82.

36) Svaka stranka ili koalicija koja bi učestvovala na izborima morala je imati kandidate u svim opštinama u zemlji. Paradoksalno, takav izborni zakon je 1935. i 1938. godine podstakao saradnju između srpskih i hrvatskih opozicionih stranaka.

37) Jugoslovenska nacionalna stranka se 1938. godine priključila srpsko-hrvatskoj opoziciji koju je predvodio Maček. Kratku istoriju Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije i JNS vidi u *Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji*, Beograd, 1952, 362–376.

jedničkom listom, podrška koju bi dobile širom zemlje omogućila bi im da budu dostojan protivnik na izborima, ali je zauzet stav da izborni uslovi nisu pravični te da se opozicija ne može nadmetati s vladom.

Prvi kontakti između kralja i Mačeka

U ovom periodu političkih

promena kralj Aleksandar je uspostavio indirektno kontakte s Mačekom. Aleksandar je shvatio da je, uprkos pooštenim merama režima, Maček ostao nepriklonoveni predstavnik Hrvata. Ironijom sudbine, kraljevi kontakti sa Zagrebom u to vreme išli su preko Stanke Švrljuge, jednog od onih Hrvata za koje se kralj u početku nadao da će potisnuti Mačeka i njegovu stranku.³⁸ Švrljuga je pak imao sopstvenog posrednika, zemunskog advokata Živana Bertića, koji se tokom 1931. i početkom 1932. godine nekoliko puta sreo s Mačekom i Trumbićem u Zagrebu. Trumbić se sećao da je Švrljuga tvrdio kako je Aleksandar bio iskreno nezadovoljan rezultatima diktature, naročito s obzirom na nerešeno hrvatsko pitanje. Činilo se da je spreman za promene, ali to nije bilo izvesno jer niko nije znao šta će se desiti budući da kralj nikad nije nikome ništa govorio.³⁹

Švrljuga je smatrao da su isključivo unutrašnji politički interesi naveli kralja da pokuša da postigne sporazum s Hrvatskom seljačkom strankom. Sa Aleksandrovog stanovišta, Maček je bio daleko bolji partner od Pribičevića. Kralj je bio uveren da neće moći da postigne sporazum s vođom samostalnih demokrata uprkos njegovoj jugoslovenskoj ideologiji; Aleksandar je navodno rekao da bi upravo zbog takve ideološke orijentacije Pribičević, da nije bio u opoziciji, postao 6. januara 1929. godine predsednik vlade umesto Petra Živkovića.⁴⁰

38) Pre nego što se posvetio političkoj karijeri Švrljuga je bio bankar i rukovodio je zagrebačkom berzom.

39) Trumbićevi dokumenti, beleška od 19. januara 1932, MPHSS-1, 69–70, 132n.

40) *Ibid.*, 71. Pribičević je 1927. godine napravio oštar politički zaokret i počeo žestoko da kritikuje kralja Aleksandra, žešće čak nego Radić i Maček. On je bio prvi vodeći političar koji je zbog kritike poretka uspostavljenog 6. januara lišen slobode (u maju 1929). Zahvaljujući intervenciji čehoslovačkog predsednika Masarika, Pribičeviću je dozvoljeno da napusti zemlju i on je otišao prvo u Čehoslovačku, a zatim u Francusku gde je napisao knjigu u kojoj je oštro osudio Aleksandrovu diktaturu.

Mačekov odgovor ostao je isti: on je početkom januara 1929. godine izneo kralju svoj stav i otad se ništa nije promenilo osim što mu je kralj ukinuo demokratsko pravo da zastupa narod koji ga je izabrao. Prema tome, tvrdio je Maček, on nije više legitimni predstavnik svog naroda, a u

41) *Ibid.*

42) Iako je, strogo govoreći, i dalje bio potpredsednik koji vodi stranku u Radićevo ime. U izjavi HSS-a nakon Radićeve smrti rečeno je da Radić nije prestao da bude narodni vođa nakon svoje fizičke smrti (MPHSS-1, 4). Shvatanje kolektiva kao zajednice živih i mrtvih nije bilo svojstveno samo Hrvatskoj seljačkoj stranci: na primer, ustaše i rumunska Gvozdena garda sledile su primer španske Falange da se imena mrtvih članova organizacije čitaju na sastancima te da se oni koji nisu više živi vode kao "prisutni", a sličan diskurs nije stran ni modernim nacionalizmima, pa ni srpskom i hrvatskom.

43) Maček je organizovao i paramilitarnu Hrvatsku seljačku i Hrvatsku građansku zaštitu. Vidi *Vođa govori: Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačeka* (priredio Mirko Glojtnarić), Zagreb, 1936. Za vreme Drugog svetskog rata neki pripadnici Zaštite priključili su se ustašama. Milan Stojadinović je takođe voleo da ga oslovljavaju kao vođu, ali je odustao od te ideje zbog stroge kritike koju mu je upućivala opozicija i činjenice da, kad se skandira vo-đa, ta reč zvuči kao đavo. Stojadinović je kasnije neubedljivo tvrdio da je ideja da pristalice vlade pozdravljaju premijera kao "vođu" bila Cvetkovićeva, a da se on lično tome protivio, između ostalog i zato što je to zvučalo kao "đavo". Milan M. Stojadinović, *Ni rat, ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Ajres, 1963, 534. Izgleda da je praksu oslovljavanja sa "vođa" uveo Bogoljub Jevtić, odnosno da su to uradile njegove pristalice još 1935. godine (vidi dalje u tekstu).

44) MPHSS-1, 72.

privatnom svojstvu ne može ni da razgovara ni da pregovara s Aleksandrom.⁴¹ Međutim, hrvatski političar je bio donekle neiskren jer je i nakon 6. januara ostao na čelu stranke. Mačeka su nazivali predsednikom stranke⁴² i "vođom".⁴³ Ali važnije je to što demokratski principi nisu bili imperativ za Mačeka iako su mu bili važni. U odgovoru Bertiću predsednik HSS-a je rekao da je hrvatsko pitanje na prvom mestu, da je ono za Hrvate najvažnije *političko* pitanje, a da se diktatura, građanska prava i političke slobode nalaze na drugom mestu mada su od ogromne važnosti.⁴⁴

Takav stav razočarao je opozicione stranke u Srbiji, čiji je glavni cilj bio demokratizacija zemlje. Tek kad

se ponovo uspostavi demokratija, tvrdili su oni, biće moguće rešavati hrvatsko pitanje.⁴⁵ Nakon sastanka s Mačekom u Zagrebu, Bertić je otputovao u Beograd gde se sreo sa samostalnim demokratom Milanom Kostićem i sekretarom Demokratske stranke Božidarom Vlajićem. Naročito je Vlajić je bio obeshrabren Mačekovim stavom koji im je opisao Bertić i tvrdio je da, ako postoji nešto što nema legitimitet, onda je to režim, a ne zabranjene stranke.⁴⁶

Kralj Aleksandar je nastojao da uspostavi kontakt i sa Trumbićem koji je u decembru 1928. godine pristupio najvećoj hrvatskoj stranci.⁴⁷ Dok je Maček bio u zatvoru, Trumbić je praktično vodio HSS u njegovo ime – što su vlasti verovatno znale.⁴⁸ Kad je u avgustu 1930. godine Meštrović rekao Aleksandru da je Trumbić pod prismotrom policije, činilo se da je kralj iznenađen što takav nadzor još traje. "To su glupani, idioti, šta će im to! Ta ne će Trumbić bježati preko granice", zabeležio je Trumbić kraljeve reči onako kako mu ih je preneo Meštrović. Kralj je navodno dodao da je Trumbić trebalo da ga posluša kad mu je nakon potpisivanja Rapalskog ugovora (između Italije i Jugoslavije 1920. godine) preporučio da ne ulazi ni u jednu političku stranku. On bi bio u idealnoj situaciji sad kad je jugoslovenstvo ozvaničeno. "Jugoslovenstvo za koje se radilo u ratu nije se moglo odmah provesti, bilo je prepreka. Sada je došlo

45) Njihovo dogmatsko uverenje da se samo u demokratiji može rešiti nacionalno pitanje nije se mnogo razlikovalo od uverenja komunista da je uspostavljanje socijalističke federacije jedini način da se reši nacionalno pitanje u Jugoslaviji.

46) MPHSS-1, 72, 134n.

47) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 116.

48) Iako je potpredsednik stranke bio Josip Predavec, Maček je iz zatvora poručio da strankom treba da rukovode Predavec i Trumbić zajedno. Razlog za sklanjanje potpredsednika stranke u stranu verovatno je bilo staro suparništvo između Mačeka i Predavca. U jednoj drugoj prilici Maček je naložio partijskom članstvu da ne donosi važne odluke bez Trumbićeve saglasnosti. MPHSS-1, 143n.

vrijeme. Da me je poslušao, sada je on ko niko imao predvoditi.”⁴⁹

Aleksandar je verovatno iskreno bio zainteresovan za uspostavljanje odnosa s Trumbićem kao jednim od glavnih simbola jugoslovenskog ujedinjenja. Mada je smatrao da je ovaj “otišao u hrvatski ekstremizam”, kralj mu je priznavao da je “mnogo uradio za ovu zemlju”.⁵⁰ Aleksandar je morao biti svestan da je Trumbić, kao i mnogi drugi Hrvati, u početku podržavao diktaturu. Delovao je zadovoljno i kad mu je Rudolf Đunio (Giunio), jedan od ljudi koji su bili njegova veza s Trumbićem, rekao, prilično netačno, da bivši čelnik Jugoslovenskog odbora temeljno veruje samo u dve stvari: “državu i monarhiju”.⁵¹

Paradoksalno je to što se upravo 1933 (kad je Maček po drugi put osuđen na zatvor) i početkom 1934. godine Aleksandar najviše trudio da postigne sporazum s ovim hrvatskim političarem. Spoljna politika davala je kralju razloga za izvesno zadovoljstvo. Jugoslavija je bila članica Male antante (zajedno s Čehoslovačkom i Rumunijom) i Beograd je igrao vodeću ulogu u osnivanju Balkanske antante u februaru 1934. godine. Pored Jugoslavije, u taj savez su stupile Grčka, Rumunija i Turska. Tokom niza sastanaka s bugarskim kraljem Borisom Aleksandar se svesrdno trudio da poboljša odnose s tom susedom zemljom, uprkos

49) Navedeno u Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb, 1987–1990, 3 toma, tom 2, 28. Bobanov izvor je Trumbićev dnevnik (beleška od 29. avgusta 1930). U svojim memoarima Meštrović ne pominje ovaj razgovor.

50) Meštrović, *Uspomene*, 190.

51) Boban, *Kontroverze*, tom 2, 28. Đunio je kasnije rekao Trumbiću da je imao utisak kako kralj žarko želi da ponovo uspostavi “direktan i ličan” kontakt s Trumbićem.

revizionističkom stavu Sofije prema jugoslovenskoj Makedoniji. Ipak, raslo je njegovo razočaranje rezultatima diktature na unutrašnjem planu. Meštrović je

zabeležio da mu se kralj požalio: “Znam da je jedini glavni i ozbiljni problem rješenje pitanja između Hrvata i Srba. Uprkos poteškoćama s Talijanima, u vanjskim poslovima mogu zabilježiti potpun uspjeh, ali u unutarnjim, moram priznati, doživio sam potpun neuspjeh.”⁵² Švrlljuga je rekao Bertiću da je strah od stalne unutrašnje nestabilnosti podstakao Aleksandra da pokuša da reši hrvatsko pitanje.⁵³ Ovog puta posrednik između kralja i Mačeka bio je Ivan Šubašić.

Šubašićeva “misija”

Kralj Aleksandar je 25. januara 1934. godine primio Šubašića. Pošto su se ukratko prisetili prethodnih sastanaka, razgovor je prešao na Mačeka. Kralj je smatrao da je Maček politički suviše ekstreman, da je tvrdoglav i senilan čovek koji nema želju da radi za opšte dobro; takođe je napomenuo da svi izveštaji govore da Maček ne teži konsolidaciji države ili je okružen ljudima koji podrivaju državno jedinstvo.⁵⁴ Šubašić je odlučno odbacio ove optužbe; on je rekao da je Maček i raspoložen za razgovor i voljan da sarađuje te da nema nikakvog osnova za tvrdnju da bi neko mogao da izvrši pritisak na njega i

52) Meštrović, *Uspomene*, 233.

53) MPHSS-1, 71.

54) Kad se u decembru 1933. godine poslednji put sreo s Meštrovićem, Aleksandar je izjavio da je Maček “bez sumnje iskren i karakteran čovek, i suviše uporan kad nešto utuvi u glavu”. Međutim, takođe je dodao: “Ali svi moji najpovjerljiviji savjetnici i obavještajci tvrde, da dr Maček cilja k potpunom otcjepljenju Hrvatske.” Meštrović ga je uveravao da je hrvatski vodeći političar za jedinstvo jugoslovenske države i da savetnici “varaju” kralja, na šta je ovaj odgovorio: “E, pa dobro, šta onda ja mogu da uradim u takvoj okolini, ako me svi oni varaju?” Meštrović, *Uspomene*, 233.

navede ga da radi protiv države. Naprotiv, rekao je Šubašić kralju, Maček želi da se založi za konsolidaciju države. Kralj je istakao da zna ko je Šubašić, zna da je bio dobrovoljac u srpskoj vojsci i o njemu ima veoma povoljne izveštaje, a zatim

ga je upitao da li mu, kao takav čovek, može garantovati da je tačno to što je upravo rekao o Mačeku. Šubašić je odgovorio da mu savest i osećaj dužnosti ne dozvoljavaju da govori išta drugo osim istine i opet je naglasio da kralja pogrešno informišu o Mačeku.⁵⁵

Šubašić je imao saveznika u kraljevom okruženju – generala Živkovića – i odlučio je da u Beogradu ostane još jedan dan kako bi se sa njim sreo jer mu je ovaj obećao da će mu omogućiti posetu Mačeku u zatvoru. General je preneo Šubašiću svoje uverenje da kralj planira da postepeno ponovo uvede demokratiju. Živković je smatrao da Maček treba prvo da uđe u vladu jer će nekoliko ministarstava, uključujući i unutrašnje poslove, biti dato Hrvatskoj seljačkoj stranci i njen čelnik će moći da bira bana Savske banovine. Kad se oko toga postigne saglasnost, neophodno će biti raspisivanje izbora za novu vladu. Živković je rekao i da je, nakon čitanja Mačekovog govora na suđenju, uveren da nema pitanja koje on i Maček ne bi mogli da reše.⁵⁶ Živković je bio jedna od najuticajnijih ličnosti oko kralja, ne samo kao bivši predsednik vlade i komandant Kraljeve garde nego i kao lični Aleksandrov prijatelj. Iako je gotovo sigurno da je svoju poruku Mačeku poslao samoinicijativno, on ne bi tako postupio da se bojao da je Aleksandar apsolutno protiv toga.⁵⁷

Šubašić je 1. marta 1934. godine posetio Mačeka u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, ali nisu mogli da razgovaraju u četiri oka. Predsednik suda je insistirao da

lično prisustvuje sastanku pa su zatvorenik i posetilac morali da šapuću. Šubašić je opisao Mačeku sastanak s

55) MPHSS-1, 122.

56) *Ibid.*, 124, 151n. Stenografske beleške sa suđenja Mačeku objavljene su u *Vođa govori*, 163–192.

57) Mada je teško zamisliti da bi se kralj složio sa Živkovićevim predlogom da Hrvatska seljačka stranka u budućem kabinetu dobije Ministarstvo unutrašnjih poslova.

kraljem i Živkovićem. Živkovićev predlog se očigledno dopao Mačeku i on je ubrzo posle posete tajnim putem poslao Šubašiću pismo u kojem je rekao da veruje da bi pogrešio kad bi sad zauzeo stav koji bi se mogao protumačiti kao protivan sporazumu o Hrvatskoj unutar granica Jugoslavije. Međutim, bila bi još veća katastrofa kad bi vladajuće snage bile navedene da misle da je “omekšao” u zatvoru. Zato Šubašić, ako je voljan da pomogne u ostvarenju zajedničkog cilja, a Maček zna da jeste, ne sme pokazati da su mu oni iz Beograda potrebni. Šubašić ne treba da se vrati u prestonicu, nego neka ide u Zagreb i oni će ga, ako im je potreban, tamo pronaći. Najvažnija stvar je da znaju da Maček još uvek ima podršku hrvatskog naroda. Taj narod će ga se setiti na Uskrs i poslati mu čestitke iz svih hrvatskih krajeva iako on zna da mu neće dozvoliti da ih vidi. Ali najvažnije je da ih režim vidi.⁵⁸

Uprkos Mačekovim uputstvima, Šubašić je otišao pravo u Beograd. On je preneo Aleksandru da Maček dotad nije bio kooperativan jer nije mogao da ima poverenja u vladu, ali mu je lično rekao da postoji jedna osoba s kojom bi mogao da razgovara jer ta osoba ne pripada nijednoj od (starih) stranaka i radi samo ono što mu kralj, kao svom najvišem oficiru, kaže da uradi – a to je Petar Živković.⁵⁹ Maček je više voleo da vladu vodi nestranačka ličnost, neko iz vojske; to je 1928. godine bila i Radićeva želja, a nakon januara 1929. godine bilo je jasno da je i Aleksandar sklon takvom rešenju. Maček je znao i da je Živković Aleksandrov najbliži poverenik.⁶⁰

58) MPHSS-1, 124.

59) *Ibid.*, 125.

60) Kad su Živković i Božidar Vlajić u aprilu 1941. godine razgovarali o tom periodu jugoslovenske istorije (razgovor se odvijao u Jerusalimu gde su obojica dospeli pošto su pobešli iz okupirane zemlje i uputili se u Britaniju), bivši predsednik vlade priznao je Vlajiću da nije imao moć odlučivanja i da je bio samo izvršilac kraljevih naređe-

I Aleksandar i Maček su smatrali da ne bi bilo mudro da se razgovori odvijaju dok je ovaj drugi u zatvoru. Maček je često tvrdio da je Radićeva najveća greška bila ta što je s režimom pregovarao iz zatvora. S druge strane, kralj nije želeo da ostavi utisak da koristi protivnikov nepovoljan položaj, ali istovremeno nije mogao da ima potpuno poverenje u njega. On je u nekoliko prilika pitao Šubašića da li mu lično garantuje da je Maček iskreno zainteresovan za sporazum. Sa svoje strane, Maček je rekao Šubašiću da odbija kompromis i ne odriče se nijedne svoje prethodne izjave pa ni "zagrebačkih punktacija" zbog kojih je osuđen na zatvor. Vodeći hrvatski političar je mislio da je na kralju da donese odluku o toj stvari i preuzme inicijativu. Kralj je navodno odgovorio Šubašiću da, s obzirom na takav odgovor, sad još manje zna šta treba da radi. U daljem razgovoru rekao je da su svi oni ljudi, a ljudi prave greške, pa ih pravi i on sâm. Kad vidi da je pogrešio, u stanju je da to prizna, ali kad zna da je u pravu, iako drugi misle da nije, on nastoji da dokaže ispravnost svog stava. Kralj je dodao da on lično nije strpao Mačeka u zatvor niti želi da ovaj tamo bude, a pogotovu ne da ga tamo maltretiraju, ali se pita šta da radi. Sad je još manje siguran u to.⁶¹

Iako kralj lično nije stavio Mačeka u zatvor, tako krupna odluka nije mogla biti donesena bez njegovog odobrenja. Aleksandar je shvatio da je Maček protiv srpsko-hrvatskog sporazuma u okviru integralnog jugoslovenstva i podozrevao je da ovaj ima redovne

kontakte s hrvatskom emigracijom. Šubašić je objasnio da Maček održava vezu

nja. Na ovim informacijama zahvalan sam Desimiru Tošiću koji je krajem 30-ih godina vodio omladinsku sekciju Demokratske stranke i tokom emigrantskih godina provedenih u Britaniji nakon 1945. godine bio Vlajićev blizak prijatelj i saradnik.

61) MPHSS-1, 125.

s Augustom Košutićem i Jurajem Krnjevićem, svojim partijskim kolegama koji su se nakon proglašenja diktature iselili u inostranstvo, ali da nema nikakve veze s Pavelićem i ustašama. Međutim, kralj nije bio ubeđen u to. Zato je smatrao da je to jedno od ključnih pitanja koje on i Maček treba da razjasne. Verovatno zato što je Šubašić odlučno ostao pri tvrdnji da Maček nije u kontaktu s ekstremnom emigracijom i da je iskreno zainteresovan za sporazum s krunom, Aleksandar ga je zamolio da nastavi rad na toj stvari i omogućio mu je slobodan pristup u dvor u bilo koje vreme, bez uobičajenih formalnosti.⁶²

Aleksandar je očekivao da će Maček napraviti neki gest i uveriti i njega i zastupnike tvrde linije u vladi da su Hrvati iskreno zainteresovani za sporazum s Beogradom. Ministar pravde Božidar Maksimović bio je među onima koji su bili nepoverljivi. Kralj se veoma razljutio kad je čuo da Šubašić opet nije mogao nasamo da razgovara s Mačekom i to je prokomentarisao rečima: "Hoće Boža svugdje da stavlja nos."⁶³ Aleksandar je želeo da Maček javno, iz zatvora, poruči da podržava kralja i dinastiju i da nije protivnik Jugoslavije. S pravom možemo pretpostaviti da bi u tom slučaju hrvatski političar odmah bio pušten iz zatvora. Štaviše, Aleksandar je želeo da Mačkova stranka uđe u vladu. Paradoksalno, iako je diktatorski poredak bio u suštini suprotstavljen političkim strankama jer su navodno zastupale sektaške interese, istovremeno je tražen način da se tom poretku obezbedi legitimnost uklju-

62) *Ibid.*

63) *Ibid.*, 126. Dvadesetih godina Maksimović je bio ministar unutrašnjih poslova u nekoliko radikalskih vlada i stekao je nadimak Kundak zbog svojih brutalnih metoda protiv opozicije, naročito HSS-a. Bez obzira na to, Maček je, pošto je prešao u opoziciju, bezuspešno pokušavao da nagovori srpske opozicione stranke da sarađuju s Maksimovićem.

čivanjem predstavnika svih glavnih stranaka u novu vladu.⁶⁴

Iako lično nije bio protiv države ni protiv kralja i dinastije, Maček je odbio da da bilo kakvu izjavu dok je u zatvoru. Drugim rečima, ni kralj ni Maček nisu hteli da naprave odlučujući korak. Obojica su se bojala da će ga onaj drugi zloupotrebiti, što bi im ugrozilo pozicije u pregovorima. Zbog ovakvog nedostatka poverenja, režim i hrvatska opozicija upleli su se u vrzno kolo koje se nije moglo rasplesti ako bar jedna strana ne pristane na kompromis. Činilo se da su obe strane sklonije statusu kvo nego znatnijim ustupcima.

Vođstvo Hrvatske seljačke stranke nije bilo protiv ujedinjene jugoslovenske države; ono je samo želelo da se iznova pregovara o "jugoslovenskom ugovoru". Krnjević i Košutić su smatrali da Jugoslaviju treba rekonstruisati u dvojnu monarhiju, ali su savetovali Mačeku da izbegava tu analogiju kako ne bi uznemirio Beograd. Oni su tvrdili da je teritorija Hrvatske van svake diskusije; u nju spadaju Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. Bosna i Hercegovina treba plebiscitom da odluče da li će kao celina pripasti Hrvatskoj ili Srbiji. Ako je sporazum nemoguće postići, onda treba predložiti da položaj Bosne i Hercegovine unutar Jugoslavije bude isti kao onaj koji je imala Hrvatska u okviru Austrougarske (u tom slučaju neki delovi Bosne i Hercegovine bi bili pod upravom Beograda, a neki delovi pod upravom Zagreba, kao što je Dalmacija bila pod kontrolom Beča, a Hrvatska–Slavonija pod Budimpeštom). Što se Vojvodine tiče,

64) Kralj je, međutim, uspeo da dobije samo Korošćevu podršku (pre nego što su se njih dvojica razišla 1930. godine). Svi drugi ministri ili su napustili svoje stranke ili su bili nestranačke ličnosti kakva je bio i predsednik vlade.

65) MPHSS-1, 128. Nakon Prvog svetskog rata prevladalo je mišljenje da su "slože-

Hrvatska treba da traži trougao Subotica–Sombor–Bačka Palanka–Ilok.⁶⁵

Ova dvojica hrvatskih političara u emigraciji preporučivala su Mačeku i da, ukoliko je moguće, izbegava razgovor o statusu Crne Gore i Makedonije. Hrvati su smatrali da one spadaju u srpsku "sferu uticaja".⁶⁶

Kraljeva poseta Zagrebu krajem decembra 1933. godine isplanirana je tako da se poklopi s proslavom njegovog rođendana i katoličkim Božićem. Aleksandar je želeo da se sretne sa što većim brojem "običnih" Hrvata, ali nije mogao to da ostvari jer ga je policija ponovo upozorila da postoji opasnost da ustaški "teroristi" izvrše atentat.⁶⁷ On je nakon Zagreba otišao na Bled gde je napisao testament, verovatno podstaknut saznanjem da postoji zavera. Na putu za Beograd opet je kratko svratio u Zagreb i to je, kako se pokazalo, bila njegova poslednja poseta tom gradu.

U septembru 1934. godine širile su se glasine da će kralj amnestirati Mačeka. Maček je dotad odslužio polovinu kazne od četiri godine zatvora i, po tadašnjem zakonu, mogao je biti ranije oslobođen.⁶⁸ Aleksandar je rekao Šubašiću da će u oktobru, po povratku iz Pariza, osloboditi Mačeka i jednom za svagda rešiti hrvatsko pitanje. "Recite dr Mačeku da ću ga pustiti iz zatvora čim se vratim iz Francuske. Ali ovaj put lično ću s njim pregovarati", saopštio je navodno kralj Šuba-

ne" države kakva je bila Austrougarska slabe države. Nije jasno da li su Krnjević i Košutić verovali da bi se u jugoslovenskom slučaju pokazalo da "mini dvojna monarhija" kakvu su priželjkivali može biti uspešnija tvorevina od Austrougarske dvojne monarhije.

66) Posle rata emigrantski krugovi su poštovali ovaj "džentlmenki sporazum". Vidi, na primer, HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, Mačkova fascikla, Maček Cvetkoviću, Vašington, 27. januar 1948.

67) FO 371/18456, MacRea [britanski konzul u Zagrebu] to Neville Henderson [britanski poslanik u Beogradu], Zagreb, 19. januar 1934.

68) To je bio takozvani irski sistem zatvorskih kazni: ako se zatvorenikovo ponašanje "popravi", mogao je biti ranije pušten nakon polovine odslužene kazne. Mada je u teoriji to bio liberalan sistem, u praksi su zatvorenici još više bili ostavljani na milost i nemilost vlasti. Dilas, *Memoir of a Revolutionary*, 157.

šiću.⁶⁹ Nejasno je kako je Aleksandar nameravao da reši hrvatsko pitanje, mada Meštrović tvrdi da mu je u decembru 1933. godine, kad su se njih dvojica poslednji put sreli, kralj rekao:

Dr Maček mora biti na slobodi prije no što se vratim i nogom stupim na našu zemlju. Molim vas, da se pobrinete za prvi sastanak između mene i dra Mačeka i da taj sastanak bude u vašoj kući. Ja ću s njime riješiti hrvatsko-srpski problem. Na povratku iz Francuske doći ću u Zagreb preko Splita. Uvjeren sam, da Srbi iz Srbije ne oskudjevaju na zdravu razumu, ali im nedostaje dobra volja za rješenje ovoga problema. Ja ću podijeliti zemlju na dvije polovine: srpsku i hrvatsku. Ova druga obuhvatit će Savsku, Primorsku i Vrbasku banovinu, pokrajinu Baranju i hrvatski dio pokrajine Bačke sa Suboticom. Neke korekture će biti učinjene u Srijemu, ali se u Hrvatsku neće uključiti Zemun, koji je preko puta Beograda, a koji dr Maček također traži... Hrvatska će imati svoj vlastiti parlament i slat će svoje predstavnike na sastanke zajedničke delegacije, koja će se baviti zajedničkim poslovima.⁷⁰

Ako su verno prenesene, ove reči pokazuju da je kralj napravio važan zaokret ka kompromisu. Samo nekoliko godina pre toga, neposredno posle proglašenja diktature, Aleksandar je rekao Meštroviću da nikad neće pristati na hrvatske zahteve za "državu u državi".⁷¹ Iako postoje dokazi da je 1934. godine Aleksandar pro-

69) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 154.

70) Meštrović, *Uspomene*, 236.

71) *Ibid.*, 184.

kako je mislio da pomiri ideologiju integralnog jugoslovenstva i decentralizovanu državu za koju se zalagao Maček. Kralj je u svom testamentu napisao da se jugoslovenski kurs mora održati u unutrašnjoj politici, a da partikularizam i separatizam treba sprečiti.⁷²

Kralj Aleksandar je ubijen 9. oktobra 1934. godine dok je bio u državnoj poseti Francuskoj. Francuski ministar spoljnih poslova Luj Bartu takođe je ubijen. Atentat su organizovale ustaše, a izvršili su ga članovi Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije.⁷³ Kraljeva smrt izazvala je reakciju suprotnu onoj koju su atentatori očekivali, a očekivali su raspad zemlje. Umesto toga, Jugosloveni su delovali ujedinjenije nego ikad nakon 1918. godine, mada je to kratko trajalo. Hrvati, Srbi, Slovenci i drugi bili su ophrvani mešavinom tuge, strepnje i straha.⁷⁴ Svi delovi hrvatskog društva osuđivali su ubistvo. Promačekovska *Hrvatska revija* objavila je čitulju čiji su autori navodno bili Trumbić i Filip Lukas, predsednik Matice hrvatske, u kojoj je pokojni kralj hvaljen, a Jugoslavija i jugoslovenstvo su prikazani u pozitivnom svetlu.⁷⁵

Drugi pokušaji rešavanja hrvatskog pitanja

Iako je bio diktator, Aleksandar nije imao potpunu kontrolu nad onim što su radili njegovi ministri. Do bar primer je njegovo nezadovoljstvo postupanjem policije prema Trumbiću. Me-

72) BAR DKP, kutija 1, Kralj Aleksandar knezu Pavlu, Bled, 5. januar 1934. Aleksandar je preporučio i da se moral i borbena gotovost vojske moraju držati na visokom nivou i da crkva ne sme uticati na državne poslove. Kralj je izrazio i želju da njegov pogreb bude mala, skromna vojna ceremonija, bez prisustva stranih državnika.

73) Komentar iz onog vremena vidi u Hamilton Fish Armstrong, "After the Assassination of King Alexander", *Foreign Affairs*, sv. 13, br. 2, januar 1935, 204-225.

74) HDA/XXI/58 sadrži nekoliko izveštaja o raspoloženju koje je nakon atentata vladalo među ljudima s područja naseljenih Hrvatima.

75) BAR DKP, kutija 11, Izveštaj o reaganju na atentat u Hrvatskoj, nepoznati autor, krajem 1934.

đutim, kralj je igrao odlučujuću ulogu u formiranju i ostavkama vlade. Potencijalni predsednici vlade sledili su kraljeve smernice u najvažnijim oblastima. Pošto se smatralo da je hrvatsko pitanje najvažnije unutrašnje pitanje, predsednici vlade su, između ostalog, imenovani i na osnovu procene njihove sposobnosti da se suoče sa složenim srpsko-hrvatskim odnosima. Početkom 30-ih godina oko kralja su se formirale tri različite frakcije. Jednu je činio krug oko generala Živkovića koji je imao jaku podršku u vojsci, a uživao je, bar u početku, i podršku kralja. Drugu frakciju predvodio je Milan Srškić, tvrdi radikal iz Bosne. Trećoj je pripadala grupa umerenjaka okupljenih oko nekadašnjeg člana Demokratske stranke Vojislava Marinkovića. Marinković je smatrao da je diktatura privremena mera, nužna samo da bi se stabilizovala zemlja. Kad diktaturi dođe kraj, verovao je Marinković, demokratija će ponovo biti uspostavljena i hrvatsko pitanje će biti rešeno prihvatanjem zahteva za uvođenje federativnog uređenja.⁷⁶

Marinković je bio svestan da protivljenje diktaturi raste širom zemlje i znao je da hrvatsko pitanje može

biti rešeno samo iskrenim sporazumom s Hrvatima.⁷⁷

Kad je početkom aprila 1932. godine Živković podneo ostavku, Marinković je postao predsednik vlade, ali je njegov kabinet bio tako kratkog veka da je to bilo neuobičajeno čak i za međuratnu Jugoslaviju.⁷⁸ Iako

76) MPHSS-1, 77.

77) Kosta St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba, 1876–1935*, 5 tomova, London, 1955–1960, tom 5, 8. Marinkovićevo stavovi o hrvatskom pitanju i diktaturi nisu se mnogo razlikovali od stavova njegovih bivših kolega iz Demokratske stranke.

78) Zvanično objašnjenje Živkovićeve ostavke glasililo je da je on kao nestranačka ličnost uspeo da ublaži tenzije izazvane međustranačkim rivalstvom i obezbedi stabilnost države te da je sazrelo vreme da političar preuzme vladu. ("New Prime Minister of Yugoslavia: Dr. Marinkovitch Appointed", *The Times*, 5. april 1932). Međutim, Aleksandar je imenovanjem Marinko-

je na kormilo države doveden nov čovek, kabinet je ostao gotovo nepromenjen. Čak je i Živković zadržao svoju drugu funkciju – ministra vojske i mornarice (i ponovo je postavljen na mesto komandanta Kraljeve garde). Ipak, Marinkovićevo imenovanje je ocenjeno kao korak napred i širom zemlje osetilo se izvesno olakšanje.⁷⁹ Za razliku od Živkovića koji, kao vojnik, nije imao političku legitimnost i možda je čak bio sklon diktaturi, Marinković je bio parlamentarac. Na svim izborima od 1906. godine on je biran za poslanika, prvo u srpskoj pa onda u jugoslovenskoj skupštini, a kao dokazanog demokratu cenili su ga i njegovi protivnici.⁸⁰ S obzirom na svoje demokratske ideje, Marinković nije mogao dugo tolerisati diktaturu. Nakon govora održanog maja 1932. godine u Nišu, kad je otvoreno zahtevao referendum o federaciji,⁸¹ njegovi dani kao predsednika vlade bili su odbrojani. Početkom jula on je podneo ostavku posle sukoba s ministrom unutrašnjih poslova Srškićem⁸² koji ga je ubrzo zamenio na čelu vlade.

Iako su mnogi nesrbi i kasnije istoričari opravdano ocenjivali Srškića kao srpskog nacionalistu, naročito zbog njegovih stavova o Bo-

vića indirektno priznao neuspeh svoje unutrašnje politike i poslao signal demokratskim saveznicima Jugoslavije, naročito Francuskoj, da je voljan da olabavi diktaturu. O "devedesetodnevnoj" Marinkovićevoj vladi viđenoj očima neposrednog učesnika vidi u Pavlović, *Vojislav Marinković*, tom 5, 5–17. Pavlović je bio Marinkovićevo lični sekretar i blisko je s njim saradivao od dana kad je ovaj imenovan za ministra spoljnih poslova (u februaru 1928) do njegove smrti (u septembru 1935. godine).

79) *Ibid.*, 7.

80) *Ibid.*, 6–7.

81) *Ibid.*, 8. Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969, 140. Stojkov tvrdi da je Marinkovićevo govor bio "taktički potez", a ne iskaz iskrenog političkog uverenja, ali to je prilično neubedljivo jer nije jasno kako bi javno zalaganje za federaciju ojačalo položaj predsednika vlade.

82) Pavlović kaže da je do sukoba došlo zbog Srškićeve odluke da uhapsi Korošca (*Vojislav Marinković*, tom 5, 10–12). S druge strane, Stojkov misli da je bilo više razloga za sukob, a među njima je glavni bio Srškićevo kritika Marinkovićevo shvatanje nacionalnog i državnog jedinstva (*Opozicija*, 142–143).

sni,⁸³ ne može se poreći da je i on smatrao da hrvatsko pitanje ima prioritet. Postoje indikacije da se Srškić sastao s Jurajem Šutejem iz Hrvatske seljačke stranke da bi razgovarali o preuređenju zemlje u pet banovina koje ne bi imale granice određene na osnovu etničkih kriterijuma, ali bi dobile veću autonomiju.⁸⁴ Srškić je tvrdio da se opozicija najbolje može razoružati hitnim donošenjem zakona o samoupravi u banovinama.⁸⁵ Me-

83) Džon Lampi, po čijem mišljenju je Aleksandar načinio "najgori mogući izbor za predsednika vlade", navodi Srškićeve reči da "Bosna i Hercegovina moraju zauvek nestati i kao regionalna posebnost i kao geografski pojam". *Yugoslavia as History*, 170. Ali Srškić nije bio mnogo popularan ni među Srbima, naročito ne među onima sa teritorije predratne srpske kraljevine. Trumbić u svom dnevniku navodi da je Marinković bio veoma ljut zbog kraljevog izbora novog premijera jer svi u Beogradu "mrze Srškića", naročito sad kad je postao nov predsednik vlade. Marinković je rekao i da bi "Srbijanci" na tom mestu radije videli "srbijanskog magarca" i da niko ne razume zašto je kralj dao mandat Srškiću. Trumbićevi dokumenti, "Dnevnik", beleška od 18. jula 1932, MPHSS-1, 136n. U godinama nakon ubistva kralja Aleksandra 1934. Srškić se postepeno povlačio iz politike i prerano je umro 1937. u 58. godini života. U čitulji *Tajmsa* ovako je opisan: "Patriotskog bosansko-srpskog kova, bio je veliki gospodin, pravi predstavnik bosanskih i hercegovačkih Srba", "Dr Ser-skitch, Former Prime Minister of Yugoslavia", *The Times*, 15. april 1937.

84) BAR DKP, kutija 11, Nacrt sporazuma, bez datuma. Srškić i Šutej se u dokumentu pominju kao glavni pregovarači. Susret se verovatno odigrao za vreme Srškićevog mandata.

85) MPHSS-1, 78–79.

86) Sledeći odeljak je zasnovan na *ibid.*, 100–103.

đutim, njegov predlog vezan za lokalnu samoupravu nikad nije stigao do skupštine jer Aleksandar nije verovao da bi to u potpunosti zadovoljilo Hrvate. Ako Srškić nije bio u stanju da reši goruće unutrašnje pitanje, da li je mogao duže ostati na mestu predsednika vlade?

Tokom 1933. godine kružile su glasine da će Srškićeva vlada pasti jer nije sposobna da reši hrvatsko pitanje.⁸⁶ Bogoljub Jevtić, ministar spoljnih poslova, pominjan je kao mogući Srškićev naslednik. Svestan glasina, Jevtić je poslao dva izaslanika u Zagreb: izvesnog Markovića, svog kuma, i hrvatskog novinara po imenu Jurinjak. Međutim, nijedan od njih nije bio u

stanju da uspostavi direktan kontakt s hrvatskim vođstvom. Trumbić, koji je rukovodio strankom u Mačekovom odsustvu, dao je uputstvo da niko ne treba da se vidi s Markovićem, jer ga je verovatno poslao Jevtić, pa će biti dobro da stranka deluje nezainteresovano; ako ga nije poslao Jevtić, koga je briga za nekakvog Markovića, rekao je Trumbić obrazlažući svoju odluku stranačkim kolegama.

Jevtić nije bio obeshrabren ovim neuspehom pa je pokušao ponovo da uspostavi kontakt s Mačekom, ovog puta preko drugog hrvatskog saveznika (opet novinara) – Juretića. Juretić, koji je posetio Mačeka u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, nosio je poruku da postoji velika šansa da od Jevtića bude zatraženo da formira vladu. Ako se to desi, glavni cilj nove vlade biće uspostavljanje sporazuma s Hrvatima, a prvi Jevtićev potez oslobađanje Mačeka iz zatvora. Poruka je tajno dostavljena Mačeku, ali ovaj nije imao poverenja u Jevtića i odbio je da se upliće u nagađanja vezana za buduću vladu.

Trumbić je, zajedno s Ivom Pernarom i Jakovom Jelašićem, takođe čelnicima HSS-a, odlučio da o Jevtićevoj inicijativi obavesti koalicione partnere iz Samostalne demokratske stranke. Samostalni demokrati, naročito Vilder, bili su voljniji da pregovaraju s Beogradom. Takođe su želeli da što pre obezbede Mačekovo oslobađanje, i to iz najmanje dva razloga: nije im se dopadalo to što Trumbić dobija sve veći uticaj u stranci i verovali su da će, ako Maček bude pušten iz zatvora, moći da zahtevaju amnestiju Pribićevića. Grupa oko Trumbića pazila je i da o raznim inicijativama za pomirenje koje su dolazile iz Beograda ne

obaveštava članove stranke poznate po tome što su bili skloni kompromisu s režimom (na primer, Šubašića i Ljubomira Maštrovića).

Srškićevi, Živkovićeви i Jevtićeви potezi kao da su potvrđivali da kralj nastoji da postigne sporazum s Hrvatima. Pored toga što je budući predsednik vlade morao biti lojalan kralju, trebalo je da pokaže i potencijal za rešavanje hrvatskog pitanja. Problem je bio u tome što Mačekovi glavni zahtevi – federalizacija zemlje i priznanje posebnog hrvatskog identiteta – nisu bili prihvatljivi za kralja i njegove saveznike. Međutim, Maček i grupa oko Trumbića odbijali su da prihvate pregovore ako tim zahtevima ne bude udovoljeno. Drugu prepreku srpsko-hrvatskom sporazumu predstavljali su pojedinci bliski kralju koji su se protivili davanju ustupaka Hrvatskoj seljačkoj stranci. (Jedan od njih bio je i Hrvat Ivo Perović, ban Primorske banovine i budući kraljevski namesnik). Protivnici kompromisa sa HSS-om smatrali su da je glavna hrvatska stranka u teškom položaju i da je opozicija uopšte suviše neorganizovana i podeljena da bi predstavljala ozbiljnu opasnost. Prema tome, tvrdili su oni, režim treba da zauzme čvrst, beskompromisan stav.

Krajem januara 1934. godine Srškić je podneo ostavku na funkciju predsednika vlade, a kao glavne razloge za to naveo je nedostatak jasnog političkog kursa i neslaganje unutar vlade oko novog finansijskog programa. Kralj je navodno razmatrao mogućnost da novi predsednik vlade bude ban Perović, ali je mandat opet ponudio Marinkoviću. Međutim, Marinković je prihvatanje položaja uslovio kraljevom dozvolom da raspiše nove izbore i otpočne demokratiza-

ciju zemlje. Pošto je to bilo neprihvatljivo za Aleksandra, mandat da formira vladu dobio je radikal Uzunović, nekadašnji predsednik vlade iz godina koje su prethodile uspostavljanju diktature. Smatralo se da on zastupa tvrdnu liniju kao i Srškić pa taj izbor nije značio veliki pomak u političkoj praksi.

General Živković i pregovori s Hrvatima

U proleće 1930. godine odvijali su se navodno tajni pregovori između Živkovića i osmorice vodećih članova Hrvatske seljačke stranke. Hrvati su tvrdili da je jedini način da se postigne sporazum podela zemlje na tri autonomne jedinice: Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju. Zahtevali su i da Maček bude pušten iz zatvora. Ovaj drugi zahtev brzo je prihvaćen, ali unutrašnja podela zemlje bila je neprihvatljiva za vladu. Mada nije sigurno da je ovaj sastanak ikad održan,⁸⁷ nije nezamislivo da su, ako je ga je ipak bilo, Hrvati zahtevali federalizaciju zemlje i Mačekovo oslobađanje i da je režim odbio da ispuni prvi uslov. Negde u to vreme, u maju 1930. godine, četiri člana Mačekove stranke ipak su ušla u vladu, ali bez saglasnosti stranke. Iako je tvrdnja beogradskog dnevnog lista *Politika* da je taj događaj veliki preokret za vladu i znak da Hrvati masovno napuštaju HSS bila grubo preterivanje, Maček je svakako pretrpeo ozbiljan udarac, i to u vreme kad je ležao u zatvoru upravo zaslugom te iste vlade.⁸⁸

Nakon ubistva kralja Aleksandra, u atmosferi u kojoj je zvaničnim diskursom u Jugoslaviji dominirao kult kralja-mučenika, predsednik vlade šestojanuarskog režima opet se pojavio kao vodeća politička ličnost. I njegovi prijatelji i njegovi neprijatelji smatrali

87) MPHSS-1, 51, 63n.

88) Vidi *Politika*, 21. maj 1930.

su da je on jedina osoba koja je u stanju da drži vojku pod kontrolom, što je bilo veoma bitno u vremenu krize posle atentata.⁸⁹ Iako je u njemu video potencijalnu pretnju svom autoritetu, knez namesnik Pavle je ocenio da će Živković biti manje opasan ako bude u vladi, a ne izvan nje, pa ga je imenovao za ministra odbrane. (Dva druga premijera iz Aleksandrovog vremena, Marinković i Srškić, takođe su uključena u Uzunovićev mešoviti kabinet.) Živković je bio jedna od dominantnih ličnosti u vladi, a posle Uzunovićeve ostavke krajem 1934. godine očekivalo se da će ponovo zauzeti mesto predsednika. Međutim, mandat je dat Jevtiću koji je u svojstvu ministra spoljnih poslova pratio Aleksandra na putu u Marsej i preneo njegove navodno poslednje reči ("čuvajte mi Jugoslaviju"). Živković je odobravao izbor Jevtića za novog predsednika vlade. Njih dvojica su bila u dalekom srodstvu i moguće je da se Živković nadao da će upravljati vladom preko svog mlađeg i neiskusnijeg kolege.⁹⁰

Početak aprila 1935. godine, samo mesec dana pre prvih izbora održanih pod namesništvom, nedavno oslobođeni Maček i Živković tajno su se sreli.⁹¹ Oni su

89) Čak je Aleksandar mislio da mu je Živković potreban jer je, kako je rekao, vojska bila jedini stub u zemlji u kojoj su političke stranke bile tako oštro zavađene i predstavljale opoziciju i jedne drugima i režimu. Kralj je 1929. godine navodno rekao Meštroviću: "Nema čak ni među srpskim strankama jedinstvenih pogleda, svaka bi htjela da sedne na vlast... Briga njih za državu." Meštrović, *Uspomene*, 190.

90) Na to implicitno ukazuje Stojadinović (*Ni rat, ni pakt*, 325). Jevtićeva žena i žena Živkovićevog brata, generala Dimitrija Živkovića, bile su sestre.

91) Jedan od prvih poteza namesništva bilo je oslobađanje Mačeka iz zatvora.

se sastali na Mačekovom imanju u Kupinecu nadomak Zagreba, u vreme kad je Živković bio u poseti tom području kako bi pripremio izborne liste. O održavanju sastanka Maček nije obavestio ni svoje najbliže političke saradnike, pa ni Trumbi-

ća. Na osnovu nekoliko dostupnih izvora poznato nam je da su Maček i Živković razgovarali o hrvatskom pitanju i da je ovaj drugi tvrdio da se Ustav ne može ukinuti ni izmeniti dok kralj Petar II ne postane punoletan u septembru 1941. godine kad je trebalo da napuni osamnaest godina. Sva je prilika da je Živković pomenio i mogućnost da HSS uđe u novu vladu i da je žestoko kritikovao Jevtićevo rukovođenje.⁹² Čini se da je knez Pavle znao za sastanak, kao što je znao i britanski poslanik u Beogradu Nevil Henderson (koga je o tome verovatno obavestio Pavle). Henderson je mislio da Jevtićeva vlada nije popularna u Zagrebu zbog svoje saradnje s pokojnim kraljem; takođe je smatrao da je većina u Hrvatskoj za Jugoslaviju i da je jedini Srbin koji je prihvatljiv za Hrvate kao budući predsednik vlade, ako takav uopšte postoji, upravo general Živković.⁹³ Iako sastanak nije dao nikakve rezultate, važno je to što se desio jedva mesec dana pre izbora na kojima je Maček bio nosilac opozicione liste.

Rezultati izbora održanih 5. maja 1935. godine odredili su Jevtićevu sudbinu. Nasuprot vladi stajao je ujedinjeni front Seljačko-demokratske koalicije, Demokratske stranke, Saveza zemljoradnika i Jugoslovenske muslimanske organizacije, a na njegovom čelu bio je Maček. Opozicija je relativno dobro prošla – ona je dobila preko milion glasova, a vladina lista, čiji je nosilac bio Jevtić, osvojila je 1,7 miliona.⁹⁴ Jevtićeve pristalice po-

92) FO 371/19575, Henderson's memo to the Foreign Office, Beograd, 13. april 1935. O sukobu između Jevtića i Živkovića vidi Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 334–335.

93) FO 371/19575, Henderson's memo to the Foreign Office, Beograd, 13. april 1935.

94) Tačni rezultati izbora održanih 5. maja 1935. godine bili su: Jevtićeva lista – 1.746.982 glasa; Mačekova lista – 1.076.345 glasova. Međutim, izborni zakon nije išao naruku slabijoj strani jer je pobednik dobijao tri petine poslaničkih mesta u skupštini bez obzira na osvojenu razliku, a ostala mesta su raspoređivana prema rezultatima. To je nagnalo opoziciju da bojkotuje skupštinu. Više o izborima i događajima nakon njih vidi u sledećem poglavlju.

zdravljale su predsednika vlade uzvikom koji je prizivao autoritaran poredak: "Vođa!"⁹⁵ (Ovu praksu su kasnije usvojile pristalice Jevtićevog naslednika Stojadinovića.) Međutim, knez Pavle je smatrao da Jevtić nema sve sposobnosti potrebne za prvog čoveka vlade i blagovremeno je na njegovo mesto postavio Stojadinovića.

U međuvremenu, Maček je održavao kontakte sa Živkovićem. Nakon izbora on se preko Stanka Šibenika, svog bivšeg stranačkog kolege, žalio na teror koji je za vreme izborne kampanje policija sprovodila u Hrvatskoj. Živković je odgovorio da tu ništa nije mogao da uradi jer je bio u nepovoljnom položaju u vladi i mogao je da utiče samo na vojne stvari.⁹⁶ Kada se u novembru 1936. godine sreo s knezom Pavlom, Maček se već bio neobjašnjivo okrenuo protiv Živkovića iako je dotad verovao da je general, pored kneza namesnika, jedini Srbin koji može doprineti rešenju hrvatskog pitanja.⁹⁷

Knez Pavle i Maček

Kad je nakon atentata na kralja Aleksandra na položaj namesnika došao njegov brat od strica knez Pavle (bio je na čelu tročlanog namesništva koje su činile i dve nestranačke ličnosti – Radenko Stanković i Ivo Pero-

95) Jedan britanski novinar je ovako opisao dešavanja posle izbora: "Jevtićevi poslanici su se vratili u skupštinu gde je premijer pozdravljen uzvicima 'Vođa!' – toliko su ovih dana zarazni metodi nacionalsocijalizma i fašizma." "The Yugoslav Regency: Is Reconciliation in Sight?", *The Times*, 10. jul 1935.

96) MPHSS-1, 172.

97) BAR DKP, kutija 5, Dnevnički kneza Pavla, 8. novembar 1936. Da li je Maček mislio da Živković nije više koristan jer je njegov uticaj na dvoru oslabio?

vić), širom zemlje je oživela nada da će novi režim više uvažavati opozicione stavove. Početkom novembra grupa javnih ličnosti iz Hrvatske poslala je memorandum kraljevskim namesni-

cima. Oni su naglasili da Hrvati nisu protiv zajedničke države i pozvali su namesništvo da ponovo uspostavi demokratsku vladu i oslobodi Mačeka iz zatvora. Među potpisnicima, od kojih nijedan nije bio član Hrvatske seljačke stranke, bili su Meštrović, Ritig, Švr-ljuga, Preka, nadbiskupi Bauer i Stepinac, cenjeni univerzitetski profesori (između ostalih i rektor Zagrebačkog univerziteta) i urednik uglednog časopisa *Nova Evropa* Milan Ćurčin.⁹⁸ Iako je tekst memoranduma očito pisan s najboljim namerama, a njegovi potpisnici nikako se nisu mogli svrstati u antijugoslovene, režim je ignorisao dokument. Istovremeno, na Zagrebačkom univerzitetu su izbili neredi jer su prorežimski nastrojani studenti organizovali demonstracije protiv rektora zato što je potpisao memorandum.⁹⁹

Knez namesnik je oslobodio Mačeka 22. decembra 1934. godine. Nakon izlaska iz zatvora, vođa HSS-a poslao je Pavlu telegram u kojem mu se zahvalio na "ponovo stečenoj slobodi" i dodao: "Nadam se i verujem da je vaš čin prvi znak novog i ispravnijeg pristupa hrvatskom problemu."¹⁰⁰ I pre nego što je oslobođen Maček se pitao da li se s knezom namesnikom može postići sporazum. Lujo Šaler (Shaller), Mačekov zatvorski lekar, obavestio je Pavla o svom razgovoru s hrvatskim političarem. Navodno nesvestan da će njegove reči dopreti do Pavla, Maček je rekao Šaleru da ne može da zamisli Hrvatsku izvan Jugoslavije. On je naglasio da iako bi više voleo da Hrvati žive u etnički kompaktnim područjima kao i Slovenci, ne može zanemariti činjenicu da Hrvati i Srbi žive izmešani. On

98) HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, fascikla kneza Pavla, Memorandum, Njegovom Kr. Visočanstvu, Knezu Namjesniku Pavlu, Zagreb, 5. novembar 1934.

99) BAR DKP, kutija 11, Kr.[aljevska] banska uprava u Zagrebu Milanu Antiću, 7. novembar 1934.

100) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 156.

priznaje jugoslovensku državu i monarhiju i ne želi povratak poretka iz vremena pre 1929. godine, ali se ne slaže s političarima koji su bili u okruženju kralja Aleksandra.¹⁰¹

Knez namesnik, čija je odluka da oslobodi Mačeka iz zatvora nagovestila popuštanje diktature – ako ne i povratak demokratije – nadao se da će hrvatsko pitanje biti brzo rešeno. Maček nije oklevao da uveri kneza Pavla u svoju lojalnost prema državi i monarhiji. Nedugo posle ubistva Aleksandra, Šubašić se obratio kraljevskom dvoru i zatražio prijem kod kneza Pavla kako bi nastavio razgovore o hrvatskom pitanju koje je započeo s pokojnim kraljem.¹⁰² Zatim je početkom 1935. godine rekao čoveku koji mu je bio veza s dvorom da je Maček protivnik centralizma, ali ne i države i da ne insistira na federalizmu mada Jugoslaviju vidi kao državu Srba, Hrvata i Slovenaca – ne Jugoslovena – i traži širu autonomiju za Hrvatsku.¹⁰³ Nakon susreta koji je u januaru imao s Rojtersovim dopisnikom iz Beograda Pavle je u svoj dnevnik zapisao da mu je N. Harison (Harrison)¹⁰⁴ rekao da Maček očekuje konferenciju za okruglim stolom, da želi da dà intervju *Dejli mejlu*, da se sretne s Jevtićem i da nje-

101) BAR DKP, kutija 11, Šaler knezu Pavlu, Zagreb, 21. oktobar 1934.

102) BAR DKP, kutija 12, rukom pisana beleška kneza Pavla, bez datuma (verovatno novembar–decembar 1934).

103) BAR DKP, kutija 11, Prerad Preradović Dragutinu Kojiću [ministru pravde], [?] januar 1935.

104) Harison je izveštavao iz Beograda od 1922. do 1937. godine kad je jugoslovenska vlada odbila da mu obnovi dozvolu boravka, verovatno zbog njegovog objektivnog izveštavanja o Konkordatskoj krizi. Vidi "Processions Banned in Yugoslavia: Journalist to Leave", *The Times*, 22. jul 1937.

govori prijatelji budu oslobođeni pre nego što on dođe u Beograd. Knez Pavle je ocenio da je Maček, sve u svemu, mnogo razumniji nego ikad dotad. Dalje je zapisao da će Većeslav Vilder podržavati Mačeka dokle god ovaj bude razuman i da ni-

jedan Hrvat ne govori o otepljenju. Oni samo žele da postignu uzajamnu saglasnost, a ne da im stvari budu nametnute. Dodao je i da očekuju da će "Minjon i Tomi" živeti u Zagrebu koji je u međuvremenu postao grad od prvostepene važnosti, za razliku od ranijeg perioda kad nije imao isti rang.¹⁰⁵

Samo deset dana posle izbora u maju 1935. godine Maček je knezu ponovo poslao poruku o lojalnosti, ovog puta preko Stanka Šibenika.¹⁰⁶ Ubrzo zatim predsednik Zagrebačke berze Ivo Belin preneo je Pavlu nove predloge hrvatskog političara: jedini način da se izađe iz postojećeg političkog ćorsokaka jeste da knez namesnik izazove krizu kabineta, što se, po Mačekovom uverenju moglo lako izvesti. Pavle bi onda pozvao Mačeka kao glavnu opozicionu ličnost na konsultacije i njih dvojica bi pregovarala o rešenju hrvatskog pitanja. Maček je verovao da bi, čak i ako ne bi mogli odmah da postignu sporazum, uspostavljanje ličnog kontakta između njih bilo važan prvi korak ka rešenju.¹⁰⁷ Nema dokaza da je Pavle odgovorio, ali Jevtićeva vlada je uskoro pala i Maček i knez namesnik konačno su se sreli.

Sastanak je održan 21. juna 1935. godine. Nimalo ne čudi to što je Maček bio impresioniran čovekom čiji je

105) BAR DKP, kutija 5, Dnevnicu kneza Pavla, 13. januar 1935. "Minjon" i "Tomi" su kraljica majka i princ Tomislav, čije je prisustvo u Zagrebu trebalo da simbolizuje poseban položaj Hrvatske u okviru države. Slični i na sličan način neprihvaćeni predlozi izneti su i 20-ih godina – da Aleksandar bude krunisan i u Hrvatskoj i u Srbiji, kao i da se knez Pavle i kneginja Olga presele u Zagreb. Zbog iskustva koje su Hrvati imali u Habzburškoj monarhiji – austrijski carevi takođe su krunisani za kraljeve u Hrvatskoj – takvi potezi bi verovatno bili pozdravljeni. Iako su jugoslovenski vodeći političari svakako želeli da izbegnu sudbinu stare imperije, ipak je, posmatrano iz sadašnje perspektive, za žaljenje to što ove predloge nisu bolje sagledali i što dinastija Karađorđevića nije simbolički više isticala važnost Hrvatske makar to donekle i protivrećilo ideologijama narodnog jedinstva i integralnog jugoslovenstva.

106) BAR DKP, kutija 5, Dnevnicu kneza Pavla, 15. maj 1935.

107) BAR DKP, kutija 12, Milan Stojadinović knezu Pavlu, 22. maj 1935.

prvi korak, pošto je postao knez namesnik, bio da ga oslobodi. Knez Pavle se, zapisao je kasnije Maček, “pokazao kao čovek kome su aristokratsko razmišljanje i aristokratsko držanje urođeni i koji je, uprkos izvesnom aristokratizmu, temeljno odnegovan u najboljoj evropskoj tradiciji”.¹⁰⁸ Ali Mačeka je najviše impresioniralo to što, po njegovom mišljenju, u knezu namesniku “nije bilo ni traga onog srpskog šovinizma koji se, nažalost, u poslednje vreme mogao primetiti kod njegovog pokojnog brata od strica, kralja Aleksandra”.¹⁰⁹ Maček je zabeležio:

Knez Pavle se nije trudio da prikrije ni izvesnu nenaklonost prema nekim srpskim političarima. Dok smo nabrajali i upoređivali prednosti monarhije odnosno republike, nisam skrivao svoja republikanska uverenja – ali sam bez oklevanja priznao da ja i mnogi Hrvati ne bismo imali ništa protiv monarhije po britanskom uzoru. Na to se on s razumevanjem osmehnuo i odgovorio: ‘Budite uvereni da i ja mislim da je britanski oblik monarhije najpoželjniji. Ali, za početak, pitao bih vas da li vam ----- (ovde je nabrojao nekoliko srpskih političara) deluju kao Britanci?’ Morao sam priznati da su male šanse da bi se pomenuta gospoda mogla uporediti s Britancima.¹¹⁰

Iako i drugi izvori ukazuju na to da su njih dvojica bila nepoverljiva prema mnogim srpskim političarima,¹¹¹

108) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 178.

109) *Ibid.*

110) *Ibid.*

111) Na primer, FO 371/21197, Conversation between Prince Paul and Mr [Terence] Shone, Beograd, 1. septembar 1937, i Meštrović, *Uspomene*, 243.

knez namesnik nije bio baš oduševljen vođom najveće hrvatske stranke. Razlog ni-

je bio toliko to što je sâm Maček ispoljavao [hrvatski] šovinizam i što je bilo diskutabilno da li bi se i on mogao uporediti s demokratom britanskog tipa. Kao aristokrata obrazovan na Oksfordu, Pavle je gledao s visine na čelnika Hrvatske seljačke stranke (kao što je gledao i na mnoge druge Jugoslovene). Kembelu, novom britanskom poslaniku u Beogradu, Pavle je opisao Mačeka kao “finog malog čoveka”, s očiglednim naglaskom na “mali”.¹¹² I knez namesnik i Stojadinović su na Mačekovu provincijsku pojavu gledali s izvesnim prezirom. Po Stojadinoviću, knez namesnik je pominjao Mačekovo nepoznavanje međunarodne politike, tvrdoglavo insistiranje na hrvatskim zahtevima i neprikladno ponašanje za stolom.¹¹³

Na junskom sastanku Maček je predložio ukidanje Ustava i raspisivanje izbora za Ustavotvornu skupštinu koji će se odvijati pod nadzorom nestranačke vlade državnih službenika na čijem čelu bi bio general Živković.¹¹⁴ Maček je u suštini ponovio svoje stare zahteve: samo bi vraćanje na 1918. godinu i stvaranje Jugoslavije na federativnim osnovama ili onima koje su slične federativnim rešilo hrvatsko pitanje.¹¹⁵ Pavle je upitao da li Hrvati žele jugoslovensku državu. Maček je odgovorio da je u početku velika većina bila za Jugoslaviju, ali je sada, zbog politike kralja Aleksandra, većina za posebnu hrvatsku državu. Međutim, on lično se protivi separatizmu, a glavni cilj mu je postizanje ravnopravnosti Hrvata u okviru Jugoslavije.¹¹⁶

112) FO 371/21196, Campbell to Eden, Beograd, 4. januar 1937.

113) Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 512–514. Stojadinović pogrešno tvrdi da su se Maček i Pavle prvi put sreli u novembru 1936. godine.

114) BAR DKP, kutija 5, Dnevnici kneza Pavla, 21. jun 1935.

115) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 122. Maček Siton-Votsonu, Zagreb, 24. februar 1932, *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs: Correspondence, 1906–1941*, 2 toma, London, 1976, tom 2, 220.

116) Trumbićevi dokumenti, “Dnevnik”, beleška od 23. juna 1935, MPHSS-1, 176.

Da li je to bila iskrena izjava ili Mačekova taktika čiji je cilj bio da naglasi ključnu ulogu koju bi on mogao da odigra u rešavanju hrvatskog pitanja u okviru Jugoslavije? Verovatno i jedno i drugo iako je njegov značaj kao nespornog hrvatskog lidera bio očigledan obema stranama. Pavle je svakako znao da će u svim pregovorima između Beograda i Zagreba glavnu ulogu imati čelnik HSS-a.¹¹⁷

Nakon audijencije Maček se sreo sa Živkovićem, ali mada je general žarko želeo da reši hrvatsko pitanje, jaz između njihovih stavova bio je suviše velik. Živković je navodno predložio osnivanje nove stranke spajanjem Hrvatske seljačke stranke, [srpskih] radikala, Jugoslovenske muslimanske organizacije i slovenačkih klerikala. On je tvrdio i da bi pristao na federaciju pod uslovom da vojska ostane jedinstvena. Ipak, nijedna od tih ideja nije se mnogo dopala Mačeku i sastanak nije dao nikakve rezultate, što možda i nije bilo neko iznenađenje.¹¹⁸

Međutim, pokazalo se da hrvatski čelnici misle da je situacija povoljnija za sporazum nego što je bila dugo pre toga. U julu 1935. godine Košutić je u svom pismu R. V. Siton-Votsonu opisao kneza Pavla kao kulturnog čoveka koji nije neprijatelj Hrvata. Košutić je smatrao da je knez namesnik voljan da načini kompromis, ali se nije moglo očekivati da ga i inicira. On je pomenuo i da, po Mačekovom mišljenju, Pavle nije naročito zainteresovan za visoku politiku i više voli da razgovara o hrvatskoj istoriji, kulturi i umetnosti i o svojoj i

Mačekovoj porodici.¹¹⁹ Košutić je dodao da je Živković spreman na kompromis

117) Neil Balfour and Sally Mackay, *Paul of Yugoslavia: Britain's Maligned Friend*, 1980, 109.

118) Trumbićevi dokumenti, "Dnevnik", beleška od 23. juna 1935, MPHSS-1, 176.

119) Košutić Siton-Votsonu, Beč, 4. jul 1935, *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs*, 310-311.

ukoliko vojska, dinastija i spoljna politika ne budu tema pregovora. S druge strane, iako je u načelu za sporazum, Stojadinović je svestan da Hrvati neće pristati na veće ustupke. Njegova taktika je izolacija Mačeka uključivanjem Spahe i Korošca u vladu.¹²⁰

Maček i Pavle ponovo su se sreli 8. novembra 1936. godine u kneževom zimovniku na Brdu kod Kranja u Sloveniji. Maček se zalagao za ustav koji će priznati hrvatsku autonomiju. On će saradivati s vladom koju imenuje knez namesnik ukoliko toj vladi bude povereno da organizuje izbore za Ustavotvornu skupštinu. Vladu bi mogao formirati general, pod uslovom da to nije Živković, ali Maček nije objasnio promenu svog raspoloženja prema bivšem predsedniku vlade.¹²¹ On je istakao i da je nezadovoljan namesnicima Perovićem i Stankovićem i predložio je da ih zamene kraljica majka i Pavlov otac knez Arsen. Pavle je priznao da se ni njemu ne dopadaju kolege namesnici, ali ne može da prihvati Mačekov predlog jer bi to bilo kršenje Aleksandrove volje. Pored toga, dodao je, knez Arsen je star, a kraljica majka je – žena.¹²²

Knez namesnik je ponovio da se Ustav ne može menjati pre nego što kralj Petar II postane punoletan. Umesto toga, predložio je postepene promene koje će na kraju dovesti do sporazuma između krune i Hrvatske seljačke stranke i rešenja hrvatskog pitanja. Takođe se nadao da nedavno poboljšanje odnosa između Beograda i Rima može uticati na to da Maček malo

120) *Ibid.*, 311.

121) BAR DKP, kutija 5, Dnevnik kneza Pavla, 8. novembar 1936. Sastanak je trajao od podne do 3.30 posle podne.

122) MPHSS-1, 198. Dakle, čak ni "prefinjnjeni evropejac" Pavle nije bio tako slobodoman (bar po današnjim standardima). On je u dnevniku zapisao da je Maček predložio da Pavle i kraljica majka budu dvoje namesnika (koregenti?); takođe je napomenuo da veruje da je ta ideja potekla od gđe Švrljuge (koja je bila bliska s kraljicom majkom). BAR DKP, kutija 5, Dnevnik kneza Pavla, 8. novembar 1936.

popusti,¹²³ ali te nade se nisu ostvarile baš kao što su se izjalovile i Mačekove nade da će Pavle pristati na kompromis u vezi s Ustavom. Iako je javnost bila obavještena o sastanku, izveštaj sa njega ostao je tajna. Po svom povratku u Zagreb, Maček je na pitanje novinara o čemu su knez Pavle i on razgovarali odgovorio pitanjem "Umete li da čuvate tajnu?" Pošto su svi spremno povikali da umeju, Maček je rekao: "Umem i ja."¹²⁴

Tokom dve naredne godine Maček je sve više saradivao sa srpskim opozicionim strankama, što je konačno dovelo do formiranja Bloka narodnog sporazuma u oktobru 1937, Mačekove trijumfalne posete Beogradu u avgustu 1938. i relativnog uspeha na izborima u decembru 1938. godine, na kojima je on predvodio srpsko-hrvatsku opozicionu koaliciju. Ipak, Maček je u tom periodu nastavio i kontakte sa režimom. U leto 1936. godine Dragiša Cvetković, ministar za socijalna pitanja, uspostavio je kontakt s Mačekom i hrvatskim vodećim političarima, a u januaru 1937. godine poslao je poruku iz Zagreba da su Hrvati raspoloženi za spo-

razum.¹²⁵ Krajem avgusta 1937. godine Pavle je čuo od Šubašića da Maček želi da ga uveri u svoju dobru volju i ličnu odanost.¹²⁶ Iako je poboljšala odnose sa srpskom opozicijom, Hrvatska seljačka stranka je tokom jeseni nastavila sporadične pregovore s krunom i vladom. U novembru 1937. go-

123) Balfour and Mackay, *Paul of Yugoslavia*, 132. Time je mislio da hrvatski političar ne može ucenjivati Beograd pretinjama da će pregovarati s Italijom, najmoćnijim revizionistički nastrojenim susedom Jugoslavije.

124) MPHSS-1, 211n.

125) HIA, Zbirka Dragiša Cvetkovića, fascikla kneza Pavla, Milan Stojadinović knezu Pavlu, Bled, 9 [?] avgust 1936; AJ 37/1/5 (Zbirka Milana Stojadinovića), Cvetković Stojadinoviću, Zagreb, bez datuma (negde u januaru 1937). Cvetković je prethodno bio gradonačelnik Niša i kratko vreme ministar vera.

126) BAR DKP, kutija 5, Dnevnicu kneza Pavla. Razgovor s Dr Šubašićem, 29. avgust 1937.

dine knezu Pavlu je preneto da Maček traži način za nastavak njihovih razgovora.¹²⁷ Po Mačeku, on i knez Pavle sreli su se još dva puta, 1937 i 1938. godine, ali ni tada nisu uspeali da postignu sporazum pa čak jedva da su i dotakli politička pitanja.¹²⁸

U jednom razgovoru sa zvaničnikom britanskog poslanstva u Beogradu knez Pavle se žalio na "srpske političare uopšte" jer su "uskogrudi i netaktični i, da nije njih, odavno bi s dr Mačekom postigao sporazum o hrvatskom pitanju".¹²⁹ Možda je knez namesnik bio u pravu što se tiče "srpskih političara" u vladi, ali oni izvan nje bili su očigledno sposobni za saradnju s Mačekom. Pavle nije bio nezainteresovan za odnose između srpske i hrvatske opozicije i bio je svestan da ni ti odnosi nisu lišeni problema. U septembru 1935. godine, nakon jednog od retkih susreta s čelnikom srpske opozicije, demokratom Milanom Grolom, knez Pavle je u dnevniku zapisao glavne tačke razgovora. Grol je rekao da još nije postignut sporazum s Mačekom. Hrvati su teški ljudi i problem se može rešiti samo postepeno... Hrvati imaju drukčiji mentalitet, mentalitet ljudi koji su dugo bili pod stranom vladavinom. Grol se boji da bi se oni ubuduće mogli okrenuti ka ekstremnoj levici. Oni mrze Slovence i Korošca... Ekonomska i finansijska situacija je očajna. Potrebna je poštena vlada koja bi smirila tenzije. Frankovci i Pavelić su pretnja za Mačka.¹³⁰

127) BAR DKP, kutija 5, Dnevnicu kneza Pavla. Cvetković knezu Pavlu, 16. novembar 1937.

128) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 178.

129) FO 371/21197, Conversation between Prince Paul and Mr [Terence] Shone, Beograd, 1. septembar 1937.

130) BAR DKP, kutija 5, Dnevnicu kneza Pavla, 16. septembar 1935. Grol je preporučio svog stranačkog kolegu Božidara Vlajića kao stručnjaka za hrvatsko pitanje i predložio je da ga knez Pavle primi. Pomenuo je i Dragoljuba Jovanovića kao lošeg i nepouzdanog čoveka čije poruke Mačeku u ime opozicije treba pomno proveravati jer su retko korektnne.

Međutim, glavna prepreka postizanju sporazuma između krune i srpske opozicije nije bila u tome što ova druga nije mogla da sarađuje s Hrvatima. Glavna prepreka bilo je insistiranje srpske opozicije na ukidanju Ustava i povratku demokratije. Iako je uporno tvrdio da se Ustav ne može menjati za vreme namesništva, knez Pavle je razmatrao mogućnost njegove revizije. Krajem 1936. godine potražio je savet od četvorice jugoslovenskih stručnjaka za ustav u vezi s pitanjem da li kraljevski namesnici mogu promeniti Ustav i da li bi ponovno uspostavljanje parlamentarne monarhije i decentralizacija smanjili kraljevu moć. Sva četvorica su odgovorila da, što se tiče postojećeg zakonodavstva, namesnici mogu uvesti takve promene i da one ne bi štetile kralju.¹³¹

Stojadinović i Maček

Kad je u leto 1935. godine Milan Stojadinović imenovan za predsednika vlade, očekivalo se da će diktatura i dalje popuštati i da će se zemlja ekonomski i politički stabilizovati. Činilo se da je on sposobniji za rešavanje hrvatskog pitanja nego njegovi prethodnici. Kao bivši ministar finansija u Pašićevoj vladi sredinom 20-ih godina, Stojadinović je imao bliske veze sa zagrebačkim industrijalcima, a uživao je i ugled među

131) BAR DKP, kutija 2, Anton Korošec Milanu Antiću, Beograd, 16. januar 1937. Četvorica stručnjaka bili su profesori Slobodan Jovanović i Mihajlo Ilić s Beogradskog univerziteta, Ivo Krbek sa Zagrebačkog univerziteta i Laza Kostić s Pravnog fakulteta u Subotici.

132) Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 336.

133) Nakon proglašenja diktature radikalni su se podelili na dve glavne grupe: većina je, na čelu s Uzunovićem i Srškićem, podržavala režim, a Glavni odbor stranke, predvođen Acom Stanojevićem i Milošem

Britancima, čije je mišljenje knez Pavle cenio. Novog predsednika vlade podržavao je (preko volje?) i Živković.¹³² Pošto su novu vladu formirali Stojadinovićeve radikali,¹³³ Korošćevi kleri-

kali i Spahina Jugoslovenska muslimanska organizacija, te tri stranke su se spojile u jednu – Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ).¹³⁴

Po mišljenju predsednika vlade nedostajala je samo Hrvatska seljačka stranka.¹³⁵ Stojadinović je često koristio metaforu tronoša i tvrdio je da je za stabilnost vlade i zemlje potrebna i četvrta, hrvatska noga. “Nedostatak nove organizacije ležao je u tome što su Hrvati, u svojoj većini, ostali postrani”, napisao je kasnije Stojadinović u svojim memoarima. “Pojavu naše stranke nazvao sam ‘tronožac’, na kome se takođe može, po nuždi, sedeti, premda je stolica sa četiri noge daleko stabilnija.”¹³⁶

Mada je režim često optuživao opoziciju za antijugoslovenstvo, ni sâm Stojadinović nije čvrsto verovao u integralno jugoslovenstvo. On je rekao Mačeku da smatra da će “kristalizacija narodnih raspoloženja na nacionalnoj bazi [biti] zdrava osnovica za uređenje i sređenje svih naših unutrašnjih pitanja” i da želi “da se nastavi tamo gde su bili započeli Pašić i Radić 1925, koje drugi ometoše da istinski srpsko-hrvatski sporazum do kraja u delo privedu”. Dodao je i da je posle smrti kralja Aleksandra spoljno-

Trifunovićem, svrstao se u opoziciju. Stojadinović je u početku davao podršku Glavnom odboru, ali je 1934–1935. godine prešao u provladinu frakciju i stao na njeno čelo. Iako se u jednom trenutku činilo da bi frakcije mogle iznova da se ujedine i mada su se tokom druge polovine 30-ih godina pronosili glasovi u tom smislu, godine 1935. pokazalo se da je razlaz između Stanojevića i Stojadinovića konačan. BAR DKP, kutija 12, Stojadinovićeve lične beleške, 8. novembar 1935; Stojadinović knezu Pavlu, Beograd, 16. decembar 1935; Aca Stanojević Miši Trifunoviću, Knjaževac, 30. novembar 1935; i Stanojević Antonu Korošcu, Knjaževac, 23. decembar 1935. Vidi i HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, Stanojevićeva fascikla, Razgovor g. Dragiše Cvetkovića sa g. Acom Stanojevićem, 14. decembar 1935.

134) Detalje o formiranju Stojadinovićeve vlade i vladine stranke vidi u Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 332–354. Kratak istorijat JRZ-a vidi u *Istorija građanskih stranaka*, 389–414. Vladini protivnici nazivali su novu stranku Jereza.

135) Ovo se donekle nadovezivalo na Živkovićev plan da spajanjem četiri stranke formira jednu veliku stranku.

136) Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 350.

politička situacija bila takva da nije bilo moguće koncentrisati se na unutrašnja pitanja te da je njemu lično žao što u vreme formiranja Jugoslavije nije usvojen ustavni predlog Stojana Protića koji je pokrajinama garantovao široku autonomiju.¹³⁷ Stojadinović je u svojim memoarima zabeležio da je 30-ih godina vero- vao da Jugoslaviju čine tri nacionalna elementa: Srbi, Hrvati i Slovenci.¹³⁸ U kontekstu opšteg popuštanja diktature nakon Aleksandrove smrti Jugoslovenska radikalna zajednica je zahtevala šire lokalne autonomije i samoupravu, što se zapravo podudaralo s radikalskim programom s kraja devetnaestog veka,¹³⁹ ali se nije slagalo s načinom na koji je pokojni kralj shvatao Jugoslaviju i jugoslovenstvo. Iako je bio predsednik vlade Jugoslavije, Stojadinović je želeo da ga ljudi vide i kao srpskog vođu, kao što su Maček, Korošec i Spaho bili vođe Hrvata, Slovenaca odnosno bosanskih Muslimana.¹⁴⁰ Predsednik vlade je bio član stare Radikalne stranke koja je tokom 20-ih godina podržavala centralizam, ali nikad nije bila do kraja unitaristički nastrojena. Otuda, Stojadinovićevu logiku treba posmatrati u kontekstu njegovog ranog političkog opredeljenja. Ipak, za razliku od Hrvata, Slovenaca i bosanskih Muslimana, srpsko izborna telo nije bilo homogeno i Stojadinović je, kao i svaki drugi srpski političar u međuratnom periodu, teško mogao da pretenduje na vođstvo

137) *Ibid.*, 514, 516.

138) *Ibid.*, 589.

139) Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića, 1935–1937*, Beograd, 1985, 55.

140) On na to implicitno ukazuje u svojim memoarima (*Ni rat, ni pakt*, 565). Posle sporazuma Cvetković-Maček u avgustu 1939. godine Stojadinovićev diskurs je postao otvoreno prosrpski i on je kratko vreme vodio novu stranku – Srpsku radikalnu stranku.

nad najvećim jugoslovenskim "plemenom".

Susret između Stojadinovića i Mačeka odigrao se 16. januara 1937. godine u lovištu u blizini Brežica, na

granici između Hrvatske i Slovenije. Taj kontakt podsticao je knez Pavle,¹⁴¹ a doprineli su mu zagrebački industrijalci s kojima je Stojadinović bio blizak – između ostalih i Josip Krasnik, predsednik Trgovinske komore u Zagrebu. Vlasnik lovišta bio je jedan drugi industrijalac, Dojč-Maceljski (Deutsch-Maceljski). Sastanak je trajao tri sata, a nakon toga je priređen ručak. Po Stojadinoviću, Maček je izložio svoje dobro poznate stavove, a sâm predsednik vlade je izneo svoje komentare i primedbe. Složili su se da treba da ostanu u kontaktu i da se, ako bude potrebno, ponovo sretnu.¹⁴² Stojadinović je navodno imao razumevanja za Mačekove stavove, ali je mislio da promena Ustava nije mogućna pa čak ni poželjna, a svakako ne pre nego što kralj postane punoletan. Oni su se složili da nove izbore treba organizovati u skorij budućnosti i predsednik vlade je podstakao Mačeka da blisko saraduje sa srpskom opozicijom kako bi mogla da se uspostave dva bloka – unitaristički i federalistički – kao "naprimer u Velikoj Britaniji, u pitanju Irske".¹⁴³ Maček je zabeležio da je Stojadinović odbio da uopšte razgovara o ustavnim promenama, a hrvatski političar je uporno isticao da će saradivati samo s vladom koja raspiše izbore za Ustavotvornu skupštinu.¹⁴⁴ Sastanak je bio neuspešan. Maček, koji nikad nije kri- da nije voljan da saraduje sa Stojadinovićem,¹⁴⁵ više je voleo da pregovara s kne-

141) BAR DKP, kutija 12, Knez Pavle Stojadinoviću, Beograd, 19. decembar 1936.

142) BAR DKP, kutija 12, Stojadinović Milanu Antiću, 16. januar 1937.

143) Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 516. Stojadinović tvrdi da su se Maček i on više slagali kad su raspravljali o međunarodnim odnosima. Više o Stojadinovićevim pogledima na hrvatsko pitanje vidi u AJ 37/10/59, "Vlada Dra. Stojadinovića i Hrvatsko pitanje", nepoznati autor, negde u oktobru–decembru 1938, i peto poglavlje ove knjige.

144) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 178–179.

145) BAR DKP, kutija 12, Prerad Preradović Milanu Antiću, Podravska Slatina, 20. oktobar 1936.

zom Pavlom i, kasnije, s Cvetkovićem. Sa svoje strane, Stojadinović je s visine gledao na hrvatskog političara i nije se potrudio da na osnovu argumenata postigne sporazum s Hrvatskom seljačkom strankom.

Sastanku u Brežicama prethodili su razgovori između Cvetkovića i Ive Pernara.¹⁴⁶ Pernar i Maček nisu se slagali, ali je Maček izbegavao direktan sukob sa svojim kolegom jer je ovaj uživao znatan ugled među Hrvatima pošto je u junu 1928. godine preživio metke Puniše Račića. Pernar je rekao Cvetkoviću da je HSS podeljena na dve frakcije: umerenu, koja je sklona sporazumu, i tvrdi. Takođe je nagovestio da je Maček bliži umerenom stanovištu, ali to nije precizirao.¹⁴⁷ Takvo mišljenje delio je i Cvetković koji je smatrao da situacija ide naruku srpsko-hrvatskom sporazumu.¹⁴⁸ Cvetković je u svom izveštaju napisao da je Pernar veoma sklon kompromisu i da čini sve da do njega dođe.¹⁴⁹

Cvetković je bio siguran da će Hrvatska seljačka stranka zahtevati reviziju Ustava i formiranje “koncentracione vlade” (vlade nacionalnog jedinstva) –

146) AJ 37/1/5, Cvetković Stojadinoviću, Zagreb, bez datuma (oko 7. januara 1937).

147) Pernar nije precizirao ni da li se pristalice tvrde linije zalažu za otcepljenje Hrvatske od Jugoslavije.

148) Cvetković je u istom izveštaju pomenio netrpeljivost između porodice Stjepana Radića i Mačeka. Vlatko Radić, sin pokojnog Stjepana, rekao je Cvetkoviću za večerom da je Maček možda na kormilu hrvatskog seljačkog pokreta, ali nije njegov jedini vođa. Radić je tvrdio da svi oni zajedno vode pokret napred. *Ibid.*

149) *Ibid.* Ako je ova ocena bila tačna, onda je to značilo da je Pernar promenio svoje stavove jer je pre toga podržavao Trumbićev nepopustljivi pristup srpsko-hrvatskim odnosima.

iako je to navodno bio predlog samostalnih demokrata i HSS neće mnogo insistirati na njemu ako se pokaže da je za Beograd neprihvatljiv. Cvetković je smatrao da su Hrvati više zainteresovani za formu nego za sadržinu. On je istakao da je došao najpovoljniji trenutak za sporazum i

da će Hrvati biti zadovoljni izvesnom formom koja će obojiti sporazum vedrim bojama, a sadržina može biti takva da ponudi manje nego što su njihovi maksimalistički zahtevi.¹⁵⁰

Cvetkovićevu procenu potvrđuje i drugi izvor iz onog vremena. Pre sastanka u Brežicama Stojadinović je u Zagreb poslao Šefkiju Behmena, ministra bez portfelja i predstavnika “jugoslovenske muslimanske komponente” u vladi, da ispita političku klimu. O mogućnosti da se postigne sporazum Behmen je razgovarao sa samostalnim demokratima Hinkom Krizmanom i Jurajem Gašparcem, kao i s Milivojem Dežmanom, Hrvatom koji je bio blizak dvoru. Behmen je, kao i Cvetković, smatrao da je Maček sklon sporazumu i da Beograd ne treba odmah da odbije reviziju Ustava jer je to minimum ispod kojeg Hrvati nisu spremni da idu.¹⁵¹

Iako je održavao kontakte s dvorom, Maček se opet okrenuo i opoziciji. Saradnja između Seljačko-demokratske koalicije i srbijanske Ujedinjene opozicije doći će vrhunac 1937–1938. godine i umalo dovesti do pada vlade.

150) *Ibid.*

151) MPHSS-1, 202.

4. SRPSKO–HRVATSKA OPOZICIJA

... pa ja držim da je ne samo proizvoljno i skroz pogrešno mišljenje da su jedinstvo i napredak države uslovljeni, ili ma i usko povezani, za centralističko državno uređenje... Zato se ja nisam kolebao da govorim – ako se ne varam, prvi od aktivnih političara na ovoj [srpskoj] strani – o *složenoj državi* i da se izjasnim za preuređenje državne uprave u pravcu zadovoljenja pojedinih pokrajina, a prvenstveno Hrvatske i Hrvata...

Ljubomir Davidović, 1935.¹

Jednakost i ravnopravnost, to je polazna tačka, to je preduslov za svaki politički razgovor uopće. Hrbotenjača ove države jesu Hrvati i Srbi, ili ako hoćete Srbi i Hrvati, koji se imaju sporazumjeti tako da svaki od njih dođe do svog punog prava, mira i sigurnosti. Bez ravnopravnog Sporazuma između njih ne može doći do sređenja odnosa, smirenja duhova, ni sigurnosti i pune slobode u ovoj našoj zajedničkoj državi. Zato, sporazumjeti se znači: riješiti Hrvatsko pitanje, a ujedno i državno.

Vladko Maček, 1935.²

Ono što je na njega [autora] ostavilo naročit utisak jeste to što je između ljudi, čiji su stavovi inače bili kraj-

1) "Iz ankete zagrebačkog časopisa *Nova Evropa* o unutrašnjoj politici, 1935", JF-1, 523. (Kurziv originalan.) Pod "složenom državom" Davidović je mislio na federalnu državu, nasuprot "prostoju" (centralizovanoj, nacionalnoj) državi. U tom periodu termini *složena država* i *prasta država* često su korišćeni u Jugoslaviji da bi se označilo ono što se danas obično naziva multinacionalnom federacijom odnosno centralizovanom nacionalnom državom.

2) *Ibid.*, 524.

nje suprotni, postojala potpuna saglasnost da se hitno mora izaći iz ćorsokaka na domaćem planu i da za to ima malo vremena. To je u izvesnom smislu bilo ohrabrujuće jer je značilo da je politička atmosfera povoljnija za popuštanje napetosti između Srba i Hrvata – što je, naravno, tačka oko koje se svaki problem jugoslovenske unutrašnje i spoljne politike vrti još od ujedinjenja – i da su čak i u političkim i vojnim krugovima, koji dotad nisu bili skloni da nešto preduzmu, konačno shvatili opasnost od otezanja.

R. V. Siton-Votson, 1937.³

U noći između 4. i 5. januara 1930, tačno godinu dana nakon audijencije kod kralja Aleksandra, Vladko Maček je prebačen u zatvor u Beogradu kako bi izašao pred Sud za zaštitu države.⁴ On je uhapšen u decembru, zajedno s 24 drugih ljudi, pod sumnjom da je podržao “teroristički napad” na “poklonstvenu deputaciju” Hrvata lojalnih režimu.⁵ Ubrzo nakon prebacivanja u Beograd, Maček je primio neobičan poklon – domaću tortu. Poslali su mu je Dragoljub Jovanović, jedan od čelnika Saveza zemljoradnika i profesor na Beogradskom univerzitetu, i njegova žena Dana, takođe član Saveza. Ne zna se ko je bio više iznenađen: Maček ili predsednik vlade Petar Živković kome je vest o torti saopštila policija pošto je presrela Mačekovo

3) “Jugoslavia and the Croat problem”, *Slavonic Review*, sv. 6, br. 46, jul 1937, 102.

4) Svetozar Pribičević, drugi kopredsednik Seljačko-demokratske opozicije, koga je početkom januara 1929. godine kralj takođe pozivao na razgovore, bio je pritvoren još u maju 1929. godine zbog kritike režima.

5) Vladko Maček, *In the Struggle for Freedom*, University Park and London, 1957, 129.

6) Dragoljub Jovanović, *Političke uspomena*, Beograd, 1997, 7 tomova, tom 2, 176.

vu poruku zahvalnosti Jovanovićevima.⁶

Živković je ovaj incident iskoristio da optuži profesore Beogradskog univerziteta za nelojalnost režimu. Kad

su se negde u isto vreme rektor i grupa profesora sastali sa Živkovićem i podneli mu zahtev za povećanje plata, predsednik vlade je odgovorio: “Vidim šta univerzitet traži, ali ne vidim šta je dosad dao i šta name-rava da učini za novi poredak. Znam samo da šaljete Mačeku torte u zatvor.”⁷ Rektor i njegove kolege su zapanjeno primetile da nisu oni poslali tortu. “Ali je slao Dragoljub Jovanović, i vi to trpite!”⁸ odgovorio je Živković verovatno zadovoljan što ima tako dobar izgovor da odbije njihov zahtev. Delegacija je napustila sastanak praznih ruku, onemogućena da ponovo postavi pitanje plata. O celoj toj stvari raspravljalo se na sastanku profesora održanom nekoliko dana kasnije. Dragoljub Jovanović se sećao da su ga Slobodan Jovanović i Živojin Perić, dva najuglednija profesora, podržali mada su se međusobno jedva trpeli.⁹

Iako je incident poslužio Živkoviću kao dobar izgovor da odbije zahtev za povećanje plata nezadovoljnih univerzitetskih profesora, ne znamo da li je on bio i ozbiljno zabrinut zbog simboličnog gesta podrške koji je jedan od vodećih ljudi srpske opozicije uputio hrvatskom kolegi u zatvoru. Sva je prilika da nije. Početkom 30-ih godina srpska opozicija – Demokratska stranka, Savez zemljoradnika i Glavni odbor Narodne radikalne stranke¹⁰ – i Se-

7) *Ibid.*, 176–177.

8) *Ibid.*

9) Ovo pokazuje da su neki od najuglednijih ljudi iz akademskih krugova podržavali saradnju Srba i Hrvata. Slobodan Jovanović se navodno kikotaio tokom celog sastanka i Dragoljub Jovanović je pomislio da stari profesor jedva čeka da se sastanak završi kako bi mogao da prenese trač svom izdavaču Geci Konu. (*Ibid.*) Dvojica Jovanovića su održala srdačne odnose iako su se krajem 30-ih godina politički razili.

10) Kao što je objašnjeno u prethodnom poglavlju, tokom 30-ih godina Glavni odbor Narodne radikalne stranke, pod rukovodstvom starog Pašičevog saradnika Stanojevića, ostao je u opoziciji pošto se otccepio od stranke jer je njeno vođstvo dalo podršku režimu uvedenom 1929. godine. U leto 1935. godine većina članova stranke, na čelu sa Stojadinovićem (koji je prethodno bio blizak Glavnom odboru), pristupila je Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici (JRZ).

ljačko-demokratska koalicija predstavljale su dva suprotna pola, i to ne samo geografski. Dragoljub Jovanović se kasnije sećao da su srpske opozicione vođe smatrale da u datim okolnostima nije mogućna pa čak ni poželjna zajednička akcija.¹¹ Režim nije uspeo da “neutralizuje” Hrvatsku seljačku stranku, ali je zato srpska opozicija bez sumnje bila neorganizovana i podeljena.

Međutim, Živković bi bio zabrinut da je mogao da predvidi događaje u sledećoj deceniji. Na kvazidemokratskim izborima održanim u maju 1935. i decembru 1938. godine udružena srpsko-hrvatska opozicija ozbiljno je ugrozila vladu. Opozicioni front je formiran oko dva zajednička cilja: rešenja hrvatskog pitanja i povratka demokratiji. Hrvatska seljačka stranka je smatrala da prvo treba rešiti hrvatsko pitanje, a zatim demokratizovati zemlju; za razliku od njih, srpska opozicija i samostalni demokrati tvrdili su da je demokratija nužan preduslov za rešenje hrvatskog pitanja. Ipak, i jedna i druga strana uspele su da deluju zajedno kako bi postigle oba cilja.

Na osnovu relativnog uspeha opozicije na pomenu tim opštim izborima može se pretpostaviti da je veliki deo stanovništva bio protiv diktature i za srpsko-hrvatski kompromis.¹² Mačekova trijumfalna poseta Beogradu u avgustu 1938. godine, kad su ga pozdravile

desetine hiljada ljudi iz svih krajeva Srbije, verovatno je bila najviša tačka u srpsko-hrvatskim odnosima još od vremena euforije 1918. godine. (Pokazalo se

11) Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi... Vol. 2: Medaljoni 46 umrlih savremenika (sa fotografijama)*, Beograd, 1975, 63–64.

12) Procenat glasača koji su izašli na izbore bio je oba puta visok: 1935 – 74 odsto (nešto više od 2.880.000 od ukupno 3.908.313 registrovanih birača, *Politika*, 23. maj 1935), a tri godine kasnije 74,5 odsto birača (Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, 1974, 257).

da je to bio i početak kraja srpsko-hrvatske opozicije.) Ipak, kao što je ranije pomenuto, početkom 30-ih godina trajnije i relativno uspešno zajedničko delovanje Srba i Hrvata nije izgledalo mnogo verovatno.

Suprotstavljanje diktaturi?

Prve godine, 1929–1931.

Moglo bi se reći da je “afera torta” simbolično označila početak srpsko-hrvatske saradnje 30-ih godina jer su Dragoljub Jovanović, njegov stranački šef Jovan Jovanović Pižon (njih dvojica nisu bila u srodstvu) i Ljuba Davidović, predsednik Demokratske stranke, odigrali ključnu ulogu u prevazilaženju nepoverenja koje je postojalo između opozicionih grupa u Zagrebu i Beogradu.¹³ U junu 1931. godine Dragoljub Jovanović je otputovao u Zagreb da bi se sreo s Mačekom. To je bio tek njihov drugi susret, ali je srpski političar uživao ugled među Hrvatima kao neko ko iskreno podržava njihove zahteve. Maček je bio impresioniran Jovanovićevom hrabrošću i spremnošću da javno kritikuje odnos diktatorskog režima prema hrvatskom pitanju i da zbog toga bude izložen pritisku vlasti.¹⁴ Jovanović je napustio Zagreb uveren da je Maček za zajedničku državu. Takođe je, uprkos Mačekovom rezervisanom držanju, verovao da Beograd i Zagreb moraju saradivati protiv diktature.¹⁵ Jovanović je predložio zajednički bojkot predstojećih izbora, ali reakcija hrvatskog političara bila je sledeća:

13) Vidi Todor Stojkov, “O stvaranju Bloka narodnog sporazuma”, *Istorija XX veka. Zbornik radova*, tom VI, 1964, 245–301.

14) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 158n. Portret Jovanovića dat u kratkim crtama vidi u Desimir Tošić, *O ljudima*, Beograd, 2000, 176–192.

15) Jovanović, *Ljudi, ljudi*, tom 2, 44. Jovanović pogrešno navodi da se susret s Mačekom odigrao 1930, a ne 1931. godine.

Nije ni odbio ni prihvatio. Nije čak ni bio radoznao da vidi tekst koji bi predložila beogradska opozicija. Kao da je želeo: da samo radimo svako, na svome terenu, da pokažemo svoju snagu, da bi on imao slobodne ruke da, posle izbora, radi sa pobednikom, to znači sa kraljem ako apstinencija među Srbima ne bude bila uspešna.¹⁶

Međutim, iako je Jovanović svakako bio razočaran Mačekovom nespemnošću na saradnju u vezi s bojkotom i opravdano podozrevao da bi ovaj ipak mogao postići dogovor s krunom, ostatak razgovora umnogome ga je ohrabrio. Kad je Jovanović pomenuo da Maček saraduje s frankovcima, ovaj je to žustro poricao: “Ne radim ja sa frankovcima, oni rade z menom!” A potom je objasnio:

I mi ćemo ići zajedno sve dok traje borba s Beogradom. Kada se počne rešavati državno pitanje, oni će hteti zasebnu hrvatsku državu, makar to bilo sa crnim vragom, a mi ćemo raditi na zajedničkoj državi sa Srbima, makar borba za naša prava morala trajati sto godina.¹⁷

Po Jovanovićevom mišljenju, “ova izjava je u onom

16) *Ibid.*

17) *Ibid.* Mačekovo predviđanje da su frankovci spremni da sklope savez i s đavolom u zamenu za nezavisnost Hrvatske ostvarilo se u aprilu 1941. godine kad su nacistička Nemačka i fašistička Italija postavile bivšeg frankovca, a tadašnjeg ustaškog vođu Ante Pavelića za poglavnika Nezavisne Države Hrvatske. Maček je prethodno odbio da saraduje pa su se vlasti u Berlinu i Rimu okrenule Paveliću.

18) *Ibid.*

trenutku bila važnija od samih izbora i od zajedničkog istupanja cele opozicije”.¹⁸

Jedan od razloga za nedostatak saradnje između opozicionih centara bio je taj što su beogradske stran-

ke bile protiv diktature, ali je njihovo shvatanje Jugoslavije kao ujedinjene, jake države bilo veoma blisko shvatanju kralja Aleksandra. Glavni uzrok hrvatskog nezadovoljstva novim poretom ležao je više u kraljevom programu jugoslavizacije nego u činjenici da je taj poredak bio nedemokratski. Samostalni demokrati su u tom pogledu bili bliži beogradskoj opoziciji nego Hrvatskoj seljačkoj stranci jer su se takođe prvenstveno bunili protiv “apsolutizma” režima. Međutim, iako se u pitanjima taktike i ideologije nisu slagali s mačekovcima, samostalni demokrati su ostali lojalni svojim koalicionim partnerima. Oni su bili svesni da sama demokratska platforma nije dovoljna jer je hrvatska opozicija pretežno nacionalistički orijentisana, a Srbi prečani sve više su podizali glas protiv “hegemonije” Srba iz Srbije (Srbijanaca).¹⁹ Većeslav Vilder, jedan od čelnih ljudi samostalnih demokrata, priznao je u pismu Pribičeviću da su demokratske ideje još uvek slabe i nerazvijene, da su paralizovane nacionalizmom – kako Srba tako i Hrvata – pa stoga ne mogu same po sebi dovesti do obaranja režima.²⁰ Ipak, samostalni demokrati su verovali da će demokratija doneti rešenje jugoslovenskih problema. Vilder, čije poreklo nije bilo ni srpsko ni hrvatsko, smatrao je da jugoslovensku političku scenu karakteriše borba između dva loša nacionalizma – srpskog, koji pati od megalomanije, i hrvatskog, koji je opterećen nepodsticajnim skepticizmom. On je tvrdio da bi bilo lako postići trajan sporazum između ta dva nacio-

19) “Pismo V. Vildera i Vl. Mačeka Sv. Pribičeviću [Zagreb], 27. februar 1932”, navedeno u Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb, 3 toma, 1987–1990, tom 1, 11–14, 12.

20) *Ibid.* Autor pisma je bio Vilder, ali ga je napisao i u Mačekovo ime. Maček je rukom dodao postskriptum kao kratak odgovor na Pribičevićevo pismo koje je upravo dobio.

nalizma samo kad bi se ponovo uspostavila istinska demokratija.²¹

Opozicione stranke u Srbiji bile su neprijatno iznenađene podrškom koju je Maček u početku dao diktaturi uvedenju 6. januara 1929. godine. Iako se hrvatski političar brzo razočarao u novi poredak, činjenica da je nastavio kontakte s režimom izazivala je podzrenje u beogradskim opozicionim krugovima.²² Srpska opozicija je – kao i gotovo svi drugi u to vreme – verovala da je diktatura privremena mera i u početku je bila spremna da sačeka povoljniju političku klimu kako bi preduzela konkretnu akciju.

Ni saradnja između stranaka čije je sedište bilo u Beogradu nije uvek tekla glatko, a naročito ne u periodu neposredno nakon kraljevog proglasa. I zaista, prvi meseci diktature bili su obeleženi sukobom između radikala i demokrata: oni su optuživali jedni druge da su doprineli ukidanju demokratskih institucija i uspostavljanju diktature. Radikali su naročito isticali ulogu demokrata u rušenju Korošćeve vlade 1928. godine – događaju koji je, po njihovom uverenju, utro put diktaturi. S druge strane, demokrati su smatrali da su radikali odgovorni za političku krizu krajem 20-ih godina i konačnu propast demokratskih institucija.²³ Bu-

21) BAR DKP, kutija 12. Poverljivi izveštaj dostavljen g. Lukoviću, šefu CPB, Zagreb, 13. decembar 1935. Većeslav Vilder (1878–1961) bio je Čeh, ali je imao i hrvatski i jugoslovenski identitet. Završio je kao politički emigrant u Londonu gde je nastavio da se bavi pitanjem srpsko-hrvatskih odnosa. Vidi njegovu knjigu *Bika za rogove. Gde je izvor spora srpsko-hrvatskog? Gde je rešenje?*, London, 1957.

22) Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šeštijanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969, 101.

23) *Ibid.*, 89n.

dući da se najviše usredsređuju na srpsko-hrvatski konflikt, istoričari često zanemaruju uzajamnu netrpeljivost između dve pretežno srpske stranke koja je 20-ih i velikim delom prve polovine 30-ih godina u nekim

stvarima obeležila jugoslovensku politiku. Ta netrpeljivost će biti donekle prevaziđena tek u drugoj polovini treće decenije prošlog veka.

Vođstva srpskih opozicionih stranaka bila su svesna da se mogu nadati da će uzdrmati režim samo ako saraduju sa svojim pandanima u Zagrebu.²⁴ Ipak, tokom prve dve godine diktature saradnja između opozicionih centara u Beogradu i Zagrebu bila je svedena na sporadične kontakte i obeležena međusobnim nepoverenjem.²⁵ Početkom 30-ih godina demokrati, radikali i zemljoradnici uspostavili su relativno blisku saradnju sa Spahinom Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom, kao i s Korošćevim slovenačkim klerikalima koji su u septembru 1930. godine izašli iz Živkovićeve vlade; ali bliska saradnja nije uspostavljena i sa Seljačko-demokratskom koalicijom.²⁶ Da najveća stranka bosanskih Muslimana i najveća slovenačka stranka nisu 1935. godine ponovo ušle u vladu, verovatno bi se formirala dva jaka opoziciona bloka – hrvatsko-srpski sa sedištem u Zagrebu i beogradsko-sarajevsko-ljubljanski. U tom slučaju, važne političke promene verovatno bi se desile mnogo pre 1939. godine.

U avgustu 1931. godine Davidović, Jovanović Pižon i Aca Stanojević, predsednik radikalskog Glavnog odbora, zatražili su od Mačeka da im odgovori kakav bi stav zauzeo kad bi kralj dao opoziciji mandat da formira vladu. Da li bi ušao u nju? Da bi potencijalnu ponudu učinile primamljivijom, srpske stranke su obećale da bi u tom slučaju Seljačko-demokratskoj koaliciji pripali mesto zamenika predsednika vlade i šest

24) *Ibid.*, 89.

25) *Ibid.*, 105–109; MPHSS-1, 58–59; i Stojkov, "Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, Beograd, sv. IV, 1962, 251.

26) Stojkov, *Opozicija*, 89; MPHSS-1, 58–59.

drugih portfelja.²⁷ Međutim, Maček nije žurio da prihvati bilo kakvu ponudu iz Beograda. On je odgovorio: "Nama diktatura ne smeta, neka se ljudi jačaju i neka budu čelični. Izvolite vi učiniti što znate i što možete, ja ću viditi kako sve ide pa ću vam onda odgovoriti na sadašnja pitanja."²⁸

Maček je smatrao da se nalazi u moralno superiornoj poziciji. Ako Beograd – i vlada i opozicija – želi sporazum, mora to prvo da pokaže delima i udovolji hrvatskom zahtevu za autonomiju pre nego što se pristupi daljim razgovorima o saradnji. Kralj, međutim, nije ponudio demokratskoj opoziciji mandat da formira vladu. Umesto toga, Aleksandar je 5. septembra 1931. godine proglasio novi Ustav, ali taj događaj nije toliko nagoveštavao povratak demokratiji koliko je potkrepio rasprostranjeni strah da će diktatura potrajati.

Kad je režim najavio nove izbore za novembar 1931. godine, opozicione stranke u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu otpočele su razgovore o zajedničkom delovanju. Prvo su se suočile s dilemom da li da učestvuju na izborima. Većina je bila za bojkot, a jedini opozicioni vođa koji je mislio da opozicija treba da učestvuje na izborima bio je Maček.²⁹ On je predložio da nosilac liste udružene opozicije bude Stanojević, ali je ovaj to odbio.³⁰ Pošto Hrvatska seljačka stranka ni-

27) Ova ponuda je bila gotovo istovetna onoj koju je Koalicija dobila (i prihvatila) u avgustu 1939. godine. Tada je Maček postao zamenik Dragiše Cvetkovića, Hrvatskoj seljačkoj stranci dato je još pet portfelja, a SDS-u jedan.

28) Navedeno u Stojkov, *Opozicija*, 119.

29) MPHSS-1, 59; Stojkov, "Građanska opozicija", 267–268.

30) Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 47.

31) Stojkov, "Građanska opozicija", 268.

je imala šanse da nešto postigne ako na izborima učestvuje sama – samostalni demokrati takođe su bili za bojkot – Maček je na kraju popustio.³¹

Zatim se postavilo pitanje zajedničke rezolucije koja će pozvati glasače na bojkot izbora. Beogradske stranke su napisale zajednički tekst deklaracije u kojem su jednostavno konstatovale da je novi poredak koji je uveden 1929. godine stavio opoziciju u veoma nepovoljan položaj te ona stoga odbija da učestvuje na izborima, ali su Maček i Pribićević odbacili rezoluciju kao suviše meku. Na kraju su "Beogradsku deklaraciju" potpisali Stanojević, Korošec, Jovanović Pižon, Davidović i Spaho, a u postskriptumu je napomenuto da na izborima neće učestvovati ni Seljačko-demokratska koalicija i da će njeni čelnici uskoro objaviti svoj proglas.³² Posebna deklaracija samostalnih demokrata prvo je objavljena u čehoslovačkoj štampi 21. oktobra (preko Pribićevića koji je u to vreme živeo u egzilu u Pragu), i to samo dve i po nedelje pre izbora jer Maček i Pribićević nisu bili u stanju da se slože oko njene sadržine. U deklaraciji je rečeno da uvođenje "apsolutističke" vlasti nakon ubistva Stjepana Radića znači da ne postoje nikakvi uslovi za slobodne izbore i da narod ne treba da se smatra obaveznim da poštuje autoritet buduće skupštine.³³ Dva koaliciona partnera objavila su posebne pamflete u kojima je režim opisan kao antijugoslovenski. Samostalni demokrati su pozvali svoje, uglavnom srpske birače da poslušaju sve "srpske vođe" – Pribićevića, Davidovića i Stanojevića – i da bojkotuju izbore. U pamfletima koje je rasturala Hrvatska seljačka stranka naglašeno je da ta stranka već trinaest godina bije bitku za hrvatsvo i istaknuto je Radićevo stradalništvo za hrvatsku stvar.³⁴

Uprkos svim razlikama, odluka opozicionih stranaka da bojkotuju izbore, a

32) Ceo tekst deklaracije vidi u *ibid.*, 271n.

33) *Ibid.*, 273–274n. Stojkov smatra da je poruka deklaracije bila namenjena pre svega spoljnom svetu.

34) *Ibid.*, 284–286.

naročito pojava srpskog opozicionog bloka podržanog iz Sarajeva i Ljubljane, poslali su jasan signal režimu da nije toliko moćan koliko se samo nekoliko meseci ranije činilo. Međutim, činjenica da Beograd i Zagreb nisu bili u stanju da izdaju zajedničku deklaraciju pokazala je i da su među protivnicima vlade podele još uvek velike.

"Zagrebačke punktacije" i period posle njih

Iako su predstavljale jedan od najznačajnijih političkih manifesta iz 30-ih godina, "Zagrebačke punktacije" nisu bile namenjene javnoj upotrebi i sastavljene su na brzinu, bez većih priprema i diskusije. One su proistekle iz razgovora o krizi koje je Izvršni odbor Seljačko-demokratske koalicije organizovao između 5. i 7. novembra 1932. godine u Zagrebu. Na dnevnom redu sastanka bila je rasprava o odnosima između dva koaliciona partnera jer su u to vreme samostalni demokrati vršili pritisak na HSS da kao opoziciona stranka aktivnije deluje protiv diktature.³⁵ Pored toga, iako su još od leta 1928. godine, a možda i od ranije, javno zastupali federalizam, samostalni demokrati su delili stav srpske opozicije da prvo treba ponovo uspostaviti demokratiju pa tek onda odgovoriti na zahteve za teritorijalnu autonomiju – što je bio glavni Mačekov cilj.³⁶ Kao što je objasnio Većeslav Vilder koji je predsedavao sastankom i u čijoj kući je on održan, glavni cilj je bio da se utvrdi da li opozicija može po-

35) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 137; Ljubo Boban, "Zagrebačke punktacije", *Istorija XX veka*, tom IV, Beograd, 1962, 327.

36) Tada je Pribičević predlagao formiranje sedam "istorijskih pokrajina": Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Srbije, Crne Gore i Makedonije. Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1953, 131. S izuzetkom Vojvodine koja je postala autonomna pokrajina u okviru Srbije, druge teritorije su postale federalne republike u socijalističkoj Jugoslaviji.

teve za teritorijalnu autonomiju – što je bio glavni Mačekov cilj.³⁶ Kao što je objasnio Većeslav Vilder koji je predsedavao sastankom i u čijoj kući je on održan, glavni cilj je bio da se utvrdi da li opozicija može po-

stići saglasnost oko zajedničkog političkog programa; ako se i ne saglase oko zajedničkog delovanja, važno je pokazati režimu da Koalicija još uvek postoji i funkcioniše.³⁷ Iako nije sasvim verovao da takav sastanak može biti koristan, Maček je prihvatio ideju jer je želeo da pošto-poto sačuva Koaliciju i bojao se da bi se samostalni demokrati mogli vratiti unitarizmu i centralizmu, naročito s obzirom na činjenicu da je Pribičević bio u izbeglištvu.³⁸

Mačekovi strahovi nisu bili neosnovani. Tokom tog razdoblja pojavila se nesloga unutar vođstva samostalnih demokrata. Zbog Pribičevićevog odustajanja od integralnog jugoslovenstva neki članovi stranke su zahtevali njegovu ostavku, ali je on tome uspešno odolevao. Pritisak su najviše vršili nesrbi. Maček je smatrao da su Vilder i Hinko Krizman (a ne Pribičević) glavni krivci što se stranka, kako se tvrdilo, priklanja centralizmu i unitarizmu. Ovo je važno istaći zato što su centralizam i unitarizam obično povezivani isključivo sa srpskim političarima. Prvislav Grisogono i Juraj Demetrović – dva istaknuta hrvatska člana Samostalne demokratske stranke – stali su na stranu režima jer se nisu slagali s novim kursom stranke, a iz nje je izašao i Slovenac Gregor Žerjav.³⁹ U martu 1929. godine, neposredno pre nego što je napustio stranku, Žerjav je pisao Krizmanu da je izgubio nadu da će pod vođstvom Svetozara Pribičevića stvari krenuti nabolje i da je nužno da se svi oni odlučno vrte čistom jugoslovenstvu.⁴⁰

Predstavnici Hrvatske seljačke stranke na novembar-

37) Boban, "Zagrebačke punktacije", 328.

38) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 137–138.

39) Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do februaruarske diktature*, Zagreb, 1972, 231–232. Žerjav se u mnogim stvarima nije slagao s kraljem, ali je ostao iskreni Jugosloven integralista.

40) *Ibid.*

skom sastanku bili su Maček, Trumbić, Predavec i Šutej.⁴¹ Vilder, Krizman, Sava Kosanović, prota Dušan Kecmanović i Dušan Bošković prisustvovali su u ime samostalnih demokrata (Kecmanović je predstavljao bosanske Srbe, a Bošković Srbe iz Vojvodine). Mile Budak, pisac i istaknuti frankovac, također je prisustvovao sastanku. Po Bobanu, poziv Budaku bio je deo Mačekove strategije za uspostavljanje kontrole nad frankovcima, ali postavlja se pitanje da li se takva demonstracija saradnje s otvoreno antijugoslavenskom strankom može objasniti i kao implicitno Mačekovo upozorenje koalicionim partnerima da on ima i druge političke op-

41) *Ibid.*, 138. Trumbić je prisustvovao samo zato što ga je Maček lično pozvao (Boban, "Zagrebačke punktacije", 328), što pokazuje da je bio neka vrsta autsajdera, blizak Mačeku, ali ne toliko i stranci.

42) Boban, "Zagrebačke punktacije", 328. Tokom Prvog svetskog rata Budak je bio podoficir u austrougarskoj vojsci; pošto su ga zarobile srpske trupe, bio je među ratnim zarobljenicima koji su u zimu 1915–1916. godine sa srpskom vojskom i vladom prešli Albaniju. Budak je ovo iskustvo opisao u knjizi *Ratno roblje: Albanski križni put austrougarskih zarobljenih časnika*, Zagreb, 1941 (od 1991. godine preštamavano nekoliko puta). Budak će za vreme Drugog svetskog rata postati ministar u ustaškoj vladi i ozloglašeni inicijator anti-srpskih i antisemitskih zakona. Kad se početkom 90-ih godina Hrvatska otepecila od Jugoslavije, vlada Franje Tuđmana imala je nameru da ga rehabilituje.

43) Milovan Đilas je delio čeliju s Rukavinom i njih dvojica su se prijateljili. Prijateljstvo pa čak i saradnja između komunisti i ustaša u međuratnoj Jugoslaviji nisu bili neuobičajeni. Iako su bili ideološki neprijatelji koji su se međusobno žestoko borili za vreme Drugog svetskog rata, te dve grupe su početkom 30-ih godina imale zajedničkog neprijatelja i komunisti su u

cije?⁴² U proleće i leto te godine ustaše su uspele da prošvercuju oružje iz Italije u Hrvatsku kako bi pripremili ustanak protiv Beograda. U septembru 1932. godine grupa seljaka iz Like predvođena Jurajem-Jucom Rukavinom napala je jednu žandarmerijsku stanicu, ali je "ustanak" brzo ugušen. Jedan od napadača je ubijen, a ostali su uhapšeni, među njima i Rukavina. Žandarmi, od kojih su mnogi dovedeni iz Srbije, brutalno su odgovorili na napad; uhapšeni i ispitivani pobunjenici bili su mučeni i prebijani.⁴³ "Lički ustanak" koji

su organizovale ustaše jeste propao, ali je pokazao da su neki hrvatski seljaci spremni da u svom otporu ne koriste samo mirna sredstva kojima je bio sklon Maček. Pored toga, to je bio još jedan primer neosetljivosti i kontraproduktivnog odnosa režima prema opoziciji.

Na kraju zagrebačkih razgovora izdata je rezolucija koju je napisao Trumbić. Ukratko rečeno, u njoj je naznačeno da je centralizam glavni krivac za krizu u zemlji i da se ona može prevazići jedino vraćanjem na 1918. godinu i uspostavljanjem federalnog uređenja na osnovu novih pregovora.⁴⁴ Za razliku od leta 1928. godine, kad je Seljačko-demokratska koalicija objavila rezoluciju sličnog tona i sadržine, režim je ovog puta odlučno reagovao i 31. januara 1933. godine Maček je uhapšen.⁴⁵ Kontekst u kojem su se pojavile "Zagrebačke punktacije" razlikovao se od onog u kojem je doneta rezolucija iz 1928. godine. Te godine, dok je Radić ležao u bolnici, neposredno kažnjavanje zagrebačke opozicije bilo je nezamislivo. Četiri godine kasnije situacija je bila daleko mirnija. Pored toga, "Zagrebačke punktacije" nisu bile jedini razlog za hapšenje Mačeka iako su vlasti tvrdile suprotno.⁴⁶ Neposredno nakon objavljivanja rezolucije hrvatski političar je dao

principu podržavali ustašku borbu za nacionalno oslobođenje. Bivši austrougarski oficir koji se krajem Prvog svetskog rata nakratko pridružio srpskoj vojsci, a zatim bio iz nje otpušten zbog sukoba s nadređenim srpskim oficijom, Rukavina je nastavio vojničku karijeru kao ustaša. On je bio odgovoran za masakre Srba koje je mrzeo više nego komuniste. Po Đilas, za vreme rata Rukavina nije denuncirao bivše komunističke zatvorenike kad bi ih prepoznao na ulici. Ipak, krajem Drugog svetskog rata partizani su ga streljali. Đilas u kratkim crtama daje upečatljiv portret Rukavine i izvanrednu analizu nezadovoljstva koje su zbog politike Beograda osećali hrvatski seljaci u Lici (*Memoir of a Revolutionary*, New York, 1973, 131–137).

44) Tekst rezolucije vidi u Boban, *Kontroverze*, tom 1, 34–35, i JF-1, 322–323.

45) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 142.

46) "Optužnica protiv predsednika HSS dr. Mačka", *Vođa govori: Ličnosti, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačeka* (priredio Mirko Glojnarčić), Zagreb, 1936, 162. Kad je Maček zatražio da mu se objasni zašto je uhapšen, Stano-

nekoliko intervju a stranoj štampi u kojima je oštro kritikovao režim i ostavljao utisak da Hrvati žele da se otepe. To je uznemirilo samostalne demokrate i razljutilo srpsku opoziciju.⁴⁷ Mačekov intervju za *Peti Parizijen*, objavljen u januaru 1933. godine, uskomešao je Beograd. U njemu je on rekao da je za Hrvate od drugorazredne važnosti da li će njihova sloboda nositi etiketu nezavisnosti, da li će Hrvatska biti suverena država ili država unutar većeg saveza... "federacije", "konfederacije" ili "carevine".⁴⁸

Samostalni demokrati su nastojali da umire svoje kolege u Beogradu. U memorandumu koji je napisao Budisavljević naglašena je Mačkova posvećenost Jugoslaviji, ali je i priznato da je intervju bio nepromišljen i da je samo išao naruku režimskoj propagandi.⁴⁹

Ipak, glavni razlog za Mačekovo hapšenje bila je reakcija koju je novembarska rezolucija izazvala širom zemlje. Nakon "Zagrebačkih punktacija" Korošec je 31. decembra objavio "Ljubljanske punktacije", Spaho "Sarajevske

je Mihaldžić, načelnik zagrebačke policije (i ministar unutrašnjih poslova u vladi Cvetković-Maček od 1939. do 1941. godine), predočio mu je tekst novembarske rezolucije i upitao ga da li je on odgovoran za njega (*In the Struggle for Freedom*, 142). Poput Šubašića i Stepinca, Mihaldžić se za vreme Prvog svetskog rata borio kao dobrovoljac u srpskoj vojsci. On je poticao iz mešovitog srpsko-hrvatskog braka: njegova majka bila je Švrlijugina sestra. Mihaldžića su cenili i Srbi i Hrvati, između ostalih i članci HSS-a (Milan Jovanović Stojimirović, *Dnevnik, 1936-1941*, Novi Sad, 2000, 322).

47) MPHSS-1, 89-90.

48) Navedeno u *ibid.*, 90.

49) *Ibid.*, 90-91.

50) Tekstove najvažnijih rezolucija vidi u Boban, *Kontroverze*, tom 1, 41-54.

punktacije", Davidović "Pismo političkom prijatelju" (poslednja dva teksta objavljena su u januaru 1933), a i manje grupe poput srpskih republikanaca i crnogorskih federalista sročile su svoje deklaracije.⁵⁰ Pošto su sve te rezolucije u principu podržavale zagrebačku rezoluciju, režim se zabrinuo zbog mogućnosti da se širom zemlje stvori opozicioni front.

Srpske stranke nisu mogle da se slože oko zajedničke izjave jer su njihove ocene "Zagrebačkih punktacija" bile različite.⁵¹ Radikali su izdali rezoluciju u aprilu 1933. godine. U njoj je kritikovan poredak uspostavljen nakon 1929. godine i upućen je poziv na "sporazum Srba, Hrvata i Slovenaca... na principu unitarizma sa samoupravama".⁵² Savez zemljoradnika je odlučio da ne daje nikakve izjave, verovatno zato što su mislili da za to nema potrebe. Dragoljub Jovanović je 1932. godine objavio političku platformu u "16 tačaka" koja je pozivala na federalizaciju zemlje.⁵³

Najvažnija "srbijanska" rezolucija bilo je Davidovićevo "Pismo političkom prijatelju". Davidović je u principu podržavao "Zagrebačke punktacije", ali se nije slagao s mišljenjem da treba krenuti iz početka i zemlju vratiti na stanje iz 1918. godine. On je predložio da se država reorganizuje u četiri jedinice i zalagao se za federaciju u svemu osim u imenu:

Po sili našeg odvojenog života u prošlosti, *naročito, po sili grešenja u sadašnjosti*, razvila su se osećanja potrebe i za šira samovladanja, šira i prostorno i sadržajno. Tu su sad u pitanju zadovoljenja pogodaba za slobodan razvoj kulturno-istorijskih posebnosti Srba, Hrvata i Slovenaca... ti širi okviri treba... da zaokruže velike zajednice oko nacionalno-kulturnih centara u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, i između tih zajednica još i jednu četvrtu, u prelaznoj zoni srpsko-hrvatskoj...⁵⁴

51) MPHSS-1, 80-82.

52) JF-1, 333n.

53) Mira Radojević, *Udružena opozicija 1935-1939*, Beograd, 1994, 27-33.

54) "Deklaracija Ljubomira Davidovića", januar 1933, JF-1, 327-331, 329 (kurziv D. Đ.). Deklaracija se obično naziva [Davidovićevo] Pismo političkom prijatelju jer počinje rečima "dragi prijatelju", kao i većina deklaracija koje je napisao Davidović.

Jasno je da je “četvrta zajednica” u “prelaznoj zoni srpsko-hrvatskoj” bila Bosna i Hercegovina. Po Davidoviću, takva zajednica igrala bi ključnu, dvostruku ulogu u rešenju “nacionalnog problema”: ona bi prvo otklonila “opasnost otsečnog i grubog razgraničenja između Srba i Hrvata” i, drugo, to bi značilo da unutrašnje podele u Jugoslaviji ne bi bile određene isključivo “plemanskim” (etničkim) granicama.⁵⁵

Iako je ostala samo predlog, Davidovićeve deklaracija je zaista veoma značajna. Ona pokazuje da je jedna od glavnih opozicionih stranaka – Demokratska stranka, čije je članstvo bilo pretežno srpsko – još u januaru 1933. godine zahtevala federalizaciju zemlje i uspostavljanje bosanskog entiteta, ravnopravnog sa srpskim, hrvatskim i slovenačkim. Možda je Davidovićev način razmišljanja bio pre svega pragmatičan – na kraju krajeva, njegova glavna briga bila je da se izbegne srpsko-hrvatski konflikt vezan za Bosnu – i on svakako nije video bosanske Muslimane kao posebno jugoslovensko “pleme”. Međutim, shvatao je da se Bosna ne može podeliti, što se ne bi moglo reći za Mačeka, Cvetkovića i kneza Pavla koji su je 1939. godine zaista podelili.⁵⁶ Prema tome, kad je reč o srpskim opozicionim strankama, radikali su u svom protivljenju federalizmu ostali usamljeni.

Tri stranke sa sedištem u Beogradu nisu mogle lako da se slože ni oko izjave kojom je trebalo osuditi hapšenje Mačeka. Davidović je napisao deklaraciju u kojoj je kritikovao ne samo hapšenje nego i vladu, kralja i državni centralizam. Savez zemljoradnika je pri-

hvatio tekst, ali su ga radikali odbili.⁵⁷ Zajednička de-

55) *Ibid.*

56) Da i ne pominjemo većinu hrvatskih i srpskih političara iz 90-ih godina; neki Srbi među njima tvrdili su da su Davidovićeve ideološki naslednici.

57) MPHSS-1, 105.

klaracija, prihvatljiva svima, konačno je objavljena 23. aprila; u njoj je oštro osuđeno hapšenje Mačeka i režim je optužen za stvaranje “još većeg jaza između Srba i Hrvata”, ali kao krivci za političku krizu nisu pomenute i centralističke institucije.⁵⁸ Glavni odbor Radikalne stranke je, kao i vlada, smatrao da kompromis treba tražiti u okviru centralizma. Godinu i po dana kasnije Stanojević je pisao kraljevskom dvoru da njegova stranka podržava jedinstvo države i naroda, monarhije i dinastije Karađorđevića, ali traži od kralja da sprovodi politiku približavanja i sporazuma između Srba i Hrvata kao glavnih principa unutrašnje politike Jugoslavije.⁵⁹

Izbori u maju 1935. godine

Početkom februara 1935. godine Dragoljub Jovanović ponovo je otputovao u Zagreb. Svrha putovanja bila je da u ime Demokratske stranke i Saveza zemljoradnika uruči poziv Mačeku da bude nosilac liste udružene opozicije na izborima zaka-zanim za 5. maj.⁶⁰ Maček navodno nije bio siguran kako će reagovati hrvatski birači pa je zatražio da mu Jovanović dâ nekoliko dana da razmisli o ponudi.⁶¹ Godinama kasnije Jovanović je rekao istoričaru Todoru Stojkovu da je imao utisak da je hrvatski političar strahovao od reakcije režima.⁶²

58) AJ 37/10/60 (Zbirka Milana Stojadinovića). Izjavu su “kolektivno” potpisali “predstavnici radikalne, demokratske i zemljoradničke stranke”.

59) BAR DKP, kutija 11, Stanojević Milanu Antiću, Knjaževac, 21. avgust 1934.

60) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 158–159; Stojkov, *Opozicija*, 295; Stojkov, “O stvaranju Bloka narodnog sporazuma”, 249. Na javnom skupu pristalica DS-a održanom u julu 1935. godine u Kruševcu Davidović je rekao da je predlog da Maček predvodi opoziciju potekao od “Mačekovog prijatelja” dok je hrvatski političar još uvek bio u zatvoru. Davidović i Jovanović Pižon odmah su ga prihvatili, ali ga je Miloš Trifunović iz radikalskog Glavnog odbora odbio. Stojkov, “O stvaranju Bloka narodnog sporazuma”, 249n.

61) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 159.

62) Stojkov, *Opozicija*, 295.

Ma kakvi da su bili razlozi, Mačekovo oklevanje da prihvati predlog demokrata i zemljoradnika nije dugo trajalo. Nekoliko dana kasnije prihvatio je ponudu iz Beograda, ali se suočio s protivljenjem u sopstvenoj stranci. Trumbić je bio protiv bilo kakve saradnje s Beogradom, što je nedvosmisleno rekao i Jovanoviću.⁶³ U svojim memoarima Maček kaže da ga je ubrzo nakon sastanka s Jovanovićem posetila delegacija frankovaca "okupljena oko Trumbića" da bi izrazila svoje protivljenje udruživanju snaga sa srpskim strankama.⁶⁴ Međutim, Mačekovi razlozi za učešće na izborima zajedno s Demokratskom strankom i Savezom zemljoradnika bili su navodno tako ubedljivi da je Trumbić ne samo promenio mišljenje nego je i ponudio svoju pomoć u vođenju kampanje.⁶⁵

Iako je Maček u početku oklevao, samostalni demokrati su se odmah zainteresovali za predlog. Vilder je rekao Jovanoviću da je oduševljen inicijativom i po-

63) Trumbić je u tome ostao odlučan čak i kad mu se Jovanović poverio da je postao ubeđeni Jugosloven tek pošto je 1918. godine u Parizu čuo Trumbićevo predavanje o jugoslovenskom pitanju. Trumbić je na to samo odgovorio: "Živjeli! Želim vam uspjeha." Stojkov, *Opozicija*, 296n.

64) Ovaj primer pokazuje da su veze između vođstva HSS-a i frankovaca bile bliže nego što je Maček bio spreman da prizna.

65) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 161. Nažalost, Maček ne objašnjava razloge iz kojih je, nakon izvesnog oklevanja, prihvatio da predvodi udruženu srpsko-hrvatsku opoziciju.

66) Stojkov, *Opozicija*, 295n. Vilderova primedba pokazuje da se neslaganje između SDS-a i HSS-a vezano za taktiku nastavilo i nakon "kriznih razgovora" u novembru 1932. godine.

67) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 161; Stojkov, *Opozicija*, 297n.

žalio mu se da "u Zagrebu, suprotno Beogradu, vlada političko mrtvilo".⁶⁶ Kao jedan od čelnika stranke, Pribičević je u izbeglištvu strahovao da bi režim mogao manipulirati izbornim procedurama, ali su na njega uticali izveštaji po kojima je stanovništvo "vršilo takav pritisak na političke vođe da učestvuju [na izborima] da mu je bilo nemoguće odoljeti".⁶⁷

Maček je 7. februara zvanično obavestio Dragoljuba Jovanovića da prihvata ponudu da bude nosilac liste udružene opozicije. On je gest srpske opozicije okarakterisao kao ličnu čast i veliki korak ka uzajamnom razumevanju i, istovremeno, trajnom rešenju hrvatskog pitanja u *granicama postojeće države*.⁶⁸ Takva izjava morala je biti muzika za uši demokrata i zemljoradnika. To što je Maček bio na čelu najveće opozicione stranke nije bilo jedini razlog što su mu Davidović i Jovanović Pižon ponudili da predvodi udruženu opoziciju na izborima. Oni su se divili i njegovom hrabrom i dostojanstvenom nastupu na suđenju povodom "Zagrebačkih punktacija", kad je Maček uporno izjavljivao da se bori za rešenje hrvatskog pitanja u okviru Jugoslavije.⁶⁹ On je odlučno odbacivao optužbu da su "Zagrebačke punktacije" usmerene protiv jedinstva Jugoslavije i tvrdio je da su nastale samo kao deo nastojanja da se nađu načini i sredstva za rešavanje hrvatskog pitanja u granicama postojeće države, na zadovoljstvo Hrvata, Slovenaca i Srba, a naročito onih Srba koji žive i koji će nastaviti da žive zajedno s Hrvatima.⁷⁰

Maček je osuđen na tri godine zatvora, ali je odležao otprilike polovinu kazne. U telegramu koji je 21. decembra 1934. godine poslao knezu Pavlu da bi mu se zahvalio na puštanju iz zatvora Maček je izrazio nadu da je njegovo prevremeno oslobađanje znak da postoji dobra volja za nalaženje ispravnog rešenja hrvatskog pitanja – unutar granica zajedničke države.⁷¹ Demokrati i zemljoradnici su ovog puta izgleda bili uvereni da Maček iskreno želi da doprinese dobrobiti cele zemlje iako je u stranoj

68) *Vođa govori*, 207.

69) Stojkov, *Opozicija*, 295.

70) *Vođa govori*, 164.

71) *Ibid.*, 195.

štampi slao protivrečne signale. Svojom ponudom da stane na čelo liste udružene opozicije oni su želeli i da pokažu domaćoj i stranoj javnosti da vođa Hrvata nije separatista. Davidović je pre izbora objašnjavao da zajedničko delovanje Beograda i Zagreba spada među najvažnije interese zemlje. "Jedan je od njih", naglasio je Davidović, "prihvatanje saradnje sa Hrvatima, čija je apstinencija od naših spoljnih neprijatelja tumačena, ne samo kao protest prema režimu nego kao izdvajanje i neinteresovanje o sudbini ove države kao celine".⁷² On je posebno istakao Mačekovu lojalnost Jugoslaviji:

Predstavnik ogromne većine Hrvata dr. Maček bio je za sve vreme otvoren i odlučan u tom pitanju. U izjavi na sudu, i zahvalnoj depeši Knezu-Namešniku, po izlasku iz zatvora dr. Maček je uvek ponavljao da se bori za zadovoljenje hrvatskih zahteva u *granicama zajedničke nam države*.⁷³

Uoči izbora opozicija je bila podeljena na tri grupe: prva je bila Seljačko-demokratska koalicija Hrvatske seljačke stranke i samostalnih demokrata, drugu su činili Demokratska stranka i Savez zemljoradnika koji su nastojali da ujedine snage sa Zagrebom, a trećoj su pripadali radikalni Glavni odbor i Slovenska ljudska stranka. Jugoslovenska muslimanska organizacija bila je bliska radikalima i slovenačkim klerikalima, ali zbog svojih veza s demokratima i zemljoradnicima nije čvrsto pripadala tom taboru.⁷⁴

Pošto je prihvatio da bude nosilac liste udružene

72) AJ 37/3, Ljubomir Davidović, "Pismo opozicije, Maček je želeo da prijatelju", april 1935.

73) *Ibid.* (Kurziv originalan.)

74) Stojkov, *Opozicija*, 293–294.

je što više proširi. On je zamolio Davidovića i Jovanovića Pižona da pokušaju da ubede Korošca i Spahu da pristupe koaliciji. Hrvatski političar nije bio za to da joj se priključe i radikali, ali je demokratima i zemljoradnicima prepustio da odluče da li se njihovo neslaganje s radikalnim Glavnim odborom može prevazići. Od svojih pristalica je tražio i da pomognu bivšem ministru Božidaru Maksimoviću koji se sada nalazio u opoziciji da sakupi dovoljno potpisa kako bi mogao da bude nosilac liste koja će obuhvatiti celu zemlju, što bi, kako se Maček nadao, oslabilo poziciju predsednika vlade Jevtića.⁷⁵ (Maksimović i Dimitrije Ljotić, vođa male, profašističke stranke Zbor,⁷⁶ podneli su svoje zasebne liste.) Samo je Spaho pristao da se priključi Mačekovoj listi. Klerikali i radikali su odlučili da bojkotuju izbore, ali i da održavaju kontakte s Jevtićem.⁷⁷ Prema tome, podela između vlasti i opozicije ne samo što nije išla linijom podele između Srba i Hrvata nego je unutar opozicije bila čak izrazito "neetnička". Konflikt između demokrata i zemljoradnika s jedne i radikala s druge strane nastao je još početkom 20-ih godina i obnovljen je kad su radikali dali prećutnu podršku Jevtiću i nakratko (i neuspešno) pregovarali da uđu u njegovu vladu.⁷⁸

Flertovanje s režimom približilo je radikale Korošćevim klerikalima koji su se takođe pozicionirali bliže režimu nego opoziciji. Istovremeno, Spahina stranka

75) AJ 83 (Zbirka Save Kosanovića), Maček Kosanoviću, 10. maj 1935. Maček će istu taktiku primeniti i tri godine kasnije, pred izbore 1938. godine.

76) Zbor je bio mala stranka, ali je imao dobro organizovanu infrastrukturu koja nije bila ograničena samo na Srbiju. Ljotić je 1931. godine bio ministar pravde, ali je to kratko trajalo jer je podneo ostavku u znak protesta zbog kraljevog odbijanja njegovog ustavnog predloga. Više o Ljotiću i Zboru vidi u Miloš Martić, "Dimitrije Ljotić and the Yugoslav National Movement Zbor, 1935–1945", *East European Quarterly*, sv. 14, br. 2, zima 1981, 219–239.

77) Stojkov, *Opozicija*, 297–298.

78) *Ibid.*, 287–288, 294.

nalazila se negde između radikalno-klerikalne grupacije i one koju su činili Seljačko-demokratska koalicija i demokrati i zemljoradnici. U decembru 1934. godine Spaho je takođe pregovarao s Jevtićem o ulasku u vladu.⁷⁹ U stvari, Korošca, Stanojevića i Spahu povezivalo je uverenje da bi, ukoliko ujedine snage, dobili mandat od kneza namesnika da formiraju novu vladu, što bi još više približilo trojicu političara. Sredinom novembra Korošec i Stanojević su održali sastanak u Knjaževcu (Stanojevićevom rodnom mestu) iz kojeg je proistekao takozvani Knjaževački protokol,⁸⁰ ponekad nazivan i Sporazum Stanojević-Korošec, o stvaranju "političke zajednice", to jest koalicije, a možda i stapanju dveju stranaka; lideri su se dogovorili da pozovu i Spahinu stranku da im pristupi.⁸¹ Krajem februara 1935. godine Korošec je rekao grupi novinara da će Jugoslovensku nacionalnu zajednicu – tako je trebalo da se zove buduća stranka – verovatno činiti radikali, Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija.⁸²

Pitanje učešća na izborima bilo je druga tačka oko koje su se sporili radikalni Glavni odbor i druge dve opozicione stranke sa sedištem u Srbiji. Postojala su dva glavna razloga koja su navela demokrate i zemljoradnike da učestvuju na izborima. Prvo, nakon atentata na kralja Aleksandra diktatura je očigledno popustila i političke stranke su mogle relativno slobodno da obavljaju svoje

izborne aktivnosti. Drugo, postojali su jasni pokazatelji da velika većina stanovništva želi izbore; ako bi ih

79) *Ibid.*, 288.

80) *Ibid.*, 285–286.

81) "Sporazum A. Stanojevića i A. Korošca", Knjaževac, 16. novembar 1934, JF-1, 335–336.

82) BAR DKP, kutija 2, Nedeljni izveštaj, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Kraljevina Jugoslavija, Vrhovna policijska uprava, Beograd, 26. februar 1935.

bojkotovala, opozicija je mogla izgubiti podršku koja joj je bila preko potrebna. Davidović je u aprilu 1935. godine objasnio zašto je odlučeno da se učestvuje na izborima:

Prvi je i glavni razlog što je narod, kome je stanje dozlogrdilo, tražio akciju po svaku cenu. Osiromašen i upropašćen on nema više šta da izgubi. I ne zazire više ni od javnog glasanja ni od čijih [tj. rezijskih] pretnji.⁸³

Davidovićeve tvrdnja da javnost vrši pritisak na političke stranke da uzmu učešća na predstojećim izborima nije bila samo izgovor i nije se odnosila samo na Srbiju, bazično izborna telo demokrate. Kao što je već pomenuto, Pribičević je u početku takođe bio sklon bojkotu, ali je navodno promenio mišljenje kad je na osnovu izveštaja iz zemlje shvatio da velika većina ljudi želi izbore, a naročito oni u krajevima s pretežno hrvatskim stanovništvom.⁸⁴ To ga je podstaklo da napiše Mačeku pismo koje je počinjalo rečima: "Kapa dole Hrvatima!"⁸⁵

Opozicija je formirala tehničku koaliciju i pred izbore nije objavila nikakvu zajedničku političku platformu. Jedan od razloga što opozicione stranke nisu bile u stanju da istupe čak ni sa zajedničkom političkom deklaracijom bio je taj što je Maček insistirao da u njoj bude pomenut i "napaćeni hrvatski narod" – čemu su se protivile druge stranke pa i samostalni demokrati.⁸⁶ Jedina izjava koju su potpi-

83) AJ 37/3, Ljubomir Davidović, "Pismo prijatelju", april 1935.

84) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 161; Stojkov, *Opozicija*, 297n. Po Mačeku, Pribičević je dobio rezultate ankete koju je sproveo HSS, i to ga je navelo da promeni mišljenje.

85) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 161.

86) Stojkov, *Opozicija*, 301n.

sali Maček, Davidović i Jovanović Pižon objavljena je početkom marta, dva meseca pred izbore. Tada je jednostavno objavljeno da će opozicija imati zajedničku listu čiji će nosilac biti Maček i istaknuto je “uverenje da postojeće političke, privredne i socijalne teškoće mogu da se otklone samo kroz slobodno manifestovanje narodne volje ‘u duhu nacionalne sloge’”.⁸⁷

Režim je bio svestan da su stranke u opozicionom taboru nejedinstvene i da imaju različitu taktiku. Knez namesnik je dobio policijski izveštaj u kojem je rečeno da se u područjima s pretežno srpskim stanovništvom opozicija u kampanji služi otvoreno nacionalističkim parolama, a da se u drugim krajevima tajno agituje za separatizam, federalizam, pa čak i stvaranje nezavisne Hrvatske.⁸⁸ Vlasti su odgovorile zastrašivanjem pristalica opozicije, što nije doprinelo popuštanju napetosti izazvane ozbiljnim incidentom koji se desio u februaru 1935. godine kad je u Slavonskom Brodu i okolini do-

87) Navedeno u *ibid.*, 301.

88) BAR DKP, kutija 12. Izveštaj za Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Kneza-Namesnika iz Vrhovne policijske uprave, bez datuma, negde u proleće 1935. U međuratnom periodu, za razliku od socijalističkog, jugoslovenski patrioti nazivani su “nacionalistima”. Nakon 1945. godine “nacionalisti” – kako srpski “unitaristi” tako i nesrpski “separatisti” – bili su tretirani kao najveća pretnja jedinstvu jugoslovenske socijalističke federacije.

89) BAR DKP, kutija 12. Nedeljni izveštaj, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Kraljevina Jugoslavija, Vrhovna policijska uprava, Beograd, 26. februar 1935. Hrvati i drugi katolici slavili su Papindana – godišnjicu stupanja na papski presto Pija XI (u februaru 1922. godine). U 17. i 18. veku u Bostonu je takođe je proslavljan takozvani Papin dan u znak sećanja na ugušenu zaveru Gaja Foksa, ali su tom prilikom učesnici nosili lutke koje su prikazivale papu i spaljivali ih.

šlo do sukoba između žandarmerije i grupe hrvatskih seljaka. U dva odvojena incidenta ubijeno je dvanaest seljaka, šest je ranjeno, a neki su uhapšeni; tom prilikom ranjena su tri žandarma. Sve je počelo kad su žandarmi uhapsili tri osobe koje su navodno uzvikivale antijugoslovenske parole na proslavi Papindana.⁸⁹ Uprkos jakim tenzijama, nasilje nije eskaliralo.

U Srbiji su pristalice opozicije takođe zastrašivane mada nije bilo oružanih sukoba.⁹⁰ Iako su pobedile na izborima na tom području, vlasti su se u nekim slučajevima ponašale kontraproduktivno. Vladin kandidat u Orašcu žalio se direktno knezu Pavlu da je veliki deo njegovog izbornog tela glasao za Mačekovu listu iz protesta zbog postupaka režima.⁹¹

Međutim, zastrašivanje nije bilo jednostrano. Policijski izveštaji iz Savske banovine ukazuju na niz incidenata u kojima su počinioci pripadali opoziciji, a žrtve vladinim simpatizerima. Iako su optužbe režima da opozicija sprovodi “teror” nad pristalicama vlade bile preterane, u incidentima je uništavana imovina, paljeni su vinogradi i stogovi sena, ubijana je stoka i šireni su pamfleti protiv vlade.⁹²

Na izborima je pobedila Jevtićeva lista koja je dobila preko 1,7 miliona ili 60 odsto glasova. Opozicija predvođena Mačekom pobedila je samo u Savskoj i Primorskoj banovini – s pretežno hrvatskim stanovništvom – a izgubila je u svim drugim banovinama. Dobro je prošla u Vrbaskoj (43 odsto) i relativno dobro u Drinskoj banovini (30 odsto). Mačkova lista dobila je ukupno nešto više od milion glasova (37 odsto). Druge dve opozicione liste na čelu s Maksimovićem odnosno Ljotićem nisu osvojile nijedno mesto u skupštini.⁹³ Po izbornom zakonu, pobjednik je, bez ob-

90) BAR DKP, kutija 11. Jovan Jovanović Pižon knezu Pavlu, Beograd, 28. mart 1935, 6. april 1935. i 1. maj 1935 (tri posebna Jovanovićeve pisma Pavlu).

91) BAR DKP, kutija 11. Dr Milojević knezu Pavlu, Beograd, 31. maj 1935.

92) HDA XXI/61/4006. Sresko načelstvo u Slav. Brodu, Kraljevskoj banskoj upravi savske [sic!] banovine, oteku za državnu zaštitu [Zagreb], Mesečni izveštaj o radu opće uprave za april 1935. g., Slavonski Brod, 14. maj 1935.

93) Konačni rezultati bili su sledeći: Jevtićeva lista 1.746.982 glasa (60,64 odsto), Mačkova lista 1.076.345 glasova (37,36 odsto), Maksimovićeve lista 32.726 glasova (1,18 odsto) i Ljotićeva lista 23.814 glasova (0,85 odsto). Da bi se obezbedilo mesto u skupštini, bio je potreban minimum od 50.000 glasova. Detaljnu analizu izbora vidi u Stojkov, *Opozicija*, 289–320.

zira na razliku u broju osvojenih glasova, dobijao tri petine poslaničkih mesta, a preostale dve petine dodeljivane su u skladu s procentom dobijenih glasova. Tako su vladi, koja je dobila 60 odsto glasova, pripala 303 poslanička mesta od ukupno 370, a udruženoj opoziciji, s gotovo trećinom osvojenih glasova, samo 67 mesta.⁹⁴

Posle izbora opozicija je objavila da nema nameru da učestvuje u radu nove skupštine. Opozicione stranke su donele odluku da izađu na izbore smo zato što su bile svesne da jedino združenim snagama mogu da uklone režim koji je, po njihovom mišljenju, predstavljao pravu nacionalnu katastrofu.⁹⁵ Međutim, nepravedan izborni zakon i način na koji su izbori sprovedeni ne ostavljaju im drugi izbor nego da bojkotuju skupštinu. Opozicione vođe su konstatovala da je državno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca istorijska nužnost, ali su i naglasile da jedini spas za Jugoslaviju leži u istinskoj demokratiji; jedino ona može da reši probleme u zemlji na zadovoljstvo i Hrvata i Srba i Slovenaca.⁹⁶ Međutim, režim je sprečio pobjedu opozicije zastrašivanjem njenih pristalica i zloupotrebom povlastica koje mu daje izborni zakon. Čelnici glavnih opozicionih stranaka zarekli su se da će nastaviti svoju “zajedničku akciju” jer se svi problemi – politički, privredni i socijalni – mogu rešiti samo u slobodnom društvu i ako postoji sporazum između Srba, Hrvata i Slovenaca.⁹⁷ Ljotić i Maksimović su se u posebnim izjavama takođe požalili na nasilje policije nad njihovim pristalicama, a nadbiskup Zagreba Bauer i još jedan

94) Stojkov, *Opozicija*, 311.

95) BAR DKP, kutija 12, Nacrt opozicione rezolucije, 22. maj 1935. Rezolucija je zvanično objavljena 30. maja. Vidi i *Vođa govori*, 212–213.

96) *Ibid.*

97) *Ibid.*

dan katolički sveštenik poslali su memorandum knezu Pavlu u kojem su izneli pri-

mere nasilničkog ponašanja režima u izbornoj kampanji.⁹⁸

Nakon objavljivanja izbornih rezultata napetost nije popustila. Pošto je glasanje bilo javno, moglo se lako ustanoviti kako je neko glasao, naročito u selima i manjim gradovima. Iako je izborima prethodio niz incidenata koji su se nastavili i posle glasanja i mada su tenzije između vlasti i stanovništva iz krajeva pretežno naseljenih Hrvatima rastle, pogrešno bi bilo sve to posmatrati kao primere srpsko-hrvatskog konflikta. U područjima u kojima je opozicija dobila većinsku podršku svako ko je glasao za vladu bio je izložen mogućnom zastrašivanju bez obzira na svoju etničku pripadnost. Žandarmi su takođe često bili žrtve napada bez obzira na to da li su Hrvati, Srbi ili čak Slovenci.

Veoma dobar primer nudi incident koji se 19. maja 1935. godine odigrao u zagorskom selu Kravarsko. Sve je počelo kad je grupa meštana premlatila Pavaa i Josipa Zagorca i Ivana Sremića (sva trojica bili su Hrvati) zato što su glasali za Jevtićevu listu, a grupa lokalnih žandarma pokušala da ih zaštiti i smiri situaciju koja je velikom brzinom prerastala u protest protiv vlade. Gomila od oko hiljadu demonstranata odbila je da se povuče i počela je da gađa kamenjem i drugim predmetima nesrećne žandarme koji su mogli biti zadovoljni ako prođu samo s lakšim povredama. Jedan od njih, Hašim Meštrović, bio je teško ranjen pošto je sekirom udaren u glavu.⁹⁹ Žandarmi su se zabarakadirali u lokalnoj kafani i držali gomilu na odstojanju pucaњem u vazduh. Tek na intervenciju dvojice svešte-

98) Stojkov, *Opozicija*, 312–313.

99) HDA XXI/62/4049, Kraljevska banska uprava savske [sic!] banovine, Otok za državnu zaštitu, telefonski izveštaj Odeleńju za državnu zaštitu, Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu, Zagreb, 20. maj 1935. Sudeći po imenu, teško povređeni žandarm nije bio Srbin.

nika, Andrije Busije i Leopolda Vernika, ljudi su odu-stali od opsade i počela da se razilaze kućama.¹⁰⁰ Sve-štenici,¹⁰¹ koje je u pomoć pozvao žandarmerijski ko-mandir Ferdo Rot, nisu bili pristalice vlade: u istom iz-veštaju je navedeno da su oni pre izbora “agitovali” za Mačekovu listu.¹⁰²

Država očigledno nije imala punu kontrolu nad područjima s pretežno hrvatskim stanovništvom, gde je Hrvatska seljačka stranka (i u izvesnoj meri Samo-stalna demokratska stranka) predstavljala najviši autoritet. Međutim, to što je *de facto* postigao kontro-lu nad situacijom u hrvatskim krajevima nije bilo glavni Mačekov cilj. On je zahtevao i punu teritorijal-nu autonomiju Hrvatske i priznanje posebnog hrvat-skog identiteta. Hrvatski političar je otvoreno odbaci-vao stav “integralistički” nastrojenih Jugoslovena da postoji jedna, jugoslovenska nacija. On je, u suštini, naciju shvatao kao primordijalnu zajednicu i mislio da je suviše kasno za stvaranje novog nacionalnog iden-titeta koji bi činili hrvatski, srpski i slovenački “ele-menti”. U intervjuu jednom bugarskom novinaru Ma-ček je rekao da postoje hrvatska nacija, srpska, slove-načka, bugarska nacija i da je svaka od njih razvijala nacionalnu svest... Nacije stvara i ukida Bog, dodao je Maček, a ne ministri i diktatori. Samo ono što je po-niklo iz naroda može potrajati.¹⁰³

U jednom drugom intervjuu, ovog puta datom slo-

vačkim novinama, on je ob-jasnio da je ideologija na-rodnog jedinstva zasnovana na pojmu jezičkog jedin-stva. Ali život nas uči da je-

100) *Ibid.*

101) Igrum slučaja, njihova prezimena Busija i Vernik bila su prikladna situaciji.

102) HDA XXI/62/4049, Kraljevska banska uprava savske [sic!] banovine, Otssek za državnu zaštitu, telefonski izveštaj Odele-nju za državnu zaštitu, Ministarstva unu-trašnjih poslova u Beogradu, Zagreb, 20. maj 1935.

103) *Voda govori*, 229.

zičko jedinstvo nije dovoljno za nacionalno jedinstvo. Kao primer je naveo da Englezi i Amerikanci ili Dan-ci i Norvežani govore istim jezikom, ali nisu jedna na-cija.¹⁰⁴

★

Početak juna Seljačko-demokratska koalicija po-tvrdila je svoju odluku da ne učestvuje u radu skup-štine i zatražila njeno raspuštanje i raspisivanje novih izbora.¹⁰⁵ Demokrati i zemljoradnici su ovog puta oklevali jer nisu bili sigurni kako da objasne svojim biračima odluku da će bojkotovati skupštinu. Među-tim, što iz solidarnosti sa zagrebačkim strankama što zbog sopstvenog uverenja da je izborni zakon nede-mokratski, i ove dve srpske stranke priklonile su se bojkotu.¹⁰⁶ Iako je biračima obećala nastavak “zajed-ničke akcije”, Jugoslovenska muslimanska organizaci-ja je u junu 1935. godine ušla u novu vladu Milana Stojadinovića. Vlada je formirana oko ose koju su či-nili (srpski) radikali, (slovenački) klerikali i (bosanski) Muslimani. To je podsećalo na stari Stanojevićev i Ko-rošćev plan, samo što su umesto Glavnog odbora Ra-dikalne stranke u kabinet ušli radikali iz provladine frakcije. Pošto je vlada formirana, Stanojevićevi radi-kali približili su se demokratima i zemljoradnicima i Seljačko-demokratskoj koaliciji.

U vreme osnivanja Jugo-slovenske radikalne zajed-nice u leto 1935. godine kružile su glasine da će se i opozicija spojiti u jednu po-

104) *Ibid.*, 268–269.

105) AJ 37/10/60, “Rezolucija Udružene opozicije”, Zagreb, 2. jun 1935.

106) Ovo je dobar primer različitog pri-stupa politici u Srbiji i Hrvatskoj. Za razli-ku od pristalice HSS-a i SDS-a koje su se navikle da se njihovi politički čelnici opre-deljuju za apstinenciju, srpsko biračko te-lo nije se tako često susretalo s bojkotom kao političkim sredstvom.

litičku stranku. Tim povodom Maček je objavio da neće biti dveju velikih stranaka, ako ni zbog čega drugog, a ono zato što bi to značilo prihvatanje Stojadinovićevo omiljenog političkog sistema po ugledu na američki dvopartijski sistem pa bi hrvatsko pitanje, koje je danas poznato celom svetu kao nacionalno pitanje, bilo gurnuto u stranu. On je dodao i da veruje da bi takav stranački sistem odgovarao gospodi u Beogradu, ali ne i Hrvatima jer oni slede hrvatsku nacionalnu politiku, a ne stranačku.¹⁰⁷

Ipak, tokom 30-ih godina javljale su se razne ideje vezane za formiranje velikih stranaka spajanjem postojećih partija. Krivica za nefunkcionisanje demokratskog sistema tokom 20-ih godina pripisivana je uglavnom nesposobnosti mnogobrojnih političkih stranaka da sarađuju. Ni diktatura, koja je popustila nakon 1934. godine, nije funkcionisala i neki istaknuti jugoslovenski političari očigledno su verovali da se politička stabilnost može postići ukoliko postoji manji broj stranaka s biračkom bazom širom zemlje. Na sastanku održanom u januaru 1937. godine Stojadinović je podsticao Mačeka da bliže sarađuje sa srpskim opozicionim strankama kako bi se stvorio federalistički blok.¹⁰⁸ Stojadinović se nadao da će se opozicione stranke sa sedištem u Beogradu i Seljačko-demokratska koalicija konačno spojiti u jednu stranku i tako formirati opozicioni pandan Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici.

Na jednoj strani unitaristi – JRZ i svi drugi elementi koji stoje na toj liniji – a na drugoj federalisti – HSS, Davidoviće

¹⁰⁷) *Voda govori*, 247.

¹⁰⁸) Stojadinović, *Ni rat, ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Ajres, 1963, 516. Vidi prethodno poglavlje.

demokrati, Pribićevićevi samostalni demokrati, Jovanovićeve zemljoradnici. Slovenci i bosanski muslimani, pomešani sa Srbima-radikalima, a Mačekovi Hrvati izmešani sa srpskim opozicionim strankama, predstavljali bi odličnu kombinaciju za konačno rešenje našeg unutrašnjeg problema i samim tim konsolidovanje države.¹⁰⁹

Dakle, za razliku od Mačeka, Stojadinović nije video podelu između vlade i opozicije kao strogo “nacionalnu” (tj. kao podelu između Srba i Hrvata) nego je smatrao da je reč o “političkoj” podeli (između centralista i federalista). U to vreme predsednik HSS-a opet se nadao da će pregovarati s režimom o sporazumu, ali je više voleo da pregovara s knezom Pavlom nego sa Stojadinovićem. Tek pošto nije uspeo da od vlasti izdejstvuje bilo kakav ustupak, on se ponovo okrenuo beogradskoj opoziciji. Tokom 1937. godine dva opoziciona centra obnovila su bliske odnose i godinu i po dana delovala su zajedno. U tom periodu nastala je i Udružena opozicija koju su činile tri glavne „srbijanske“ opozicione stranke.

Udružena opozicija

U drugoj polovini 30-ih godina Demokratska stranka, Savez zemljoradnika i Glavni odbor Narodne radikalne stranke uspostavili su blisku saradnju koja, međutim, nije bila lišena neslaganja. Savremenici su ovu nefor-

¹⁰⁹) *Ibid.*, 350. Učešće Jugoslovenske muslimanske organizacije u vladi tokom druge polovine 30-ih godina donekle je paradoksalno: za razliku od vlade koja je, bar formalno, nastojala da održi ideologiju integralnog jugoslovenstva, neke opozicione stranke, na primer Demokratska, bile su spremne da garantuju Bosni autonoman status u slučaju da dođu na vlast. Nasuprot Mačeku, Spaho je bio voljan da uđe u vladu i deluje u okviru Ustava iz 1931. godine jer je verovao da bi saradnja s vladom bila korisnija nego saradnja s opozicijom. Korošec je verovatno bio vođen sličnim motivima; uostalom, njegova stranka je jedina zvanično podržala šestojanuarski režim.

malnu koaliciju najčešće nazivali Udružena opozicija (UO).¹¹⁰ Stranke Udružene opozicije bile bi u teškom položaju i da nisu postojale razlike među njima jer su se nalazile između vlade i neodlučnih partnera u Hrvatskoj. Kad je u avgustu 1935. godine posetio Mačeka u Zagrebu, Dragoljub Jovanović je s pravom zaključio da hrvatski političar ne želi da se previše približi Savezu zemljoradnika niti bilo kojoj drugoj opozicionoj stranci jer se u to vreme još uvek nadao da će postići sporazum s krunom.¹¹¹

Pošto ih je režim optužio da su protivnici Jugoslavije zato što saraduju sa Hrvatskom seljačkom strankom, vođe srpske opozicije morale su da dokažu ne samo da su veći patrioti od vlade nego i da HSS nije antijugoslovenska stranka. Režim nije uspevaao da shvati da može postojati i neka druga verzija jugoslovenstva. Jedno od nasleđa 20-ih godina i diktature bilo je to što su protivnici centralizma i unitarizma poistovećivani s antijugoslovenima. Opozicioni centri u Beogradu i Zagrebu približili su se delimično i zato što su demokrati i zemljoradnici postepeno počeli da se odriču ideje o integralnom jugoslovenstvu. U svom Pismu političkom prijatelju iz januara 1933. godine Davidović se javno založio za federalizam, a krajem 1935. godine pokazalo se da je odustao od shvatanja da su Južni Sloveni jedna (etnička) nacija.

Na sastanku opozicionih čelnika održanom u oktobru 1935. godine u Šapcu izbio je sukob između člana Hrvatske seljačke stranke Žige Šola i demokrate

Mihajla Škorića oko pitanja da li postoji jedinstvena jugoslovenska nacija. Davidović

110) Opširan prikaz aktivnosti Udružene opozicije vidi u Mira Radojević, *Udružena opozicija*.

111) Nadežda Jovanović, *Život za slobodu bez straha. Studija o životu i delu dr. Dragoljuba Jovanovića*, Beograd, 2000, 207–208.

vić je podržao Šola koji je tvrdio da ne postoji. Vođa demokrata je priznao “da se ne oseća kao Jugosloven, već kao Srbin”. Po njemu, Srbi, Hrvati i Slovenci su srodni narodi, ali nisu jedan narod. Međutim, on se nadao da će se u budućnosti izgraditi istinski jugoslovenski identitet.¹¹² Na sličan način je i Milan Grol, koji će naslediti Davidovića na čelu stranke, smatrao da Srbi, Hrvati i Slovenci nisu jedan narod, ali se takođe nadao da će se na kraju razviti u jedan.¹¹³

S druge strane, Lazar Marković, jedan od vodećih članova radikalnog Glavnog odbora, pisao je u junu 1937. godine da posebni hrvatski, srpski i slovenački identiteti postoje isključivo u okviru ideologije “narodnog jedinstva”. “Ako se te dve stvari mogu izmiriti, mi smo voljni da ih prihvatimo. Ako pak priznavanje hrvatskoga individualiteta treba da znači negiranje i odbacivanje jugoslovenske narodne misli, mi to ne možemo primiti...”¹¹⁴

Tri srpske stranke često nisu bile u stanju da se saglase oko zajedničke platforme. Tako su, na primer, zemljoradnici, koji su i sami bili nejedinstveni, težili alternativnoj političkoj akciji, izvan Udružene opozicije. Jovanović Pižon se nadao da će formirati zajednički “zemljoradnički front” s drugim seljačkim strankama u Jugoslaviji, uključujući i Hrvatsku seljačku stranku.¹¹⁵ On je verovao da njegova stranka može postići sporazum s Hrvatima mnogo brže ako na tome radi nezavisno od demokrata i radikala.¹¹⁶ Druge dve stranke iz UO-a doživele su to kao “‘nož u leđa’ i ‘intri-gu’ zemljoradnika”.¹¹⁷

112) Radojević, *Udružena opozicija*, 159. Vidi i Ivan Ribar, *Iz moje političke saradnje (1901–1963)*, Zagreb, 1965, 282–283.

113) Radojević, *Udružena opozicija*, 159, 163.

114) Navedeno u *ibid.*, 166–167.

115) *Ibid.*, 110–111.

116) MPHSS-1, 299; Radojević, *Udružena opozicija*, 173.

117) Radojević, *Udružena opozicija*, 173; Stojkov, *Opozicija*, 279.

Konkordatska kriza

Za vreme Konkordatske krize u julu i avgustu 1937. godine razlike u mišljenjima unutar Udružene opozicije potisnute su u stranu. U julu 1935. godine, trinaest godina nakon početka pregovora, jugoslovenska vlada i Sveta stolica potpisale su Konkordat kojim se uređuje položaj Rimokatoličke crkve u Jugoslaviji.¹¹⁸ Vlada se nadala da će dobiti hrvatsku podršku uprkos Hrvatskoj seljačkoj stranci i smatrala je da će Konkordat doprineti rešavanju hrvatskog pitanja. U leto 1937. godine Stojadinović je u skupštini rekao da je Konkordat sporazum sa Svetom stolicom koja predstavlja četiristo miliona katolika od kojih pet miliona živi u Jugoslaviji.¹¹⁹

Stojadinović je odlagao podnošenje dokumenta skupštini na ratifikaciju, ali kad ga je u julu 1937. dve godine nakon potpisivanja, konačno podneo, vlada umalo nije pala. Srpska pravoslavna crkva odmah je protestovala ističući da je Konkordat zaključen na njenu štetu.¹²⁰ Ona je tvrdila da je država stavila katoličke vernike u Jugoslaviji u povoljniji položaj u odnosu na pravoslavne iako ovih drugih ima više. Između ostalog, Srpska pravoslavna crkva je istakla da bi, u skladu s Konkordatom, deca iz mešovityh brakova u kojima je jedan roditelj katolik bila odgajana kao katolici i da država ima samo trideset dana za podnošenje primedbi na vatikansko imenovanje katoličkih biskupa u Jugoslaviji dok u slučaju pravoslavnih epi-

118) Detalje vidi u AJ 37/25/195, "Projekat zakona o Konkordatu između Sv. Stolice i Kraljevine Jugoslavije", Beograd, 20. jul 1937.

119) AJ 37/2/9–11, Stojadinovićev govor u skupštini [Beograd], 23. jul 1937.

120) Vidi *Primedbe i prigovori na projekat Konkordata između naše države i Vatikana*, Sremski Karlovci, 1936.

skopa takav rok ne postoji. Katolicima su navodno date posebne privilegije u obrazovanju i vojsci i Vatikan će

slobodno moći da širi svoju propagandu u Jugoslaviji.¹²¹

U Beogradu i drugim srpskim gradovima održavane su demonstracije predvođene sveštenicima, a crkva je ekskomunicirala Stojadinovića i druge članove vlade. Odjednom su uzvici "đavo" (tako zvuči skandiniranje reči "vođa" kojom je Stojadinović voleo da ga oslovljavaju) i Jereza (nadimak JRZ-a) dobili dodatno značenje. Demonstrantima su se pridružile Živkovićeve i Ljotičeve pristalice, pa čak i komunisti, ali su se demokrati, zemljoradnici i Stanojevićevi radikali držali relativno pasivno.¹²² Nasilje je eskaliralo 19. jula, za vreme "krvave litije" u Beogradu, kad se procesija u kojoj su se ljudi molili za zdravlje patrijarha Varnave (u to vreme teško bolesnog) pretvorila u antivladine demonstracije. Na srpskim crkvama istaknute su crne zastave, zvona su neprekidno zvonila, a kad se prone-la vest da je vladika Simeun, jedan od predvodnika litije, odveden u bolnicu pošto ga je jedan žandarm udario po metalnoj episkopskoj tijari i navodno mu povredio lobanju, gomila je počela da viče da je policija ubila vladiku.¹²³ Episkop srećom nije umro – pokazalo se da je samo lakše povređen – ali prijavljeno je da je bilo drugih žrtava. Žandarmerija je reagovala nasiljem, rasturala je demonstrante bajonetima i pucala u vazduh.

Da bi stvari bile još gore, patrijarh je umro samo nekoliko sati nakon ratifikacije Konkordata (23. jula) i

121) Konkordatska kriza privukla je znatnu pažnju u Britaniji gde su neki velikodostojnici Anglikanske crkve stali na stranu Srpske pravoslavne crkve. Vidi pismo Njudženta Linkolna, linkolnskog biskupa, uredniku *Tajmsa*. Nugent Lincoln, *The Times*, 7. jul 1937.

122) Pošto su shvatili da glavne opozicione stranke reaguju relativno mlako, komunisti su se ponadali da će u to vreme izrazitog nezadovoljstva vladom steći izvesnu političku podršku. Milovan Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York, 1973, 306.

123) "Black Flags in Yugoslavia: Concordat Bill Protest", *The Times*, 21. jul 1937.

odmah su se čule glasine da ga je režim otrovao.¹²⁴ Pogrebu su prisustvovala hiljade ljudi, među njima i predstavnici krune – ali ne i vlade – kao i predstavnici jugoslovenskih Muslimana, Bugarske pravoslavne crkve i srpskih opozicionih stranaka. Vlasti su zabranile deklaraciju koju je uoči pogreba izdala Srpska pravoslavna crkva i u kojoj je patrijarhova smrt upoređivana s pogibijom kralja Aleksandra: ta dvojica patriota umrla su za opštu stvar u vreme kad su najviše bili potrebni narodu.¹²⁵

Vlada je u početku oštro reagovala. Policija se brutalno ponašala, a Stojadinović je smatrao da prema

124) Glasine su bile neosnovane. Čim je čuo da je Varnava teško bolestan, knez Pavle je poslao svog izaslanika mitropolitu Dositeju da se raspita o patrijarhovom zdravlju. Dositej je rekao izaslaniku da je patrijarhova smrt izvesna i da je šteta što će se desiti u večeri kad je glasano za Konkordat. "Ali Bog je pravedan", dodao je Dositej podigavši glas. BAR DKP, kutija 12, Vojislav Jovanović knezu Pavlu, Beograd, 23. jul 1937.

125) "Angered Church in Yugoslavia: Funeral To-Day of Patriarch", *The Times*, 29. jul 1937. Bugarski mitropolit Pavel pohađao je Teološki fakultet u Petrogradu zajedno s pokojnim patrijarhom. Neki čelnici Islamske zajednice otvoreno su stali na stranu Srpske pravoslavne crkve.

126) HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, fascikla kneza Pavla, Stojadinović knezu Pavlu, Beograd, 18. avgust 1937.

127) "Church and Cabinet in Yugoslavia", *The Times*, 5. avgust 1937.

128) "Procession banned in Yugoslavia: Journalists to Leave", *The Times*, 22. jul 1937.

129) "Alarmist rumours in Yugoslavia", 16. avgust 1937.

130) Radmila Radić, "Religion in a Multinational State: The Case of Yugoslavia", u Dejan Đokić (ur.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, London and Madison, WI, 2003, 196–207, 201–202. Stojadinovićev opis događaja vidi u *Ni rat, ni pakt*, 519–537.

Srpskoj pravoslavnoj crkvi treba zauzeti čvršći stav.¹²⁶

Vlada je ili zaplenjivala strane novine koje su izveštavale o krizi ili ih je jednostavno vraćala kao neprodavane,¹²⁷ a dugogodišnji Rojtersov dopisnik iz Beograda nije više bio dobrodošao u zemlji.¹²⁸ Vlada je navodno razmatrala i mogućnost preduzimanja oštrih mera prema opozicionim vođama.¹²⁹

Stojadinović je na kraju popustio pod pritiskom javnosti i krajem jula 1937. godine povukao je dokument iz dalje skupštinske procedure.¹³⁰ U objašnjenju svog

postupka predsednik vlade je rekao da je vlada pokazala dobru volju i odlučnost da ratifikuje Konkordat, ali želi da se to desi u pozitivnoj i pomirljivoj atmosferi. Pošto je potpisivanje Konkordata trebalo da obezbedi versku harmoniju u zapadnim krajevima zemlje, ne bi bilo mudro da to potpisivanje pokvari versku harmoniju u njenim istočnim delovima.¹³¹

Ipak, napetost je i dalje trajala i sukobi između žandarmerije i protivnika Konkordata nastavili su se celog leta. Jedan takav incident desio se 15. avgusta u Mladenovcu. Kad je gomila opsela kuću predstavnika opštinske vlasti koji je glasao za Konkordat, žandarmerija je brutalno intervenisala i ubila dva ili (po nekim izvorima) tri čoveka i nekoliko ranila.¹³²

Tri glavne srpske stranke takođe su osudile Konkordat, delimično i zato što im se činilo da je to dobra prilika za smenu Stojadinovića. Demokrati su prvi kritikovali Konkordat: još u decembru 1936. godine Ivan Ribar, najugledniji Hrvat među članovima stranke i član Izvršnog odbora, otpočeo je raspravu s jednim katoličkim listom o tom pitanju.¹³³ Međutim, kao što je pomenuto, tokom krize 1937. godine srpski opozicioni političari ostali su relativno pasivni – mada je to bila dobra prilika za destabilizaciju vlade – jer nisu želeli da pokvare odnose s Hrvatima. Oni su knezu Pavlu poslali pismo s apelom "da se državna uprava dovede u sklad s voljom naroda" i jedini izlaz videli su u obrazovanju 'jedne narodne vlade, naslonjene na široko poverenje u državi'... knezu

131) AJ 37/2/9–11, Stojadinovićev govor u skupštini [Beograd], jul 1937. Stojadinović je tvrdio da je tokom cele krize imao punu podršku zagrebačkog nadbiskupa Bauera i nadbiskupovog pomoćnika Stepinca. HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, fascikla kneza Pavla, Stojadinović knezu Pavlu, Bled, 26. avgust 1937.

132) "Alarmist rumours in Yugoslavia", 16. avgust 1937. U istom članku se kaže da je vlada upozorila građane da ne šire alarmantne vesti.

133) Radojević, *Udružena opozicija*, 174.

su ponudili pomoć, verujući da je mesto udružene opozicije u takvoj vladi". Knez namesnik im nije odgovorio.¹³⁴

Konkordatska kriza je pokazala da nije postojao sklad između vlade u kojoj su prevlast imali Srbi i srpskog nacionalizma. Posmatrano iz sadašnje perspektive, kriza je bila uvod u postavljanje srpskog pitanja dve godine kasnije. Istovremeno, iako se, površno gledano, činilo da je iza demonstracija stajao srpski nacionalizam, mnogi učesnici jednostavno su želeli da izraze svoje nezadovoljstvo režimom.¹³⁵

Kriza nije bitno pokvarila odnose između Hrvatske seljačke stranke i srpske opozicije. Jedan od razloga je bio taj što je Maček odlučio da se ne upušta u debatu o Konkordatu.¹³⁶ Za vreme krize on je poslao poruku srpskim opozicionim strankama da će, ukoliko opozicija uspe da formira novu vladu, predložiti da se Konkordat "skine s dnevnog reda" jer "nama Hrvatima Konkordat ne treba, a ni Srbima".¹³⁷ Takvo ponašanje ne treba da nas iznenadi. Svestan da Stojadinović nastoji da stekne simpatije među Hrvatima i podrške podršku HSS-u u Hrvatskoj, Maček nije želeo da stane na stranu predsednika vlade u njegovom sukobu sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Kad je na sastanku u januaru 1937. godine Stojadinović pomenuo da name-rava da ratifikuje Konkordat, Maček je odgovorio: "Mene to pitanje ne interesuje, ali Vam unapred mogu reći ovo: ako Vi budete zastupali Konkordat, ja ću biti protiv njega..."¹³⁸ Pored toga, hrvatski političar nije posmatrao srpsko-hrvatski konflikt kao verski sukob i,

134) *Ibid.*, 174–175.

135) Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 306.

136) Stojkov, *Opozicija*, 284.

137) Radojević, *Udružena opozicija*, 176.

138) Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 517.

po njegovom mišljenju, religiji nije bilo mesto u poli-

tici. U jednoj ranijoj izjavi on je istakao da su "Hrvati katolički, ali ne klerikalni narod".¹³⁹

Blok narodnog sporazuma

Konkordatska kriza je pothranila nade opozicije – i u Beogradu i u Zagrebu – da će vlada pasti. To je opozicione čelnike navelo da potisnu razlike i otpočinu pregovore o zajedničkoj političkoj platformi. Maček je mislio da opozicija mora sve da uradi kako bi obezbedila podršku kneza Pavla. Kad je početkom jula Milan Gavrilović doputovao u Zagreb na razgovore s tamošnjim opozicionim političarima, Maček ga je zamolio da apeluje na svoje kolege u Beogradu da ne kritikuju javno kneza jer bez njegove podrške neće biti mogućan izlazak iz političke krize i dodao je da bi za obe strane bila pogubno kad bi ovaj sad slučajno umro.¹⁴⁰ Hrvatski političar je želeo da Pavle ostane namesnik i pošto kralj Petar postane punoletan. On je rekao da mladić od osamnaest godina ne bi mogao da vodi ni njegovo imanje u Kupinecu, a kamoli državu. Ko zna ko bi tada stvarno vladao, zabrinuto se zapitao Maček, a Gavrilović je na to odgovorio: "Petar Živković, [Jovan] Banjanin i drugi."¹⁴¹ Na to je hrvatski političar rekao da se upravo zato njegova stranka zalaže za to da se namesništvu produži mandat. Hrvati mogu i treba da sarađuju s knezom Pavlom koji je na njega ostavio izvanredan utisak tokom audijencije. Kad se vratio u Hrvatsku, Maček je okupio prijatelje i na njihovo pitanje da li postoji raz-

139) Vladko Maček, "Hrvati su katolički, ali ne klerikalni narod", *Voda govori*, 243–244.

140) AJ 80/31/151, [Izveštaj Milana Gavrilovića Jovanu Jovanoviću Pižonu], Beograd [?], bez datuma [negde u julu 1937]. (Ovo je izveštaj kucan na šest strana koji je nakon povratka iz Zagreba Gavrilović uputio Jovanoviću Pižonu.)

141) Kao i Živković, Banjanin je bio član JNS-a. Ovo pokazuje da se opozicija bojala da bi knez Pavle mogao u vladu uvesti nekadašnju vladinu stranku.

lika između pokojnog kralja i kneza Pavla odgovorio je da je kralj mrzeo Hrvate, a knez ih ne mrzi. Zato on, Maček, ne može da se složi s jednom stvari u predlogu koji mu je Gavrilović preneo – a to je da su se sve stranačke vođe složile da odu kod kneza i kažu mu da su postigle sporazum i uspele u onome u čemu on nije uspeo... i da će se boriti ako Pavle odbaci sporazum. Maček je smatrao da se mora postupiti više diplomatski. Gavrilović se s tim u potpunosti složio.¹⁴²

Iako su delili Mačekovo mišljenje da je Pavlova podrška važna, vođe srpske opozicije nisu bile tako oduševljene knezom namesnikom. Gavrilović se požalio da na kraljevskom dvoru nije bio od 1923. godine, pa čak ni posle atentata na kralja Aleksandra.¹⁴³

S druge strane, Maček je nastavio da održava kon-

142) AJ 80/31/151, [Izveštaj Milana Gavrilovića Jovanu Jovanoviću Pižonu], Beograd [?], bez datuma [negde u julu 1937].

143) *Ibid.* Knez Pavle zaista nije previše revnosno primao srpske opozicione političare. Kad je u februaru 1940. godine Milan Grol postao novi predsednik Demokratske stranke i zatražio prijem kod kneza, na odgovor je morao da čeka nekoliko meseci.

144) Košutić se vratio u zemlju u januaru 1937. godine, posle osam godina provedenih u emigraciji. Novinar londonskog *Tajmsa* je zaključio da je, nakon Mačekovog susreta s knezom Pavlom i Stojadinovićem, to bio "još jedan znak da postoji nada za poboljšanje odnosa između Srba i Hrvata". "Conciliation in Yugoslavia: Return of Exiled Croat", *The Times*, 30. januar 1937. Krnjević, koji se vratio iz emigracije u septembru 1939. i bio odmah postavljen za jugoslovenskog senatora, 1941. godine ponovo će napustiti zemlju, ali tada kao član jugoslovenske vlade u izbeglištvu, a Košutić će ostati u Hrvatskoj.

145) BAR DKP, kutija 13, Cvetković knezu Pavlu, Split, 7. avgust 1937.

takte s vladom i kraljevskim dvorom. Početkom avgusta Cvetković je otputovao u Zagreb na razgovore s vodećim ljudima Hrvatske seljačke stranke (susreo se s Pernarom i Košutićem,¹⁴⁴ ali ne i Mačekom). Cvetković je izvestio kneza Pavla da ljudi bliski Mačeku pravilno razumeju nedavne događaje i da im je potpuno jasno da iza problema s Konkordatom stoji politička kampanja.¹⁴⁵ On im je naglasio da i Hrvatskoj seljačkoj stranci i vladi pretili opa-

snost s iste strane i to je potkrepio tvrdnjom da bi propast vlade značila i propast za HSS. Cvetković je zaključio da su hrvatski političari to u potpunosti razumeli i da zato sada postoji osnovana nada da će tokom pregovora pristati na znatne ustupke.¹⁴⁶ Da li je Cvetković mislio na spoljnu opasnost ili, možda, na onu koja je pretela iznutra i umalo nije dovela do pada vlade – srpski nacionalizam?

Knez Pavle je 29. avgusta 1937. godine primio Šubašića koji mu je rekao da je Maček zabrinut zbog političke situacije, da je lojalan knezu namesniku i voljan da sarađuje; Maček se navodno razočarao u srpsku opoziciju zbog njenih tobožnjih veza sa Srpskom pravoslavnom crkvom za vreme Konkordatske krize.¹⁴⁷ Sledećeg dana Cvetković je, nakon razgovora s "prijateljima iz Hrvatske", obavestio Pavla da je situacija povoljna za sporazum između vlade i Hrvatske seljačke stranke.¹⁴⁸

Bez obzira na to, razgovori između Mačekove stranke i srpske opozicije istovremeno su intenzivirani. *Politika* je 16. septembra, donekle preuranjeno, objavila da je opozicija postigla sporazum.¹⁴⁹ U stvari, konačni razgovori odigrali su se 28. septembra.¹⁵⁰ Pregovore je usporilo Mačekovo insistiranje na zahtevu da se u svakoj rezoluciji jasno navede da su Srbi i Hrvati dve "individualnosti", što ostale stranke nisu bile baš voljne da naglašavaju. Istovremeno, činilo se da se odvijaju i paralelni pregovori: Šubašić se sreo s Korošcem, a Branko Pešelj, takođe član Mačekove stranke, otputo-

146) *Ibid.*

147) BAR DKP, kutija 5, Dnevnik kneza Pavla, 29. avgust 1937.

148) BAR DKP, kutija 2, Cvetković knezu Pavlu, Beograd, 30. avgust 1937.

149) "U Zagrebu je juče zaključen sporazum između beogradske Udružene opozicije i SDK", *Politika*, 16. septembar 1937.

150) Stojkov, "O stvaranju Bloka narodnog sporazuma", 286. Samostalni demokraci bili su upadljivo odsutni.

vao je u Beograd da se vidi sa Stojadinovićem.¹⁵¹ Korošec je rekao Šubašiću da vlada Hrvatima neće dati nikakve ustupke koji izlaze iz okvira Ustava i da je ne-realističan svako ko im nudi više. Šubašić je želeo da zna šta knez Pavle misli o razgovorima unutar opozicije i dodao je da Maček ne želi da izgubi poverenje krune. Korošec je odgovorio da ne zna šta Pavle misli o razgovorima, ali je siguran da će Hrvati, ako Maček izgubi podršku kneza namesnika, izgubiti najvećeg i najvažnijeg prijatelja koji iskreno želi da izađe u susret hrvatskim zahtevima, ali u okviru Ustava i ukoliko to nije na štetu kralja Petra II i države.¹⁵²

Opozicija je 2. oktobra konačno sklopila sporazum. Do 8. oktobra završena je njegova "ratifikacija" (potpisali su ga Davidović, Jovanović Pižon, Stanojević, Maček i Adam Pribićević) i formiran je Blok narodnog sporazuma. U tekstu sporazuma kritikovani su i Ustav iz 1921. i onaj iz 1931. godine, zahtevano je ukidanje ovog poslednjeg i povratak demokratiji:

Naše stranke svesne da zastupaju i srpski narod i hrvatski narod, stoje na stanovištu da je nastao krajnji čas, da se jednom za uvek prekine sa svima nedemokratskim sistemima i režimima; i da se omogućiti i Hrvatima i Srbima i Slovencima da spo-

razumno organizuju svoju državnu zajednicu.¹⁵³

Opozicija je zahtevala raspisivanje izbora za Ustavotvornu skupštinu koja će pripremiti ustav prihvatljiv

151) BAR DKP, kutija 2, Korošec knezu Pavlu, Beograd, 29. septembar 1937; HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, fascikla kneza Pavla, Stojadinović knezu Pavlu, 30. septembar 1937.

152) BAR DKP, kutija 2, Korošec knezu Pavlu, Beograd, 29. septembar 1937.

153) AJ 37/10/60, "Sporazum", Zagreb-Beograd, 8. oktobar 1937. Opis događaja iz ugla jednog od učesnika vidi u Lazar Marković, "The Yugoslav Constitutional Problem", *Slavonic Review*, sv. 16, br. 47, januar 1938, 356-369.

većini Srba, Hrvata i Slovenaca. Jugoslavija će ostati ustavna i parlamentarna monarhija kojom će vladati kralj Petar II.¹⁵⁴ Iako je javno ignorisao sporazum, režim je pomno pratio delovanje opozicije.¹⁵⁵

Dugotrajni pregovori koji su prethodili sporazumu većinom su se odvijali u Zagrebu, ali i u vozovima na pruzi Beograd-Zagreb.¹⁵⁶ Opozicione vođe su se 21. oktobra 1937. godine sastale u selu Farkašić, u blizini male železničke stanice nadomak Zagreba, da bi proslavile sklapanje sporazuma.¹⁵⁷ Na sastanku je dogovoreno da sporazum bude predstavljen Srbima, naročito onima iz Srbije, kao jasan znak da Hrvatska priznaje zajedničku državu i dinastiju. S druge strane, Hrvatima će biti rečeno da je to prvi akt kojim srpski vodeći političari priznaju Hrvate kao ravnopravne partnere.¹⁵⁸ U pozdravnom govoru na večeri u Farkašiću Maček je rekao da je uveren da će Hrvati i Srbi naći načina da prevaziđu razlike. "Kada to bude onda će se našim sinovima i unucima činiti čudne naše prepirke i naše razmirice. Sve- stan sam da ćemo uspjeti i da će nas se naši potomci bar u istoriji setiti kao ljudi koji su njima dobro želeli. U to ime Bog vas živio!"¹⁵⁹

Da li je Maček bi siguran u to da je prevazilaženje razlika između Srba i Hrvata moguće i zato što je, s druge strane, povećao šanse za sporazum s vladom s ko-

154) AJ 37/10/60, "Sporazum", Zagreb-Beograd, 8. oktobar 1937.

155) BAR DKP, kutija 2, Cvetković knezu Pavlu, Beograd, 20. septembar 1937.

156) I Zagreb i Beograd navedeni su kao mesta u kojima je sporazum potpisan.

157) Stojkov, "O stvaranju Bloka narodnog sporazuma", 296-297; Maček, *In the Struggle for Freedom*, 180-181. Mačekova tvrdnja da je Farkašić odabran zato što su srpski političari odbili da dođu u Zagreb nije uverljiva jer su oni celog tog leta posećivali glavni grad Hrvatske. Sporazum iz oktobra 1937. godine istoričari ponekad nazivaju "Sporazum iz Farkašića" iako je dokument potpisan pre sastanka u tom selu.

158) Stojkov, "O stvaranju Bloka narodnog sporazuma", 297.

159) AJ 37/10/60, "Reč g. dr. Mačeka na večeri u Farkašiću", Zagreb, 23. oktobar 1937.

jom je nastavio da održava kontakte? Mesec dana nakon postizanja sporazuma Pešelj je preneo Stojadinoviću da će vođstvo njegove stranke malo sačekati da oktobarski sporazum bude zaboravljen, a onda će nastaviti pregovore s krunom i vladom jer je to jedina ozbiljna i realna opcija.¹⁶⁰ U januaru 1938. godine Pernar je rekao Cvetkoviću da je Blok narodnog sporazuma potpuno propao i da Maček želi da se sretne s knezom Pavlom kako bi razgovarali o rešenju hrvatskog pitanja. Cvetković je primetio izvesnu "nervozu" među vodećim članovima najveće hrvatske stranke, iz čega je ponovo zaključio da je trenutak povoljan za pregovore.¹⁶¹

Maček u Beogradu

Međutim, Blok narodnog sporazuma nije propao. Nakon nekoliko mirnih meseci srpsko-hrvatska opozicija je u leto 1938. godine ponovo oživela kad je Maček posetio Beograd. On je 14. avgusta stigao u prestonicu gde su ga dočekale desetine hiljada oduševljenih Srba. U skladu s dogovorom iz Farkašića, Udružena opozicija je Mačekovu posetu prikazala kao konačni dokaz da su Hrvati za Jugoslaviju i saradnju sa Srbi-

ma.¹⁶² Ova poseta trebalo je da bude kruna sporazuma iz oktobra 1937. godine. Srpska opozicija je pozvala narod da dođe na beogradsku železničku stanicu i pozdravi "braću Hrvate", jedinstvo Srba i Hrvata i "narodni sporazum".¹⁶³

160) HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, Mačekova fascikla, Stojadinović knezu Pavlu, Beograd, 11. novembar 1937.

161) BAR DKP, kutija 2, Cvetković knezu Pavlu, Zagreb, 30. januar 1937.

162) AJ 37/10/60, "Obaveštenje prijateljima", pamflet, Beograd, negde u avgustu 1938.

163) AJ 37/10/60, "Živeo narodni sporazum! Živela sloga Srba i Hrvata! Živela sloboda!", pamflet, Beograd, 12. avgust 1938. Slični leci deljeni su širom Srbije, a ne samo u Beogradu. Vidi, na primer, AJ 37/10/60, "Šumadinci", pamflet, Kragujevac, avgust 1938.

Poseta je bila veoma uspešna. Maček i drugi članovi zagrebačke delegacije – Košutić i Šutej iz Hrvatske seljačke stranke i Vilder, Budisavljević i Kosanović iz Samostalne demokratske stranke – oduševljeno su pozdravljani duž celog puta do Beograda.¹⁶⁴ U prestonici su desetine hiljada ljudi iz svih krajeva Srbije svečano dočekale hrvatskog vođu.¹⁶⁵ U tome su i ovoga puta učestvovali komunisti, a Milovan Đilas je doček opisao kao jedan od najveličanstvenijih prizora masovnosti i masovnog oduševljenja.¹⁶⁶

Zagrebačku delegaciju dočekala su vođstva triju stranaka Udružene opozicije na čelu s Davidovićem, Stanojevićem i Jovanovićem Pižonom, a njima su se pridružile i delegacije raznih udruženja, među kojima i veterani Solunskog fronta.¹⁶⁷ Gosti su zatim odvedeni u privatan stan u Svetosavskoj ulici odakle su se Maček i druge opozicione vođe obratili masi s balkona. Maček je bio dirnut i ohrabren dočekom:

Prijem na koji sam naišao prevazilazio je sva očekivanja. Beogradska stanica bila je zakrčena ljudima, a duž ulica koje su vodile do namenjenog mi stana okupila se masa od preko 100.000 ljudi da bi me pozdravila. Okružen srpskim političkim vođama, izašao sam nekoliko puta na balkon kuće u kojoj sam bio smešten i obratio se mnoštvu koje se talasalo ispod mene. Ostao sam u Beogradu dva dana i kući se vratio pun optimizma. Verovao sam da je Srbija zrela, iako možda ne sasvim, za pravedan spo-

164) *Trijumf misli narodnog sporazuma. Put Dra Mačeka u Beograd*, Zagreb, 1938, 9.

165) Opozicija je tvrdila da se više od 100.000 ljudi okupilo da pozdravi zagrebačku delegaciju. Maček, *In the Struggle for Freedom*, 182.

166) Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 307.

167) *Trijumf misli narodnog sporazuma*, 10.

razum s Hrvatima, bar što se tiče potpunog ukidanja diktature.¹⁶⁸

U svom obraćanju masi Maček je rekao da je došao u Beograd da bi nastavio posao koji je deset meseci ranije započeo u Zagrebu. On je žalio što je deset godina protraćeno u razmiricama. "Mi Hrvati podnijeli smo mnogo žrtava u krvi i imetku, a vi Srbi izgubili ste svoju slobodu", rekao je Maček okupljenim ljudima koji su te reči propratili "gromkim odobravanjem".¹⁶⁹ Na kraju govora Maček je izrazio uverenje da će "složan narod hrvatski i srpski... uredit... svoju budućnost na sreću i zadovoljstvo i naroda hrvatskog i naroda srpskog". To je dočekano uzvicima "tako je", "živeo" i "živeo sporazum".¹⁷⁰ Nakon govora Maček je ušao u kuću, a zatim opet izašao i održao još jedna govor u kojem je izrazio žaljenje što Stojadinović nije lično tu da vidi u kolikoj meri javnost podržava hrvatsko-srpski sporazum. Maček je okupljenoj masi rekao:

Kad su prvaci naroda srpskog s nama Hrvatima prije deset mjeseci stvorili prve konture sporazuma (Burno klicanje: Živio sporazum! Živio!) tada je vlada učinila sve, da prikaže, kao da srpski narod

tođa sporazuma ne će! (Urnebesni uzvici: Hoće! Hoće!) Ovo što vidimo ovdje danas u Beogradu, to je dokaz, ako ne drugo, da oni, koji su došli ovamo, da ti sporazum hoće! (Burno odobravanje i uzvici: Tako je! Živio spora-

168) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 182. Vođa HSS-a bio je donekle neiskren. Kao što je već pomenuto, srpski opozicioni političari bili su zainteresovani pre svega za ukidanje diktature, a Mačekov glavni cilj bilo je uspostavljanje autonomije Hrvatske, makar i pod diktaturom, što se u avgustu 1939. godine zaista i desilo.

169) *Trijumf misli narodnog sporazuma*, 11.
170) *Ibid.* U istoj rečenici Maček je pomenio "složan narod hrvatski i srpski" (u jednini) i istovremeno je govorio o "narodu hrvatskom i narodu srpskom".

zum! Živio!) Srpski narode, na vama je, kada se vratite svojim kućama, da pozdravite naročito srpsku seljačku braću od strane nas Hrvata (Dugotrajno i gromko odobravanje: Živio! Živjeli Hrvati!) i da im reknete: *da je samo u sporazumu zalag bolje budućnosti i naroda hrvatskog i naroda srpskog* (Oduševljeno odobravanje).¹⁷¹

Bilo bi lako zaključiti da je Maček govorio kao političar kome se ukazala zgodna prilika da učvrsti podršku koju je očigledno uživao među Srbima, ali bi takav zaključak bio suviše uprošćen. Ne može se reći ni da je naprosto bio ponesen toplim prijemom i da ga je sve to savladalo. Na sastanku delegacija svih pet stranaka održanom iza zatvorenih vrata u kući Jovana Jovanovića Pižona hrvatski političar je ponovio svoje uverenje da je srpsko-hrvatski sporazum jedino rešenje za probleme s kojima se zemlja suočava.¹⁷² On je istakao da je način na koji je zagrebačka delegacija dočekana siguran znak da mnogi Srbi podržavaju politiku sporazuma formulisanu u oktobru 1937. godine.¹⁷³ "Dugo je trebalo dok je do toga došlo. Eto već dvadeset godina što živimo zajedno, i znate svi, da je tih dvadeset godina u glavnom bilo ispunjeno raznim trzavicama, pa i teškom borbom između hrvatskog i srpskog stanovništva *u pogledu na [zajedničku] državu...* ali velim, da je došlo vrijeme, da se tome učini kraj..." Sledeći izvod iz Mačekovog govora sažeto ilustruje njegovo viđenje hrvatskog pitanja:

171) *Ibid.*, 12. (Kurziv originalan.)

172) *Ibid.*, 13–14. Pre nego što je pozvao Mačeka da otvori sastanak Jovanović Pižon mu je rekao: "Molim predsjednika dra Mačeka da smatra, da je došao u svoju kuću, u svoju Hrvatsku."

173) *Ibid.*, 14. (Kurziv D. Đ.)

Narod hrvatski i narod srpski razvijao se kroz

hiljadu godina svaki posebno, svaki sa svojom posebnom narodnom sviješću i sa svojom posebnom državnopravnom sviješću. Srbima je uspjelo osloboditi se od turskoga gospodstva i stvoriti u početku malu državicu, pa je jačati i činiti sve neovisnijom i pomalo povećavati. Mi Hrvati bili smo u sklopu bivše Austro-Ugarske monarhije, ali u tom sklopu sačuvali smo sve attribute hrvatske državnosti (Poklici: Tako je!) Druga je stvar što nam toga nisu poštivali, ali zato smo se od Austro-Ugarske i otrgnuli (Burni pljesak i klicanje: Tako je!) Gledajte braćo, mi smo se od Austro-Ugarske otrgnuli i ulazimo u novi sklop, u novu državnu zajednicu. I kad smo to mijenjali, onda je jasno, da svoj položaj nismo mijenjali da imamo manje prava i slobode, nego zato da imamo više (Tako je!) I sad namjesto da se gleda naći način, da budu zadovoljene težnje i naroda hrvatskog i naroda srpskog u granicama zajedničke države, postavilo se to, da državu brani zakon za zaštitu države. Da je brani najprije od pojedinaca komunista, onda od pojedinaca Hrvata, onda i od cijelog hrvatskog naroda, pa eto na koncu i od cijelog naroda srpskog (Burno i dugotrajno klicanje: Tako je!).¹⁷⁴

174) *Ibid.*, 14–15. Ovo se nadovezivalo na Radićeve stavove o posebnom historijskom razvoju Srba i Hrvata i na činjenicu da su Hrvati videli sebe kao narod s "tisućljetnom" historijom državnosti. Iako je pod mađarskom i kasnije austrijskom vladavinom Hrvatska simbolično sačuvala neke elemente državnosti (npr. sabor), Maček nije bio u pravu kad je tvrdio da su nakon gubitka nezavisnosti 1102. godine sačuvani svi atributi hrvatske državnosti.

Maček je objasnio i držanje svoje stranke tokom 30-ih godina. On je rekao da je diktatura mogla biti tolerisana dok je bila "otvorena" jer su svi verovali da će biti

samo privremena, ali se 1931. godine sve promenilo kad je kralj nametnuo novi Ustav.

Glavni zahtjev Hrvata s kojim se slažu i predstavnici naroda srpskog, jest pravo naroda po kojem samo narod sam sebi može ustav da donese (Burno klicanje: Tako je!). I najvažnija tačka našeg sporazuma je ta, da se ovaj oktroirani ustav proglašava za nevažeći i da se što prije raspišu slobodni izbori za konstituantu. U raspoloženju, koje danas vidim u srpskom narodu, vjerujem da će rad u konstituenti biti tako brzo i glatko obavljen kako to nije bilo nigdje na svijetu, jer smo jedni i drugi platili dosta za to svoje iskustvo (Oduševljeno odobravanje).¹⁷⁵

Na kraju dvodnevnog sastanka u Beogradu opozicione vođe su objavile rezoluciju u kojoj je pozdravljen sporazum iz 1937. godine kao "istorijsko delo, koje stvara novo doba u odnosima između Srba i Hrvata".¹⁷⁶ U rezoluciji je takođe rečeno da režim nije istinski odan onome što čini temelj jugoslovenske države – "slobodi, demokratiji i socijalnoj pravdi, i to na osnovu prava narodnog samoodređenja". Pored toga upozoreno je i na opasnost koja pretila spolja: "Jedino u narodnom režimu i jedino u složnom zalaganju i Srba i Hrvata država može naći i moralnu i političku i vojnu snagu, dovoljno da odoli iskušenjima koja odasvuda navaljuju."¹⁷⁷

Iako je bilo i suprotnih nagoveštaja, pokazalo se da članstvo Hrvatske seljačke stranke podržava Mačekovu

175) *Ibid.*, 15.

176) "Historijska rezolucija" [Beograd, 15. avgust 1938], navedeno u *ibid.*, 18–20, 18. Vlasti su zaplenile ceo dnevni tiraž novina koje su objavile tekst rezolucije.

177) *Ibid.*, 20.

posetu Beogradu.¹⁷⁸ Neposredno nakon posete Filip Markotić, član Mačekove stranke, poručio je na velikom skupu u Slavonskom Brodu da je ta poseta bila ogroman uspeh, da je Mačeka pozdravilo “150.000 ljudi”, među kojima i “27.000 seljaka iz Šumadije”.¹⁷⁹ Pošto je objasnio da se rezolucija opozicije zalaže za federaciju, iako ne eksplicitno, Markotić je uveravao prisutne da nisu tačne glasine – koje su verovatno širile ustaše – da je Maček izdao hrvatski narod, a nije tačno zato što i srpski i hrvatski narod žele da se država organizuje u skladu s najboljim interesima same države i u skladu s narodnom voljom. Markotić je izjavio da neće proći mnogo vremena pre nego što Stojadinović podnese ostavku, a zatim je istakao da je Maček jedina osoba koja može spasti Jugoslaviju.¹⁸⁰

178) Vodeći članovi HSS-a verovatno su želeli da umire kneza Pavla kad su rekli Cvetkoviću da se Maček odlučio da ode u Beograd a da se nije konsultovao s drugim vodećim pripadnicima svoje stranke. BAR DKP, kutija 2, Cvetković knezu Pavlu, Zagreb, 6. avgust 1938.

179) BAR DKP, kutija 13, “Izveštaj prisutnog policijskog činovnika zboru koji je u Slav. Brodu održao u četvrtak 18. o. m. [avgusta] Dr. Filip Markotić, kome je prisustvovalo oko 1500 ljudi”.

180) *Ibid.* Izveštaj je napisao policijski službenik; sva javna okupljanja koja je organizovala opozicija morala su dobiti odobrenje policije i njima je obavezno prisustvovao neki predstavnik vlasti ovlašćen da prekine skup ako proceni da se na njemu iznose stavovi protiv državnog jedinstva i dinastije. Ovaj skup je održan u istom gradu u kojem su 1935. godine izbili žestoki sukobi između Mačekovih pristalica i žandarmerije.

181) AJ 37/10/60, Vladko Maček, “Draga braćo Srbi”, pamflet, Zagreb, 2. decembar 1938.

182) *Ibid.*

Nekoliko meseci kasnije Maček je tokom izborne kampanje objavio pismo koje je počinjalo rečima “Draga braćo Srbi”; u njemu je istakao da nikad neće zaboraviti posetu Beogradu u avgustu 1938. godine, kad je osetio duh junačke Šumadije.¹⁸¹ On se u avgustu 1938. godine uverio da srpski narod odobrava put ka potpunom nacionalnom sporazumu u zajedničkoj kući.¹⁸²

U decembru 1938. godine Maček se razočarao što opozicija nije dobila na izbori-

ma veći broj glasova. “Samo četiri meseca kasnije moj optimizam razvejali su isti oni građani Beograda”, sećao se.¹⁸³ Pokazalo se da su događaji koji su se desili u leto 1938. godine išli naruku rešenju hrvatskog pitanja. Maček je, međutim, verovao da Hrvatska može ostvariti autonomiju samo sa Srbima koji su na vlasti. S njegovog stanovišta, nesposobnost opozicije da dobije izbore obeležila je početak kraja Bloka narodnog sporazuma, mada je moguće i da su izborni rezultati pružili Mačeku izgovor da konačno napusti srpske opozicione partnere. Vodećem hrvatskom političaru verovatno ne bi smetalo da je Udružena opozicija formirala vladu sa Seljačko-demokratskom koalicijom i Jugoslovenskom radikalnom zajednicom. Međutim, događaji će pokazati da približavanje između srpske opozicije s jedne strane i vlade (u kojoj su prevlast imali Srbi) i krune s druge strane nije bilo moguće postići. Čim je vlada stavila do znanja da je voljna da učini ustupke koje je Maček želeo, nije bilo više velike dileme čiju će stranu hrvatski vođa izabrati.

★

U periodu između 1937. i 1938. godine mogućnost da opozicione stranke formiraju novu vladu činila se dalekom. Iako Maček nije izgubio sve nade u sporazum s režimom, neuspeli razgovori s knezom Pavlom naveli su ga da poboljša odnose sa srpskim strankama. To je ojačalo njegov položaj i u očima kneza namesnika, jedine osobe koja je, po Mačekovom mišljenju, mogla dodeliti Hrvatskoj autonomiju. Što se kneza Pavla tiče, Cvetkovićeva sve češća putovanja u Zagreb u svoji-

183) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 182.

stvu *de facto* izaslanika krune signalizirala su da dogovor nije konačno propao, kao i da Stojadinović počinje postepeno da gubi uticaj. Iz današnje perspektive gledano, to je nagovestilo i ono što će se desiti 1939. godine, kad su ova trojica (knez Pavle, Maček i Cvetković) konačno postigla sporazum o autonomiji Hrvatske.

Kad se u avgustu 1938. godine Maček zaputio u Beograd, verovatno se setio da je osam i po godina pre toga seo u isti taj voz, ali kao politički zatvorenik koga su prevozili u beogradski zatvor. U godinama između ta dva događaja on je politički preživeo – iako ni fizičko preživljavanje nije bilo mali podvig ako se setimo sudbine njegovog prethodnika Radića i samog kralja Aleksandra – i iznikao u donekle kolebljivog vođu udružene srpsko-hrvatske opozicije. Godine 1930. pozdravljen je prošvercovanom tortom koju su mu poslali Dragoljub i Dana Jovanović. Godine 1938. oduševljeno su ga pozdravili svi vodeći političari srpske opozicije, među kojima i Jovanović, i desetine hiljada običnih Srba. Po povratku u Zagreb Maček je trijumfalno izjavio: “Srpski narod se postavio na stranu naše poštene i pravedne misli... Budimo uvjereni da je to početak konca tiranije...”¹⁸⁴ Međutim, naredni događaji će pokazati da je to zapravo bio početak kraja srpsko-hrvatske opozicije.

184) *Trijumf misli narodnog sporazuma*, 22.

5. SPORAZUM IZ 1939. GODINE

Ima još i mnogih drugih pitanja. Ima i pitanje hrvatsko. Mi smo bili ti, koji smo omogućili slobodnu izmenu misli i po tome pitanju. Posle izbora mi ćemo biti prvi, da potražimo rešenje i za njega. Mi želimo bratski sporazum, ali baš zato što ga ozbiljno i iskreno želimo i što hocemo da ga u delo sprovedemo, mi znamo i granicu, koju pri tome ne smemo da prekoračimo. Hocemo li sporazum? Uveren da govorim u ime cele naše stranke, ja u ovome momentu svečano izjavljujem: hoćemo! Ali već u samoj toj reči “sporazum” sadržana je i ideja, da mi taj sporazum ne bismo mogli zaključiti po svaku cenu!

Predsednik vlade Milan Stojadinović, 1938.¹

Pošto su izvesni krajevi naše domovine, u prošlosti, kulturno i geografski, bili odvojeni i kao takvi razvijali svoju nacionalnu individualnost, pa i danas, posle 20 godina zajedničkog života, manifestuju ovaj svoj osećaj, onda moramo sa ovim da računamo i da u granicama Jugoslavije tražimo rešenje ovih pogleda, koji bi omogućili normalan zajednički život. Prema tome u istraživanju ovog rešenja, Hrvatima se mora dati puna i lojalna jednakost u granicama ove državne zajednice, koju oni, ni jednim političkim aktom, nisu osporavali.

Predsednik vlade Dragiša Cvetković, 1939.²

1) AJ 37/2/9 (Zbirka Milana Stojadinovića), Predizborni govor Milana Stojadinovića u Beogradu, 16. oktobar 1938. Vidi i AJ 37/10/59, “Vlada Dra. Stojadinovića i Hrvatsko pitanje”, nepoznati autor, negde u oktobru–decembru 1938.

2) Dragiša Cvetković, “Srpsko-hrvatsko pitanje i putevi Sporazuma”, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Pariz, 1952, tom. 3, 20. Citat iz Cvetkovićevego ekspozea u Narodnoj skupštini 10. marta 1939. godine.

Uredba o Banovini Hrvatskoj, taj značajni ustavnopravni akt, položio je temelje slobodne Hrvatske i omogućio hrvatskom narodu, da u očuvanju i razvijanju svoje narodne individualnosti dobije zaslužen i pravo mjesto u zajedničkoj Jugoslaviji. Nakon mnogih nesporazuma i borba konačno je nađena osnova, koja će uskladiti interese naše uže domovine Hrvatske s našom državom Jugoslavijom, tako da će razvijena i zadovoljna Hrvatska biti zalag moćnoj Jugoslaviji kao i obrnuto. Time se povezuju braća Srbi, Hrvati i Slovenci u zajedničkoj, svima jednako dragoj Jugoslaviji, a pod vladom narodne dinastije Karađorđevića – na pravi bratski zajednički život i rad kao i zajedničku obranu prema vani... *politika hrvatskoga naroda [je] u narodnom sporazumu Hrvata i Srba našla jedino ispravan, jedino realan i jedino moguće put.*

Ban Hrvatske Ivan Šubašić, 1940.³

Dan pre izbora 11. decembra 1938. godine predsednik vlade Milan Stojadinović govorio je na skupu beogradskih industrijalaca. On je objasnio da je program njegove vlade kratak i jednostavan: “Jedan Kralj, jedan narod, jedna država, blagostanje unutra, mir na granicama.”⁴ Ova parola veoma je upečatljivo sažela unutrašnju i spoljnu politiku vlade, ali je ukazala i na tri glavna problema s kojima se ona suočavala: prvi problem su činila dva aspekta ustavnog pitanja – suprotstavljanje opozicije integralnom jugoslovenstvu i nastavku diktature; drugi problem je bila ekonomska kriza; a treći svetska kriza u međunarodnim odnosima.

Po Ustavu, Jugoslavija je bila nacionalna država, ali su postojeće stanje stvari

3) *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940, xi. (Kurziv originalan.)

4) *Pravda*, 11. decembar 1938.

sve više osporavali ne samo Hrvati nego i Srbi koji su njima sarađivali u opoziciji. Tokom 30-ih godina odvijalo se političko nadmetanje između centralista i anti-centralista i između pobornika integralnog jugoslovenstva i zastupnika onoga što bi se moglo nazvati “sporazumnim” jugoslovenstvom. Stojadinovićev uglavnom uspešan ekonomski program (“blagostanje unutra”) bio je važan element u relativno dugom periodu (dugom, naravno, po jugoslovenskim međuratnim standardima) od tri i po godine koliko je bio na čelu vlade.⁵ Međutim, jugoslovenska privreda, kao i najveći deo evropske ekonomije uopšte, trpela je posledice svetske krize. Predsednik vlade se ponosio svojom spoljnom politikom koja se zasnivala na neutralnosti iako se Jugoslavija za vreme njegovog mandata sve više približavala nacističkoj Nemačkoj i fašističkoj Italiji, i to ne samo ekonomski. Neutralnost je, po Stojadinovićevom mišljenju, bila jedini način da se izbegne sudbina Čehoslovačke.⁶ Međutim, postajalo je sve očiglednije da će biti veoma teško, ako ne i nemoguće, da Jugoslavija ostane neutralna u Evropi koja je bila oštro podeljena na tri ideološka bloka. Otuda se smatralo da je unutrašnja stabilnost od suštinske važnosti u vreme međunarodne krize. I vlada i opozicija, kao i knez namesnik, nadali su se da će izbori biti prvi korak ka postizanju stabilnosti. Naredni događaji pokazali su da su bili u pravu, mada je bilo malo onih koji su mogli predvideti obim i brzinu promena.

5) Sažet prikaz Stojadinovićevog ekonomskog programa vidi u John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There was a Country*, Cambridge, 2. izdanje, 2000, 181–184. Vidi i Lazar Pejić, “Ekonomske ideje dr. Milana Stojadinovića i balkanski privredni problemi”, *Balkanika*, 7, 1976, 241–268.

6) I, konačno, sudbina same Jugoslavije, kako je Stojadinović kasnije tvrdio u svojim memoarima, čiji naslov – *Ni rat, ni pakt* – jasno pokazuje autorovo stanovište. Milan Stojadinović, *Ni rat, ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Ajres, 1963.

Izbori u decembru 1938. godine

Naravno, Stojadinovićevo izborno obećanje zvučalo je neprijatno slično ozloglašenom nacističkom sloganu.⁷ Pre izbora, Odeljenje za međunarodnu propagandu vladine stranke objavilo je pamflet čiji je naslov ponavljao taj moto.⁸ Pamflet je sadržao izbor iz govora predsednika vlade i fotografije iz izborne kampanje; na nekim od tih fotografija videli su se uniformisani omladinci pa i neke pristalice Jugoslovenske radikalne zajednice kako izvode fašistički pozdrav.⁹ Iako su istoričari isticali Stojadinovićevo flertovanje s ekstremnom desnicom,¹⁰ slogan predsednika vlade moramo sagledati u širem kontekstu Evrope između dva rata i u kontekstu jugoslovenske politike krajem 30-ih godina, a naročito vladine izborne kampanje u jesen 1938. godine. Vlasti i opozicija zasnivale su svoje kampanje pre svega na nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Vlada se zalagala za integralno jugoslovenstvo kralja Aleksandra i centralizovanu državu i verovala je da se samo tako može sačuvati Jugoslavija. S druge strane, opozicijska koalicija na čelu s Vladkom Mačekom tvrdila je da jedino njihova vizija decentralizovane i, ako je moguć-

7) "Ein Volk, ein Reich, ein Führer."

8) Milan Stojadinović, *Jedan kralj, jedan narod, jedna država*, Beograd, 1939.

9) *Ibid.*, *passim*.

10) Lampe, *Yugoslavia as History*, 185; Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia*, London, 1971, 95–96; Joseph Rotschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, 1974, 257. O Stojadinovićevoj ideologiji vidi i Dejan Đokić, "Leader' or 'Devil'? Milan Stojadinović, Prime Minister of Yugoslavia (1935–1939), and his Ideology", u Rebecca Haynes (ur.), *In Hitler's Shadow: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, London (u štampi).

no, demokratske Jugoslavije može garantovati jedinstvo zemlje – jedinstvo koje je bilo naročito potrebno u vreme međunarodne krize, najveće od vremena rata 1914–1918. godine. Drugim rečima, iako ne treba zanemariti Stojadinovićevo sklonost ka autoritarnoj politici ni sr-

dačne odnose s Berlinom i Rimom, njegov diskurs na unutrašnjem planu u mesecima pred decembarske izbore i njegov konačni pad u februaru 1939. godine treba posmatrati pre svega u kontekstu političke debate o budućnosti Jugoslavije koja se vodila u samoj zemlji.

Iz govora koje su Stojadinović i drugi ministri održali tokom izborne kampanje jasno se vidi da je pitanje unutrašnjeg uređenja Jugoslavije bilo ključno. Uoči izbora Stojadinović je upozorio da će, ako opozicija pobedi, novi ustav biti federalan jer Maček smatra da Srbi i Hrvati nisu jedan narod. Otuda je, po Stojadinovićevo mišljenju, federacija činila srž Mačekovog programa.¹¹ Predsednik vlade je istakao da birači mogu da glasaju ili za njegovu stranku čija unutrašnja i spoljna politika garantuju stabilnost i integritet Jugoslavije ili za opoziciju koja nudi unutrašnju podelu i neizvesnost. On je tvrdio da je jedna stvar sigurna – federacija bi značila slabost i verovatno dovela do raspada zemlje.¹² Kao i kralj Aleksandar pre njega, predsednik vlade je, čini se, poistovećivao federaciju s multinacionalnom državom, što je bilo nespojivo s integralnim jugoslovenstvom.¹³ Međutim, za

11) *Pravda*, 11. decembar 1938.

12) *Ibid.*

13) Neki ugledni Jugosloveni koji nisu bili članovi vlade takođe su verovali da bi federalizam doveo do raspada Jugoslavije. Manje od dve nedelje pred izbore Jovan Plamenac, nekadašnji predsednik vlade Crne Gore, koji je 1918–1919. godine bio ogorčeni protivnik centralizma pa i samog ujedinjenja, uputio je knezu Pavlu apel da spreči federalizaciju jer bi ona neizbežno izazvala propast zemlje. HIA, Zbirka Dragiša Cvetkovića, fascikla kneza Pavla, Plamenac knezu Pavlu, Beograd, 29. novembar 1938. (Ironičnom igrom sudbine, na isti taj dan 1943. godine u Jajcu je održano Druugo zasjedanje AVNOJ-a na kojem su udareni temelji posleratne jugoslovenske federacije.) Plamenac je 1937. godine rekao jugoslovenskom generalnom konzulu u Trstu da u Jugoslaviji ne treba ukidati diktaturu sve dok se ne formira homogen jugoslovenski identitet; tek kad se to desi, može se uvesti liberalan oblik vladavine. (BAR DKP, kutija 12. Konzul Životić Stojadinoviću, Trst, 30. oktobar 1937.) Njegov sin Džon Plamenac (John Plamenatz) postao je ugledni politikolog i filozof koji je predavao na Oksfordskom univerzitetu.

razliku od Aleksandra koji je, po svemu sudeći, iskreno verovao u postojanje jedne jugoslovenske nacije, za Stojadinovića se, kako je objašnjeno u prethodnom poglavlju, to ne bi moglo reći.

Po Stojadinoviću, Maček je smatrao da je borba za federalizam od suštinske važnosti za hrvatsko pitanje. Sa svoje strane, predsednik vlade je verovao da hrvatsko pitanje treba posmatrati kao deo šireg jugoslovenskog nacionalnog pitanja za čije su se rešenje srpska vlada i Srbi borili bar od 1914. godine. Pre nego što je nastavio da optužuje Udruženu opoziciju da je iz pragmatičnih razloga ušla u koaliciju s Mačekom, Stojadinović je rekao da se Srbi koji su se borili u Prvom svetskom ratu svakako sećaju Manifesta pokojnog kralja Aleksandra, tada srpskog princa-regenta, i Niške deklaracije srpske vlade iz 1914. godine, u kojima je konstatovano da je srpski ratni cilj oslobođenje i ujedinjenje sve neoslobođene braće – Srba, Hrvata i Slovenaca. Od tog vremena datira i hrvatsko pitanje. Upravo su ga Srbi postavili i, pošto su to učinili, žrtvovali su svoje živote i živote svoje dece za slobodu ne samo Srba nego i Hrvata.¹⁴

Diskurs predsednika vlade bi se na osnovu ovog izvoda mogao protumačiti kao više nacionalistički nego

jugoslovenski orijentisan, ali to bi bilo suviše uprošćeno ako ne i netačno. Većina Srba nije videla veliku razliku između jugoslovenstva i srpstva. Jugoslavija je za njih bila samo poslednja faza borbe za oslobođenje Srba

14) *Pravda*, 11. decembar 1938. Manifest na koji se pozvao Stojadinović objavio je princ-regent Aleksandar 29. jula 1914. godine, dan nakon što je Austrougarska objavila rat Srbiji. Međutim, u njemu je Aleksandar pozvao Srbe da brane "otadžbinu i srpsko pleme" i nigde nije pomenuo Hrvate, Slovence i druge Jugoslovene. Vidi "Manifest regenta Aleksandra", Niš, 29. jul (16. jul po starom kalendaru) 1914, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914–1919* (priredio Ferdo Šišić), Zagreb, 1920, 2–3.

započete 1804. godine. To je bila država koja je ujedinila sve Srbe, kao i njihovu dotad "neoslobođenu braću" Hrvate i Slovence. Međutim, mada se lično osećao više kao Srbin nego kao Jugosloven, Stojadinović je bio suviše pragmatičan i oštrouman političar da bi sebi dozvolio da svoja privatna osećanja iskaže na javnom skupu. Njegove reči verovatno više ukazuju na način na koji je on video svoju publiku nego što izražavaju njegova lična shvatanja. Pored toga, taj govor je očigledno bio uperen protiv opozicije, a ne protiv samih Hrvata. U istom tom govoru on je uporedio Mačka i Radića na štetu ovog prvog. Po Stojadinovićevom mišljenju, Radić je bio jugoslovenski patriota koji je priznavao državu, dinastiju i Ustav iz 1921. godine i koji je 1925. postigao sporazum s Pašićem.¹⁵ Pominjanje sporazuma iz 1925. godine trebalo je da podseti publiku da je Stojadinović (po vlastitom ubeđenju) legitimni Pašićev naslednik i da naznači da posle smrti Stjepana Radića Hrvati nisu imali vođu koji bi imao slične kvalitete.¹⁶

Stojadinović je zahteve opozicije za federalizam kritikovao služeći se ekonomskim argumentima. On je izrazio svoje uverenje da će jugoslovenski industrijalci, poslovni ljudi i trgovci glasati za vladu jer opozicija nudi krajnje neizvesnu ekonomsku budućnost pošto federalizam može dovesti do cepkanja umesto do uspostavljanja jednog, opšteg jugoslovenskog tržišta. Stojadinović je tvrdio da bi federalne jedinice strahovito opteretile državu u administrativnom pogledu, što bi je oslabilo ne samo politički nego i ekonomski, a verovatno bi izazvalo i njenu

15) *Pravda*, 11. decembar 1938.

16) Iako je Stojadinović kasnije pisao kritički o Radićevom neobuzdanom temperamentu i "vulgarnom načinu izražavanja", kao i o tobože lošim manirima i neuglednoj pojavi (slične zamerke su knez Pavale i on imali i na račun Mačeka). Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 219–220, 244.

propast.¹⁷ I zaista, vlada je zasnivala svoju kampanju delimično na tvrdnji da su ljudi s Mačekove liste nesposobni za vođenje države i da deluju protiv njenog jedinstva. List koji je bio organ vladine stranke za Savsku banovinu otišao je previše daleko kad je označio Mačeka kao “neprijatelja Jugoslavije broj jedan”, ali je cela Stojadinovićeva kampanja manje-više optuživala opoziciju da kuje zaveru čiji je cilj uništenje zemlje.¹⁸ Vlasti su izgleda verovala da srpska opozicija planira da podstakne pobune slične onima iz vremena Konkordatske krize te da tokom jeseni silom smeni vladu.¹⁹

Činjenica da je publika često određivala sadržinu govora koje su držali jugoslovenski političari nije se ogledala samo u Stojadinovićevoj retorici. U govoru na provladinom skupu održanom 7. novembra 1938. godine u Paraćinu ministar unutrašnjih poslova Korošec je istakao da Jugoslovenska radikalna zajednica zastupa jugoslovensko jedinstvo, ali i poštuje posebnost srpske tradicije. Niko ne može tražiti da se Srbi odreknu srpstva. Srpski je njihov jezik, srpska je nji-

17) *Pravda*, 11. decembar 1938. Od druge polovine 60-ih godina nadalje iscepkano tržište zaista je predstavljalo veliki problem za jugoslovenske političare i, posmatrano iz današnje perspektive, može se reći da je doprinelo raspadu zemlju. Vidi John Lampe, “The Two Yugoslavias as Economic Unions: Promise and Problems”, u Dejan Đokić (ur.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, London and Madison, WI, 2003, 182–195.

18) *Obzor*, 9. decembar 1938, navedeno iz članka “Maček neprijatelj Jugoslavije broj 1” objavljenog u *Glasniku JRZ za Savsku Banovinu* (Zagreb). U članku je naročito kritikovan propust HSS-a da 1. decembra, na Dan ujedinjenja Jugoslavije, u svom se-dištu istakne državnu zastavu.

19) BAR DKP, kutija 13, Policijski izveštaj, bez datuma (negde u avgustu 1938).

hova crkva, njihova velika prošlost, slavna istorija, srpsko je jedinstveno junaštvo njihove nekadašnje vojske, srpski su njihovi običaji i tradicija. Ali pre svega, pre srpstva, hrvatstva i slovenstva, treba istaći da su svi oni dobri i lojalni Jugosloveni koji stalno doprinose i brinu o napretku i veličini svoje zajedni-

ke domovine Kraljevine Jugoslavije. Ove reči bile su propraćene uzvicima: “Živela Jugoslavija!”; “Živeo doktor Korošec!”; “Živeo JRZ!”.²⁰

Međutim, u Sloveniji je Korošec govorio o stvarima koje su bile važne Slovencima. Na sastanku Dravskog ogranka vladine stranke (sastavljenog uglavnom od članova nekadašnje Slovenske ljudske stranke) Korošec je odgovarao na optužbe kritičara koji su tvrdili da on i vlada rade protiv slovenačkih interesa. Korošec je odbacio ove optužbe i dodao da svaki Hrvat, Slovenac i Srbin zna da on voli svoju zemlju Jugoslaviju kao i svoju Sloveniju. Pošto je naveo da je osnivanje slovenačkog univerziteta, srednjih škola i slovenačke akademije nauke i umetnosti samo jedno od velikih postignuća Slovenije u Jugoslaviji, Korošec je rekao da se ni to ni mnoge druge stvari ne bi mogle ostvariti da on i njegovi sledbenici nisu bili odani Sloveniji.²¹

Slično tome, Stojadinović je na početku svog govora na provladinom skupu održanom 8. decembra u Ljubljani opisao Sloveniju kao ukras i stub države, zemlju lepote, kulture i večno žive nacionalne [jugoslovenske] misli.²² Predsednik vlade je bio jednako “prilagodljiv” i kad je na predizbornoj turneji posetio Bosnu. Pošto je istakao da je Spaho jedini legitimni vođa bosanskih Muslimana, on je okupljenoj masi u Bijeljini, gradu u istočnoj Bosni s mešovitim srpskim i muslimanskim stanovništvom, rekao da jedinstvo pravoslavaca i muslimana, za koje se Nikola Pašić uvek zalagao, izvanredno ilustru-

20) *Pravda*, 7. novembar 1938.

21) *Pravda*, 1. decembar 1938. Iz Korošćevog govora nije sasvim jasno ko ga je optuživao da radi protiv interesa Slovenije, ali je to verovatno činila opoziciona štampa.

22) *Politika*, 9. decembar 1938. U ovom kontekstu indikativno je samo pominjanje “Slovenije” koja, naravno, nije zvanično postojala u međuratnoj Jugoslaviji.

je *duhovno jedinstvo svih delova Bosne i Hercegovine*.²³ Pašićev glavni cilj bilo je rešenje “bosanskog pitanja”, i on je to uspešno obavio.²⁴ Prema tome, preostalo je da se reši još samo hrvatsko pitanje. Ali to ne znači da je prihvatljivo svako rešenje. Ono koje predlaže Maček nije prihvatljivo. Neke granice se jednostavno ne mogu preći. “*Jedan Kralj, jedan narod, jedna država, to je naš program*”, istakao je Stojadinović

23) AJ 37/2/9, Predizborni govor Milana Stojadinovića u Bijeljini, 27. novembar 1938. Vidi i *Obzor*, 29. novembar 1938. Pedeset četiri godine kasnije srpske paramilitarne snage, među kojima i pristalice Vojislava Šešelja, predsednika Srpske radikalne stranke osnovane 1991. godine, proteraćće ili ubiti većinu Muslimana iz Bijeljine. Ironično je to što Šešelji, kome se pred Haškim tribunalom sudi za zločine protiv čovečnosti i ratne zločine njegovih paramilitarnih snaga u Bosni i Hercegovini, smatra da je njegova stranka naslednica stare Radikalne stranke.

24) Stojadinović je očigledno mislio na dogovor između Spahe i Pašića, po kojem je ovaj prvi podržao Ustav iz 1921. godine u zamenu za očuvanje istorijskih granica Bosne i Hercegovine u okviru nove administrativne podele.

25) AJ 37/2/9, Predizborni govor Milana Stojadinovića u Bijeljini, 27. novembar 1938. *Obzor*, 29. novembar 1938 (kurziv originalan). Stojadinovićevo pominjanje “99 godina” bilo je odgovor na Mačekovu izjavu da je, ako bude potrebno, spreman da čeka i 100 godina na rešenje hrvatskog pitanja, kako je pomenuto u prethodnom poglavlju.

26) AJ 37/2/9, Predizborni govor Milana Stojadinovića u Beogradu, 16. oktobar 1938. Takođe AJ 37/10/59, “Vlada Dra. Stojadinovića i Hrvatsko pitanje”, nepoznat autor, negde u oktobru–decembru 1938.

i dodao da želi pregovore s Mačekom, ali samo u okviru tog programa. “U tim granicama može biti razgovora, van toga čekaće g. dr. Maček u opoziciji i ostalih 99 godina koje je sebi označio.”²⁵

Predsednik vlade je često iznosio slične argumente, a to je naročito uočljivo u govoru koji je 16. oktobra, na početku vladine izborne kampanje, održao u Beogradu.²⁶

To što su vodeći članovi vlade nastojali da uvere javnost da vlada brine o očuvanju posebnih tradicija iako se istovremeno zalaže za jugoslovensko nacionalno jedinstvo jasan je znak da su oni bili svesni da ni nakon dvadeset godina od

ujedinjenja i skoro deset godina otkako je kralj Aleksandar uveo diktaturu jugoslovenska nacija još nije bila formirana. Štaviše, Jugoslovenska nacionalna stranka, prethodnica vladine stranke nazvane Jugoslovenska radikalna zajednica, nalazila se u opoziciji. Jugoslovenski nacionalisti, koji su bili predvođeni grupom bivših predsednika vlade iz prvih godina diktature i u potpunosti podržavali ideologiju integralnog jugoslovenstva, priključili su se Mačekovoj listi pa je vladi bilo teško da tvrdi kako jedina zastupa jedinstvo zemlje.

Suparništvo između te dve stranke (JNS-a i JRZ-a) prethodilo je izbornoj kampanji. U oktobru 1936. godine, na drugu godišnjicu ubistva kralja Aleksandra, žandarmerija je sprečila jugoslovenske nacionaliste da održe paralelnu komemoraciju na Oplencu gde je kralj Aleksandar sahranjen i gde je vlada organizovala sopstveni pomen.²⁷ Dobar primer tog suparništva, ali i načina na koji je vlada neutralizovala političke protivnike jeste događaj koji se odigrao u leto 1938. godine: namesnik Stanković, verovatno uz Stojadinovićevo pomoć, ubedio je Jovana Banjanina, jednog od vodećih članova Jugoslovenske nacionalne stranke, da u zamenu za mesečnu novčanu nadoknadu mnogo ne talasa. Tome je verovatno doprinela i činjenica da je Banjanin osećao da su ga Jevtić i Živković, dvojica partijskih čelnika, potisnula u stranu.²⁸ Stojadinović je pokušao da pridobije i Ni-

27) BAR DKP, kutija 12, Milan Ćimović Milanu Antiću, Beograd, 10. oktobar 1936. Oplenac je brdo pored gradića Topole u centralnoj Srbiji na kojem je Karađorđe Petrović smestio svoj štab za vreme Prvog srpskog ustanka (1804–1813). Kasnije su kraljevi iz dinastije Karađorđevića podigli crkvu na Oplencu u kojoj su sahranjivani članovi njihove porodice. Crkva i okolno područje danas su istorijsko-memorijalni centar, ali i mesto koje posebno poštuju pristalice restauracije monarhije.

28) HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, fascikla kneza Pavla, Stojadinović knezu Pavlu, Beograd, 5. avgust 1938.

kolu Uzunovića, takođe bivšeg predsednika vlade i jugoslovenskog nacionalistu, koji se navodno nije slagao sa Živkovićem.²⁹ Netrpeljivost između Stojadinovića i Živkovića bila je ravna onoj koja je postojala između predsednika vlade i Mačeka, a možda ju je i nadmašivala, što je još jedan primer unutaretličkog, političkog konflikta.³⁰

Da bi ojačala “integralistički blok”, vlada je podsticala malu ali agresivnu integralističku i desničarsku Jugoslovensku narodnu stranku, na čijem čelu je bio Svetislav Hođera, da se priključi njenoj listi. Hođerine pristalice bile su poznate kao “jugoslovenski nacionalisti” i “borbaši” (po listu *Borba* koji je bio organ

29) HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, fascikla kneza Pavla, Stojadinović knezu Pavlu, Beograd, 16. oktobar 1938.

30) Ovo potvrđuje i dnevnik Milana Jovanovića Stoimirovića, urednika provladinog lista *Samouprava* i načelnika Centralnog presbiroa za vreme Stojadinovićevo mandata. Predsednik vlade je više zazirao od Živkovića i radikala iz Glavnog odbora nego od Mačeka, demokrata i zemljoradnika. Milan Jovanović Stoimirović, *Dnevnik, 1936–1941*, Novi Sad, 2000, *passim*.

31) Ovaj list ne treba brkati s glavnim komunističkim novinama istog imena. Jugoslovensku narodnu stranku osnovao je u maju 1933. godine Hođera, šef kabineta nekadašnjeg predsednika vlade Živkovića. Njen program se temeljio na integralnom jugoslovenstvu kralja Aleksandra i, pored Srba, podršku su mu davali i neki Hrvati i Slovenci. Vidi *Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji*, Beograd, 1952, 377–382.

32) *Politika*, 11. oktobar 1938.

33) Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd, 1965, 45–46.

34) Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 30.

35) AJ 14/22/536 (Fond Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije), pamflet “Borbaši i federacija”, bez datuma.

stranke).³¹ Hođera je 10. oktobra ušao u vladu kao ministar bez portfelja.³² Stojadinović se nadao da će sve centralističke snage ujediniti pod svojim vođstvom;³³ pridobijanje Hođere bilo je mali poen za predsednika vlade jer je vođa borbaša prethodno pozvao svoje pristalice da glasaju za Mačkovi listu³⁴ iako je sâm agitovao protiv federativnog državnog uređenja.³⁵

★

Opozicija je na izbore izašla s dve posebne liste: nosilac

jedne bio je Maček, a druge Dimitrije Ljotić. Politički posmatrači su ocenjivali da će Ljotić dobro proći ako osvoji 50.000 glasova neophodnih za mesto u skupštini.³⁶ Ljotić je završio s istim rezultatom kao i 1935. godine – nije uspeo ni da lično bude izabran.

Mačkova lista obuhvatala je sve važne stranke koje su bile opozicija vladi. Njihovo jezgro činile su Seljačko-demokratska koalicija i Udružena opozicija. Nosilac liste bio je Maček i to je po svemu, osim po imenu, bila srpsko-hrvatska koalicija.³⁷ Njena platforma temeljila se na programu Bloka narodnog sporazuma iz 1937. godine. U duhu tog sporazuma, biračima

su obećani ukidanje Ustava iz 1931. godine i povratak demokratiji, kao i rešenje hrvatskog pitanja, to jest federalizacija zemlje. Opozicionom bloku su se priključili i jugoslovenski nacionalisti i mala Socijalistička stranka na čijem čelu je bio Živko Topalović.³⁸ Kad su 1935. godine pristupili opoziciji, jugoslovenski nacionalisti su u velikoj meri izgubili uticaj na jugoslovensku politiku i mnoge njihove pristalice ušle su u vladinu stranku. Međutim, Maček se nadao da će privlačenjem ove stranke na svoju stranu donekle pobiti vladi-

36) *Obzor*, 9. decembar 1938.

37) Po Dragoljubu Jovanoviću, opozicija je zaista bila oblikovana po ugledu na predratnu Hrvatsko-srpsku koaliciju koja je posle izbora 1906. godine dominirala južnoslovenskom političkom scenom u Habzburškoj monarhiji. *Političke uspomene*, tom 5, 43.

38) U kasnijim fazama Drugog svetskog rata Topalović se pridružio Draži Mihailoviću kad je ovaj pokušao da proširi svoj pokret uključivanjem pristalica liberalnijih političkih opcija i većeg broja nesrba. Topalović je u početku bio skeptičan prema Mihailoviću, ali je na kraju postao njegov glavni politički savetnik i čak je predsedavao kongresu u selu Ba održanom u januaru 1944. godine kojem su prisustvovali i predstavnici drugih predratnih stranaka, među njima i nekoliko Hrvata, Slovenaca i bosanskih Muslimana. Taj kongres je trebalo da bude odgovor partizanskom Društvom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, ali kao što su Mihailovićeви pokušaji da proširi pokret bili neuspešni tako je i kongres u selu Ba organizovan suviše kasno da bi mogao da ima istinski efekat. Opis tih događaja iz prve ruke (iako naklonjen Mihailoviću) vidi u Živko Topalović, *Borba za budućnost Jugoslavije*, London, 1967, 151–199.

ne optužbe da je opozicija antijugoslovenski orijentisana te da će tako privući i neke Stojadinovićeve pristalice. Ljubo Boban je tvrdio da je Mačeku bilo važno da ujedini što više Stojadinovićeve protivnika i proširi opozicioni tabor.³⁹ U stvari, nakon raspisivanja izbora Maček je u koaliciju pozvao i Ljotića i disidenta iz Radikalne stranke Božu Maksimovića, što je užasnulo srpske stranke.

Na kraju je predizborna radna grupa koju je formirao Blok narodnog sporazuma ipak odlučila da pozove Ljotića da se priključi opozicionoj listi,⁴⁰ ali je ovaj odbio ponudu jer je želeo da sâm nastupi na izborima.⁴¹ Ljotićeva agresivna kampanja protiv vlade donela mu je zatvorsku kaznu, ali to ga nije sprečilo da učestvuje na izborima.⁴² Rezultati izbora će pokazati da su i vlada i opoziciona koalicija precenile Ljotićevu snagu.⁴³ Maksimović nije pozvan da se pridruži opoziciji jer je radikalni Glavni odbor odbio da saraduje s bivšim stranačkim kolegom. Maček je čak poslao Juraja Šuteja u Beograd kako bi pokušao da ubedi radikale da se predomisle, ali ovaj nije u tome

39) MPHSS-1, 362.

40) *Politika*, 13. oktobar 1938. Ista radna grupa je odlučila da pozove i JNS.

41) *Hrvatski dnevnik*, 19. oktobar 1938.

42) Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 69–70; Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, 214–215. Ljotić je uhapšen 26. oktobra, a iz zatvora je pušten 24. decembra 1938, dve nedelje nakon izbora. U prilično čudnom novinskom članku on je optužio Stojadinovića da je odgovoran za ubistvo kralja Aleksandra jer je s knezom Pavlom skovao zaveru čiji je cilj bio uklanjanje kralja. Ljotićevi sledbenici su organizovali fizičke napade na političke protivnike, kako one iz vlade tako i one iz opozicije. Oni su, na primer, pretukli Dušana Boškovića, istaknutog samostalnog demokrate iz Vojvodine koji je u novembru 1932. godine prisustvovao razgovorima prečanske opozicije u Zagrebu, a žandarmerija u Smederevu, Ljotićevom rodnom gradu i glavnom uporištu, redovno se sukobljavala s Ljotićevcima.

43) Milan Jovanović Stoimirović je 29. oktobra zapisao u svom dnevniku da vlada nije trebalo da uhapsi Ljotića jer će to samo doprineti njegovoj popularnosti i dodao je, pomalo pesimistično, da neće biti lako pobediti Ljotićeve pristalice (*Dnevnik*, 215). Dragoljub Jovanović je takođe verovao da hapšenje Ljotića povećava njegovu popularnost. Navodno su se pronosile i glasine da Ljotić tajno saraduje s vladom, ali pošto su se one pokazale neosnovane, njegov ugled je donekle porastao (*Političke uspomene*, tom 5, 51).

Uobičajeno je da se taj period posmatra uglavnom u okviru srpsko-hrvatskog etničkog konflikta, ali tako se ne mogu objasniti slučajevi kao što je ovaj, i to ne samo zato što je Maksimović svojevremeno bio simbol svega što je Hrvatska seljačka stranka odbacivala.

uspeo.⁴⁴ Zato je Maček, kao i 1935. godine, pozvao hrvatske birače da svojim potpisima podrže Maksimovićevu listu kako bi ona mogla da pokrije celu zemlju.⁴⁵ Vodeći hrvatski političar je verovao da će Maksimović privući neke potencijalne Stojadinovićeve glasače.⁴⁶ Ovo je još jedan dobar primer složenih odnosa na jugoslovenskoj političkoj sceni koje u ovoj knjizi neprestano ističemo. Odluke stranačkih vođa u međuratnoj Jugoslaviji često su bile motivisane taktikom i pragmatizmom, a ne nacionalnim osećanjima. Uobičajeno je da se taj period posmatra uglavnom u okviru srpsko-hrvatskog etničkog konflikta, ali tako se ne mogu objasniti slučajevi kao što je ovaj, i to ne samo zato što je Maksimović svojevremeno bio simbol svega što je Hrvatska seljačka stranka odbacivala.

Međutim, pragmatizam i predizborno kalkulisanje često su bili pomešani i s autentičnim idealima. Primer za to je Mačekovo ponašanje nakon hapšenja Dragoljuba Jovanovića 1. oktobra 1938. godine. U nizu žestokih napada na režim Maček je isticao da su zatvori puni srpskih seljaka, među kojima je i Dragoljub Jovanović koji je "prvi imao petlje – kuraži – u najtežim vremenima dignuti svoj glas ZA ISKRENI SPORAZUM SA HRVATIMA i radi toga [već jednom] odsjedio godinu dana u zatvoru..."⁴⁷ Jovanovićev advokat bio je Tomo Jančiković, član Hrvatske seljačke stranke. To

44) Hinko Krizman, "Dnevnik", MPHSS-1, 362.

45) Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 66. Da bi se kvalifikovala za izbore, svaka lista je morala da ima određen broj "potpisa podrške" iz svih krajeva zemlje. Dragoljub Jovanović je podozrevao da je Maček istu uslugu učinio i Ljotiću, a da ovaj to nije ni znao.

46) *Ibid.* Maksimović će se nakratko vratiti u vladu kao ministar prosvete u Cvetkovićevom i Mačekovom kabinetu formiranom u avgustu 1939. godine.

47) Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 91 (verzal originalan). Dragoljub Jovanović je oslobođen tek posle izbora na kojima mu je bilo onemogućeno da učestvuje. To je bilo u oštroj suprotnosti sa slučajem Dimitrija Ljotića kome je, iako se za vreme izbora takođe nalazio u zatvoru (u čeliji odmah do Jovanovićeve) dozvoljeno da

je bila Mačekova želja i, kako je izjavio, to nije bio samo čin prijateljstva nego i čin koji je imao političko značenje.⁴⁸ Time što je zamolio Jančikovića da brani Jovanovića hrvatski političar je očigledno želeo da istakne saradnju između Srba i Hrvata u opoziciji režimu, ali i da pruži podršku nekome ko se u prošlosti solidarisao s njim (na primer u “aferi torta”).

★

Samo nekoliko dana pred izbore Korošec je uporedio Mačekovu listu s “kavezom za ptice” raznih vrsta i veličina koje nosi “mačak” (slovenački, *maček*).⁴⁹ Ovo je očigledno bilo aluzija na raznovrsne stranke i političke stavove koje je objedinjavala opoziciona koalicija. Pokazalo se da i *Obzor*, dnevni list naklonjen Mačeku, potvrđuje Koroščevo stanovište. U uvodniku objavljenom dva dana pred izbore rečeno je da su Maček i HSS zaključili samo tehničku koaliciju s JNS-om i Topalovićevom grupom, da od 8. oktobra 1937. godine imaju politički sporazum i sa SDS-om i UO-om, ali da u stvarnosti HSS pre svega zastupa hrvatske interese i predstavlja glavni politički faktor u hrvatskom narodu.⁵⁰

Saradnja Hrvatske seljačke stranke s jugoslovenskim nacionalistima i socijalistima zaista je bila dogovore-

na iz praktičnih razloga vezanih za izbore, ali ne treba zaboraviti da je i Živković svojevremeno bio omiljeni Mačekov partner za pregovore sa zvaničnim krugovi-

odlatle rukovodi strankom. Jovanović je pre toga, u oktobru 1932. godine, bio osuđen na godinu dana zatvora (*ibid.*, 115). Vidi i Vladko Maček, *In the Struggle for Freedom*, University Park and London, 1957, 158n.

48) Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 91.

49) *Politika*, 9. decembar 1938. Korošec je to rekao na javnom skupu u Ljubljani.

50) *Obzor*, 9. decembar 1938.

ma u Beogradu. Takođe je tačno da je Mačekova stranka pre svega bila hrvatska stranka i da je na prvo mesto stavljala hrvatske interese. Međutim, to ne znači da je saradnja HSS-a sa samostalnim demokratima pa čak i s Udruženom opozicijom bila neiskrena. Seljačko-demokratska koalicija je postojala od 1927. godine i opstala je duže nego bilo koja druga koalicija u međuratnom periodu mada je, u vreme kad je osnovana, malo ko mogao u to poverovati. Na sličan način je tokom skoro cele druge polovine 30-ih godina trajala, uprkos svim usponima i padovima, i saradnja između HSS-a i srpske opozicije.

Moglo bi se reći da je opozicija imala zajednički cilj, ali ne i jedinstven program. Otuda izborna kampanja nije bila koordinisana. Maček se kasnije sećao: “U Srbiji, kao i u drugim delovima Jugoslavije s mešovitim stanovništvom, srpska opozicija otpočela je gromoglasnu izbornu kampanju dok je u Hrvatskoj sve bilo mirno, kao da niko ne razmišlja o izborima. Nije bilo potrebe za uzbuđenjem jer su svi znali kako da glasaju.”⁵¹

Hrvatsko vođstvo je izbore videlo kao “narodni plebiscit” i verovalo je da će oni Hrvatima pružiti priliku da glasaju za pravo na samoopredeljenje.⁵² Takva taktika neizbežno je opterećivala odnose između HSS-a i Udružene opozicije i SDS-a. To je verovatno bio razlog što stranke s Mačekove liste nisu objavile zajednički izborni manifest kao što to nisu uradile ni 1935. godine. S druge strane, srpska opozicija je zasnivala kampanju na sporazumu iz oktobra 1937. godine koji je obećavao demokratizaciju zemlje u slučaju da opozicija pobedi. Ona je istovremeno prećutkiivala deo

51) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 183.

52) MPHSS-1, 366.

sporazuma koji je govorio o federalizaciji.⁵³ Unutrašnje podele u Udruženoj opoziciji – kako između različitih stranaka koalicije tako i unutar Saveza zemljoradnika koji je bio podeljen na “levu” i “desnu” frakciju – predstavljale su dodatan problem.⁵⁴ Ipak, kad su glasovi prebrojani, pokazalo se da je Mačekova lista iznenađujuće dobro prošla iako nije pobedila na izborima. Vladina lista nije odnela tako ubedljivu pobjedu kao što su njeni čelnici i, što se pokazalo još važnijim, knez Pavle očekivali. Ona je osvojila 1,6 miliona glasova, a opozicija 1,3 miliona. Ljotiću je pripalo nešto više od 30.000 glasova.⁵⁵ U poređenju s izborima iz 1935. godine, vlada je izgubila preko 100.000 glasova, a opozicija dobila skoro 290.000 više.

Opravdano se može pretpostaviti da je većina Hrvata poklonila poverenje opoziciji, kao i da je većina Slovenaca i bosanskih Muslimana glasala za vladinu stranku ili, tačnije rečeno, za nekadašnje stranke SLS i JMO koje su sad bile u njenom sastavu. Glavna promena desila se među srpskim biračima. Sâm Maček je u svojoj poruci koju je 4. januara 1939. godine uputio

53) Mira Radojević, *Udružena opozicija, 1935–1939*, Beograd, 1994, 183.

54) Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 91.

55) Konačni rezultati bili su sledeći: Stojadinovićeve lista 1.643.783 glasa (54,09 odsto od ukupnog broja glasova), Mačekova lista 1.364.524 (44,9 odsto), Ljotićeva 30.734 (1,1 odsto). *Službene novine*, 11. januar 1939.

56) “Božićni pozdrav Dr. Vlatka Mačeka Srbima”, Kupinec, 4. januar 1939 (u celosti navedeno u Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 79). Važno je to što je Maček čestitao Božić pravoslavnim vernicima, ali je nejasno da li je to učinio kao vođa HSS-a ili kao lider srpsko-hrvatske opozicione koalicije ili, što je najverovatnije, u oba svojstva.

vernici povodom pravoslavnog Božića istakao da je za njega glasalo 600.000 Srba, među kojima mnogi iz centralne Srbije.⁵⁶

Ipak, vladina analiza izbornih rezultata potvrdila je opravdanost kasnijih Mačekovih žalbi da su, za razliku od Srba prečana, Srbi s teritorije predratne Srbije u

najvećem broju glasali za vladu. “Kad su za vreme moje posete četiri meseca pre toga održane velike demonstracije protiv režima u kojima je učestvovalo najmanje 100.000 ljudi, predviđao sam sigurnu pobjedu opozicije”, napisao je kasnije Maček. Posle decembarskih izbora on je bio razočaran Srbima koji se “očigledno nisu usudili da otvoreno glasaju protiv režima, a nisu se usudili ni Makedonci, Nemci ni Mađari”.⁵⁷ Na teritoriji Srbije iz vremena pre 1912. godine vlada je osvojila 420.000 glasova, a tri stranke Udružene opozicije nešto preko 160.000.⁵⁸ Ako se uračuna još 40.000 glasova koji su pripali jugoslovenskim nacionalistima, Maček je iz “uže” Srbije dobio oko 200.000 glasova.⁵⁹

Prikaz izbornih rezultata u svakoj pojedinačnoj banovini pokazuje da je vlada izgubila samo u dvema banovinama, naseljenim pretežno hrvatskim življem (Primorskoj i Savskoj), a da je u drugima dobila jasnu većinu; izuzetak je bila Vrbaska banovina gde su samostalni demokrati uživali znatnu podršku lokalnih Srba. Po analizi izbornih rezultata koju je dao Savez zemljoradnika, za opoziciju je glasalo ukupno 538.000 Srba, a za vladu 885.000. S druge strane, 767.000 Hrvata dalo je glasove Mačeku, a vladi 32.000. Analiza je uključila i dve nove kategorije: “Srbohrvate” i “Jugoslovene”; u prve su spadali svi koji govore srpsko-hr-

57) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 184–185.

58) AJ 37/47/722, “Brojna snaga pojedinih stranaka sa liste dr. Stojadinovića na izborima od 11. XII 1938 u Srbiji” i AJ 37/47/723, “Brojna snaga pojedinih stranaka sa liste dr. Mačeka na izborima od 11. XII 1938 u Srbiji”. Po ovim analizama, tačne brojke bile su sledeće: 419.094 glasa za vladu (62,02 odsto od ukupnog broja glasova s teritorije Srbije iz vremena pre 1912. godine) i 161.352 glasa za UO ili 89.893 glasa za DS (13,3 odsto), 38.986 glasova za SZ (5,77 odsto) i 32.473 glasa za Glavni odbor NRS-a (4,8 odsto).

59) AJ 37/47/723–725. Jugoslovenska nacionalna stranka osvojila je impresivnih 122.755 glasova, od kojih 41.056 s teritorije Srbije iz vremena pre 1912. godine.

vatski (tj. Srbi, Hrvati, Crnogorci i bosanski Muslimani), a drugi su obuhvatili i Slovence (to jest sve Južne Slovence ili Jugoslovene). Za opoziciju je glasalo više “Srbohrvata” (1.322.000) nego za vladu (1.000.000). Slično tome, 1.370.000 “Jugoslovena” opredelilo se za Mačkovu listu, a za Stojadinovićevu nešto manje od 1.240.000. Međutim, neslovenske manjine poput Nemaca, Mađara i Albanaca dale su najveći broj glasova vladi; od 434.000 “drugih” birača za Stojadinovića je glasalo 406.000.⁶⁰

Međutim, u suštini, najveći broj Hrvata glasao je za Mačkovu stranku, a vlada je osvojila gotovo dve trećine “srpskih” glasova (uključujući i glasove onih koji se danas nazivaju Makedoncima i Crnogorcima, a u ono vreme su zvanično smatrani Srbima). Opozicija je dosta dobro prošla ne samo u Vrbaskoj nego i u Zetskoj banovini, gde su takozvani federalisti, a među njima i mnoge pristalice crnogorske dinastije Petrovića koja se nalazila u izbeglištvu, bili relativno jaki.

Stojadinovićev pad

Iako je dobila izbore, vlada je 4. februara 1939. godine pala. Prethodnog dana je grupa od pet ministara, među kojima i Dragiša Cvetković, Mehmed Spaho i Miha Krek, podnela ostavku u znak protesta navodno zbog toga što je Bogoljub Kujundžić, ministar prosvete, održao u skupštini govor protiv Hrvata.⁶¹ Reagujući na izlaganje člana Saveza zemljoradnika Branka Čubrilovića, Kujundžić je rekao da unutrašnja politika Jugoslavije “ne može biti inspirisana idejom Kupinca,

60) Detaljnu analizu izbora vidi u Radojević, *Udružena opozicija*, 66–76.

61) BAR DKP, kutija 13, Tekst ostavke pektorice ministara, 3. februar 1939. Vidi i Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 576.

nego Oplenca”; ta metafora je značila da on odbacuje

federalizam čiji su pobornici bili Maček (koji je živio na imanju u Kupinecu) i opozicija, a zalaže se za integralizam i centralizam čiji je simbol predstavljao mauzolej porodice Karađorđević na Oplencu.⁶² Stojadinović je prihvatio ostavku, ubeđen da će mu knez Pavle poveriti novi mandat.⁶³

Međutim, Pavle je već potajno planirao da na Stojadinovićevo mesto dovede Cvetkovića, i nema sumnje da je ostavke ministara, a možda i Kujundžićev govor, podstakao upravo knez namesnik. Nakon decembarških izbora on je poslao Cvetkovića u Zagreb da razgovara s Mačekom.⁶⁴ Nesvestan da postoji zavera, Stojadinović se požalio knezu namesniku da Cvetković nije poslušao njegovo uputstvo da ne razgovara ni sa kim iz Mačkovog kruga. Predsednik vlade je u prvom trenutku prihvatio uveravanja da razlog ministrovog putovanja u Zagreb nije “politički”, ali je potom saznao da je Cvetković uzalud nastojao da vidi Mačeka.⁶⁵ Čak je i britanski poslanik u Beogradu Ronald Hju Kembel bio svestan plana kneza namesnika.⁶⁶ Tek kad je podneo ostavku, Stojadinović je navodno shvatio da je Pavle već izvesno vreme imao nameru da ga smeni.⁶⁷ Jedan od razloga Stojadinovićeve neupućenosti možda je bio i taj što se on u poslednjim fazama svog mandata našao izolovan i od svojih političkih saveznika i od protivnika – delimično zbog autoritarnog načina na koji je vodio kabinet, a delimično

62) Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 576.

63) *Ibid.*, 577–578.

64) Jacob B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934–1941*, New York, 1962, 132.

65) BAR DKP, kutija 13, Stojadinović knezu Pavlu, 24. decembar 1938.

66) FO 371/23875, Campbell to Halifax, Beograd, 13. februar 1939. Ronald Hju Kembela ne treba brkati s Ronaldom Ljanom Kembelom koji je bio britanski poslanik u Beogradu do 1. novembra 1939. godine kad ga je ovaj drugi Kembel nasledio.

67) Ovo je Stojadinović rekao italijanskom poslaniku u Beogradu Mariju Indeliju. Galeazzo Ciano, *Ciano's Diary, 1937–1943*, London, 2002, 186. Vidi i Stojadinović, *Ni rat, ni Pakt*, 578.

no zato što je navodno provodio previše vremena kod svojih ljubavnica.⁶⁸

Po Kembelovom mišljenju, drugi razlog za Stojadinovićev pad bio je “sve veća glad za moći”.⁶⁹ On je ne samo usvojio nastup fašističkog diktatora koga uniformisani sledbenici oslovljavaju kao “vođu”, nego se i “činilo da ga ne može zadovoljiti ništa manje od lične diktature”.⁷⁰ Knez Pavle je u Stojadinoviću sigurno video opasnost za sopstveni autoritet i položaj. Knez nametnik je bez sumnje bio svestan da se Stojadinović divi fašističkoj Italiji u kojoj je Musolini potiskivao monarhiju u stranu.⁷¹ Širile su se i glasine da se Stojadinović, budući nesposoban da obezbedi Mačekovu saradnju, priprema da kao alternativu postepeno uvede “polufašistički režim”.⁷² Predsednik vlade ne samo što nije uspeo da reši hrvatsko pitanje nego nije bio mnogo popularan čak ni među Srbima, pre svega zbog svog programa koji se najviše oslanjao na Nemačku. Britanska

68) Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, 143–144. Stojadinovićeva reputacija ženskaroša bila je dobro poznata i izvan Jugoslavije. Italijani su bili spremni da iskoriste njegovu “slabost prema lepim damama” kako bi ga još više privukli na svoju stranu. Početkom decembra 1937. godine, uoči Stojadinovićeve posete Italiji, Čano je zapisao: “Pored zvaničnih poseta planirao sam i balove s najlepšim ženama rimskog društva.” Ciano, *Ciano's Diary*, 33.

69) FO 371/23875, Campbell to Halifax, Beograd, 13. februar 1939.

70) *Ibid.*

71) Ciano, *Ciano's Diary*, 33–34.

72) FO 371/23875, Rapp to Campbell, Zagreb, 11. februar 1939.

73) Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, London, 1940, 478.

74) Jovanović Stoimirović je u svom dnevniku zabeležio nekoliko primera ta-

spisateljica Rebeka Vest, koja je u drugoj polovini 30-ih godina putovala po Jugoslaviji, zabeležila je da su Stojadinovića “mrzeli širom zemlje”. Po njenom mišljenju, “mrzeli su ga najviše zato što se za njega govorilo da je tiranin i neprijatelj slobode”.⁷³ Njegovoj nepopularnosti bez sumnje su doprinele i glasine da se lično veoma obogatio i da je njegova vlada sklona korupciji.⁷⁴

Ni sve veća netrpeljivost između Stojadinovića i Korošca, ministra unutrašnjih poslova i drugog najmoćnijeg čoveka u vladi, koji je uživao poverenje kneza Pavla, svakako nije pomogla da predsednik vlade ostane na tom položaju.⁷⁵

Povodom proteklih događaja Jovanović Stoimirović je 16. novembra 1939. godine u svom dnevniku zapisao:

G. Stojadinović je pao što nije razumeo koliko je Jereza, a ne on lično, potrebna Kruni. Knezu je trebala Jereza da može, ma šta se desilo, pred istorijom reći da je vladao pomoću radikala, Slovenske ljudske (Slovenačke narodne) stranke i muslimana. G. Stojadinović je hteo ličnu stranku, što je zapretilo da od Kneza pobegnu Slovenci i muslimani. Knežev je ideal bio da ovoj kombinaciji doda i Mačeka. On ga je i ostvario, ali bez g. Stojadinovića.⁷⁶

Prva Cvetkovićeva vlada i pregovori s Mačekom

Dragiša Cvetković je 10. marta 1939, mesec dana pošto je postao predsednik vlade, rekao u skupštini da je njegov prvenstveni cilj da ponovo uspostavi poverenje Hrvata u vladu, što se može postići jedino ako se ne ponove stare greške. To je bio sasvim jasan znak da režim neće dalje insistirati na integralnom jugoslovenstvu. Zvanični Beograd je konačno bio spreman da prizna posebne (iako veoma bliske) identitete Srba, Hrvata i Slovenaca. Cvetković je to i potvrdio kad je u istom govoru rekao da su u prošlosti neki delovi domovine bili kulturno i geografski odvojeni i da su raz-

kvih glasina, kao i nelagodnost koju je osetio pošto je s grupom turskih novinara posetio veoma luksuznu kuću predsednika vlade. *Dnevnik*, 186.

75) *Ibid.*, *passim*.

76) *Ibid.*, 321–322.

vijali svoju nacionalnu individualnost koja je još uvek, nakon dvadeset godina života u zajedničkoj državi, veoma izražena. On je smatrao da vlada treba da prizna realnost i traži rešenje unutar granica Jugoslavije koje će omogućiti normalnu koegzistenciju.⁷⁷

Govor je bio takav da ga je mogao potpisati lično Maček i nije čudo što je bio blagonaklono, iako i suzdržano primljen u Zagrebu. "Prvi put otkako je stvorena Jugoslavija zvanično je priznato samo postojanje hrvatskog pitanja", kasnije se prisećao Maček novog vladinog kursa. "[Međutim,] ja nisam javno reagovao na to i nastavio sam da čekam da Beograd preuzme inicijativu."⁷⁸ Maček je žarko želeo da što pre postigne sporazum iz dva razloga: međunarodna kriza je uzimala maha i želeo je da neutrališe ustašku opoziciju i ekstremnije elemente u sopstvenoj stranci. Po jednom izveštaju iz Hrvatske, napisanom u vreme pregovora između Cvetkovića i Mačeka, ustaški aktivisti su pojačali kampanju protiv Hrvatske seljačke stranke

77) Cvetković, "Srpsko-hrvatsko pitanje", 20. Međutim, godinama kasnije, Cvetković će u odgovoru na optužbe Branka Miljuša, ministra bez portfelja u njegovoj vladi, poricati da se odrekao ideja integralnog jugoslovenstva. Vidi Cvetković, "Smisao, značaj i posledice srpsko-hrvatskog sporazuma"; *Glasnik srpskog istorisko-kulturnog društva "Njegoš"* (Čikago), br. 10, decembar 1962, 8–27, i Miljuš, *Sporazum 1939 godine*, Vindzor, Kanada, 1957.

78) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 186.

79) BAR DKP, Izveštaj Zvonka Tomića o razgovoru sa Slavkom Cihlarom, negde u aprilu-maju 1939.

80) To je R. V. Siton-Votsonu rekao Ilija Jukić, mlađi član Mačekove stranke koji je u to vreme bio u usponu. FO 371/23875, R. W. Seton-Watson to Orme Sargent, 1. april 1939.

koja je, kako su isticali, prodala Hrvate Jevrejima i Srbima.⁷⁹

Posle neuspelog Cvetkovićevog pokušaja da se sretne s Mačekom neposredno nakon izbora u decembru 1938. godine, knez Pavle je taj kontakt uspostavio 2. januara, verovatno preko Šubašića.⁸⁰ Pavle je navodno rekao Šubašiću da je spreman da ponudi Mačeku

"svu vlast u Hrvatskoj *via facti*" ukoliko ovaj odustane od zahteva da se ukine ili revidira Ustav iz 1931. godine.⁸¹ Maček je 10. januara preko Šubašića odgovorio da neće više insistirati na ustavnim promenama i izrazio je spremnost da pregovara o trostrukoj podeli države (između Slovenaca, Hrvata i Srba).⁸²

Cvetkovićev govor od 10. marta otkrio je ključni ustupak koji je vlada sada bila spremna da da – priznanje posebnog hrvatskog identiteta. Krajem 30-ih godina Hrvatska seljačka stranka, zajedno sa samostalnim demokratima, umnogome je kontrolisala teren na hrvatskim teritorijama, na šta je i sâm Stojadinović ukazao knezu Pavlu.⁸³ Da je Maček hteo da sledi Korošćev i Spahin primer, dobio bi odvezane ruke u Hrvatskoj. Međutim, on je zahtevao zvanično proglašenje autonomije Hrvatske. Ovaj političar je bio voljan da napravi kompromis u vezi s Ustavom, ali nije hteo da prihvati ideologiju integralnog jugoslovenstva. Kao što je Tomas Rap, britanski generalni konzul u Zagrebu, zaključio u svom izveštaju Kembelu, minimum na koji je Maček pristajao bio je sledeći: priznanje hrvatske nacionalnosti, široka autonomija Hrvatske u okviru Jugoslavije i jednak status Hrvata i Srba.⁸⁴

Pošto se činilo da je knez Pavle spreman da garantuje Hrvatskoj autonomiju, Cvetković je početkom aprila otputovao u Zagreb da pregovara o uslovima sporazuma. Mačekova kancelarija je 4. aprila izdala kominike u kojem je rečeno da predsednik vlade i predsednik Hrvatske seljačke stranke dele "iste stavove o prirodi problema o kojem su raspravljali" i da su se

81) *Ibid.*

82) *Ibid.*

83) HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, fascikla kneza Pavla, Stojadinović knezu Pavlu, Beograd, 15. decembar 1938.

84) FO 371/23875, Rapp's confidential despatch to Campbell, Zagreb, 7. april 1939.

složili oko “načina na koji te probleme treba rešavati”.⁸⁵

Budući da su obe strane bile spremne da naprave kompromis u najvažnijim tačkama – Maček u vezi s Ustavom, a Cvetković u vezi s integralnim jugoslovenstvom – ostalo je da se reši još samo pitanje budućih granica hrvatskog entiteta. To je trebalo da bude prava provera koliko je kruna zaista rešena da stvar istera do kraja. Knez namesnik je smatrao da su teritorijalni zahtevi Hrvata nerazumni. Kad je krajem marta, prilikom audijencije kod kneza Pavla, Šubašić zahtevao uspostavljanje “istorijskih granica” Hrvatske, Pavle ga je podsmešljivo upitao da li misli na granice iz devetog ili iz jedanaestog veka. Po svemu sudeći nesvestan kneževog sarkazma, Šubašić je odgovorio da misli na one iz četrnaestog veka. Na to je knez namesnik potegao argument da su svi fratri iz Bosne i Hercegovine glasali protiv Mačeka iako Šutej najviše vremena provodi u “Šarićevoj kancelariji” (sarajevskoj biskupiji).⁸⁶

Srpska strana je ponudila ujedinjenje Savske i Primorske banovine – kao i mogućnost da Maček formira

85) FO 371/23875, Enclosure to Mr. Rapp's despatch No. 9, 7. april 1939.

86) BAR DKP, kutija 13, Beleška kneza Pavla o sastanku sa Šubašićem, kraljevski dvor, Beograd, 24. mart 1939. Za vreme Drugog svetskog rata nadbiskup Šarić je saradivao sa ustaškim režimom.

87) BAR DKP, kutija 13, Cvetković knezu Pavlu, Beograd, 19. april 1939. Maček navodno nije bio zainteresovan za mesto predsednika vlade Jugoslavije.

88) FO 371/23875, Rapp's confidential despatch to Campbell, Zagreb, 7. april 1939. Čak je i vođa hrvatskih komunista Andrija Hebrang navodno zastupao to mišljenje kad je krajem Drugog svetskog rata raspravljano o granicama federalnih re-

novi kabinet – ali Hrvati su želeli i područja u Bosni i Hercegovini, bar ona koja su bila pretežno naseljena Hrvatima.⁸⁷ Maček je izgleda smatrao da time nudi kompromis jer su, kako je rekao, Hrvati uvereni da je Drina njihova prirodna granica.⁸⁸ Hju Siton-Votson [Hugh Se-

ton-Watson] (sin R. V. Siton-Votsona), koji je 1939. godine “proveo nekoliko meseci u Jugoslaviji gde je izbliza izučavao situaciju”, ocenio je da knez Pavle, kao “pravi dirigent pregovora na srpskoj strani”, želi da s Mačekom postigne sporazum oko teritorija kako bi izbegao političke reforme.⁸⁹ Ipak, kao što je Siton-Votson primetio u svom izveštaju, pitanje teritorija je “najteže od svih pitanja” – zbog postojanja regiona s mešovitim srpsko-hrvatskim stanovništvom i naročito zato što bosanski “muhamedanci ne znaju da li su Srbi ili Hrvati”.⁹⁰

Pored teritorijalnog postojala su i druga pitanja koja je, kako se pokazalo, bilo teško rešiti – na primer pitanje reforme vojske. Maček je pristajao na zajedničku vojsku, ali je zahtevao da hrvatski regruti služe u Hrvatskoj i tražio je srazmeran broj hrvatskih i srpskih oficira.⁹¹

Posle nekoliko nedelja intenzivnih pregovora Maček i Cvetković su 27. aprila postigli sporazum koji je, kako se činilo, bio prihvatljiv za obe strane. Sporazum je predviđao da autonomnoj Hrvatskoj pripadnu Savska i Primorska banovina, kao i grad i kotar Dubrovnik (koji je dotad spadao u Zetsku banovinu). Konačne granice Banovine Hrvatske trebalo je da budu određene nakon plebiscita u područjima Bo-

publika. Pošto je odlučeno da Bosna i Hercegovina budu posebna republika, postavilo se pitanje srpsko-hrvatskog razgraničenja u Vojvodini. Hebrang je navodno zahtevao delove Vojvodine koji su za vreme rata bili pripojeni ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, što je uključivalo i Zemun. Više podataka vidi u Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, 86–87 (prvi put objavljeno na engleskom pod naslovom *Rise and Fall* 1985). Đilas je bio na čelu vladine komisije za utvrđivanje granica.

89) FO 371/23875, Wickham Steed to Sir Robert Vansittart, London, 7. april 1939. Izveštaj Hju Siton-Votsona o situaciji u Jugoslaviji bio je priložen pismu koje je Vikam Stid poslao ser Robertu Vansitartu, *ibid.* U svom pismu Vikam Stid je istakao da Britanija “ne treba da okleva da, u cilju rešenja hrvatskog pitanja, izvrši pritisak na kneza namesnika, kako diplomatski tako i (ako je moguće) preko viših instanci”.

90) FO 371/23875, Hugh Seton-Watson's report on the situation in Yugoslavia.

91) FO 371/23875, Rapp's confidential despatch to Campbell, Zagreb, 7. april 1939.

sne i Hercegovine s pretežno hrvatskim življem i u Sremu.⁹² U nadležnosti centralne vlasti ostali su samo opšti poslovi vezani za spoljnu politiku, državnu bezbednost i administraciju.⁹³ Novu vladu trebalo je da čine i ministri iz Mačekove stranke, a njen glavni zadatak bio je priprema i sprovođenje reorganizacije države u kojoj će Srbima i Hrvatima biti garantovana puna ravnopravnost.⁹⁴ Ustav iz 1931. godine ostao je na snazi, ali je Banovinu Hrvatsku bilo moguće formirati na osnovu člana 116 u kojem je rečeno da “kralj može u... izuzetnom slučaju, ukazom narediti da se privremeno preduzmu sve izvanredne, neophodno potrebne mere u celoj Kraljevini ili u jednom njenom delu nezavisno od ustavnih i zakonskih propisa”.⁹⁵ Dakle, knez Pavle je, pod izgovorom da međunarodna kriza sve više uzima maha, mogao da u ime maloletnog kralja Petra II iskoristi član 116 i proglasi autonomiju Hrvatske.

To što je predloženo da sporazum ima privremeni karakter nije mnogo brinulo nijednu stranu. Podrazumevalo se da je stvaranje autonomne Hrvatske tek prvi korak ka konačnom unutrašnjem uređenju i dugotrajnom rešenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Sporazum je trebalo da stupi na snagu na dan kad se oko njega postigne saglasnost ili, drugim rečima, kad i ako ga knez Pavle odobri.⁹⁶

Neuspeh aprilskog sporazuma

92) FO 371/23875, Enclosure No. 1: Alleged text of the agreement reached between M. Tsvetkovitch and Dr. Matchek, enclosed with Campbell's letter to Halifax, Beograd, 8. maj 1939.

93) *Ibid.*

94) *Ibid.*

95) JF-1, 310–311.

96) Boban, *Sporazum*, 194.

Pošto je u pregovorima s Mačekom Cvetković u suštini zastupao krunu, Zagreb je s optimizmom gledao na

sporazum.⁹⁷ Međutim, kako iz Beograda nisu stizale nikakve vesti o odluci kneza Pavla, Maček je 1. maja poslao Šubašića u prestonicu da ispita situaciju; on mu je naložio da tamo ostane dokle god ne bude doneta konačna odluka.⁹⁸ Šubašić se sreo sa Cvetkovićem i knezom Pavlom, ali se tri dana kasnije vratio u Zagreb bez jasnog odgovora.⁹⁹ Maček je zato zaključio da je sporazum odbačen i da se to može “protumačiti samo na jedan način, onaj na koji ukazuje nemačka poslovice *keine Antwort ist auch eine Antwort*, to jest ne dobiti odgovor znači dobiti negativan odgovor”.¹⁰⁰ Pomalo netaktično, Maček je održao govor u kojem je optužio kneza Pavla da je odbacio sporazum od 27. aprila.¹⁰¹ *Hrvatski dnevnik*, list naklonjen Mačeku, objavio je tu izjavu, ali su vlasti zabranile ceo tiraž.¹⁰² Odnosi između zvaničnog Beograda i Zagreba su zahladneli iako je početkom maja Cvetković rekao novinaru *Politike* i Kembelu da se aprilski sporazum “još uvek proučava”.¹⁰³ U stvari, u toj fazi vlada je razmatrala opšti sporazum i mogućnost da zemlju podeli na četiri provincije: Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju i Bosnu u kojoj su “Srbohrvati pomešani s muslimanima”.¹⁰⁴

97) FO 371/23875, Rapp to Campbell, Zagreb, 7. april 1939.

98) BAR DKP, kutija 2, Cvetković knezu Pavlu, Beograd, 2. maj 1939.

99) Boban, *Sporazum*, 165.

100) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 189.

101) AJ 80/32/152 (Zbirka Jovana Jovanovića Pižona), “Govor predsednika dra Vladka Mačeka održan na izvanrednoj sjednici Hrvatskog Narodnog Zastupstva”, Zagreb, 8. maj 1939.

102) Boban, *Sporazum*, 165.

103) FO 371/23875, Campbell's deciphered telegraph to the Foreign Office, Beograd, 6. maj 1939; *Politika*, 6. maj 1939.

104) BAR DKP, kutija 2, Cvetković knezu Pavlu, Beograd, 2. maj 1939. Vidi i BAR DKP, kutija 13, fascikla 1, nenaslovljeni dokument iz 1939. godine koji, iako bez precizno naznačenog datuma, gotovo sigurno potiče iz ovog perioda. U dokumentu se predlaže podela zemlje na “četiri političko-upravne jedinice”: jednu bi činila Dravska banovina, drugu Savska i Primorska, treću Vrbaska, delovi Drinske i Zetske “koji su pripadali Bosni i Hercegovini”, a četvrtu Dunavska, Moravska i Vardarska, kao i preostali delovi Drinske i Zetske. Takva podela je obrazložena time što je “razgraničenje između Srba i Hrvata nemogu-

Da bi izvršilo pritisak na krunu, "Hrvatsko narodno zastupstvo" – ovo telo su *de facto* činili poslanici HSS-a izabrani na opštim izborima 1938. godine i ono je u vreme bojkota služilo kao tobožnji hrvatski sabor – objavilo je rezoluciju u kojoj je optužilo Beograd za izdaju ideala Jugoslavije čije je formiranje trebalo da ostvari "državnu zajednicu koja će omogućiti da njena tri naroda imaju samostalan nacionalni život i razvoj".¹⁰⁵ Hrvatski predstavnici su poklonili Mačeku puno poverenje kako bi

sproveo sve što je potrebno na unutrašnjem i

će... izvesti u potpunosti" te stoga "najbolji izlaz daje stvaranje 'četvrtke pokrajine' između srpskog i hrvatskog dela države." U dokumentu još stoji da bi ta pokrajina "bila u stvari nekadanja [sic] Bosna i Hercegovina, bez onog dela koji danas pripada Primorskoj banovini, sa dodatkom sreza Dvor koji je ranije pripadao Hrvatskoj" i da "predložena podela na četiri jedinice odgovara kombinaciji etničkog i istorijskog kriterijuma [sic]". Cvetković je u pismu knezu reč "muslimani" pisao malim "m", što na srpsko-hrvatskom ukazuje na versku, a ne na nacionalnu pripadnost; međutim, u pomenutom dokumentu koristi se i veliko 'M' kako bi se ukazalo na etničko poreklo bosanskih muslimana. Krajem 60-ih godina prošlog veka, kad su komunističke vlasti priznale Slovene muslimanske vere iz Bosne i Sandžaka kao posebnu (jugoslovensku) muslimansku naciju, zvanično je uvedeno veliko "M". Skica mape koja prikazuje ondašnju podelu Jugoslavije i Bosnu kao posebnu jedinicu prikazana je u Mihailo Konstantinović, *Politika Sporazuma. Dnevničke beleške, 1939–1941. Dnevničke beleške, 1944–1945*, Novi Sad 1998.

105) FO 371/23875, Enclosure No. 2, Rapp to Campbell, Zagreb, 12. maj 1939.

106) *Ibid.* (Kurziv D. Đ.)

spoljnom planu u skladu s budućim stavom srpskog naroda i političkom situacijom u Evropi, a Hrvatski narodni sabor će, zajedno s celim hrvatskim narodom, slediti i sprovoditi sve te odluke držeći se principa da su egzistencija i sloboda hrvatskog naroda iznad svega drugog.¹⁰⁶

Rezolucija pruža dobar primer taktike Hrvatske seljačke stranke. Vođstvo te stranke isticalo je svoju privrženost zajedničkoj državi, ali su zbog stava Beograda Hrvati navodno bili primorani da traže međunarodnu

podršku za svoju stvar, a možda i da hrvatsko pitanje reše izvan Jugoslavije. Takvu taktiku je početkom 20-ih godina primenjivao Radić, a Maček je nastavio da je sledi iako je bilo jasno da ona ne daje značajnije rezultate.

Bez obzira na to da li je internacionalizacija hrvatskog pitanja bila prazna pretnja ili ne, Italija je bila spremna da igra istaknutu ulogu u svim kalkulacijama, kako Zagreba tako i Beograda. U martu 1939. godine Mačekovim posrednicima u Berlinu poručeno je da Jugoslavija spada u italijansku sferu uticaja.¹⁰⁷ S druge strane, Rim nije dovoljno pažljivo gradio odnos prema Jugoslaviji. Povremeno se činilo da je sklon podršci albanskom iredentizmu na jugu Jugoslavije, a ponekad je ugađao Beogradu tako što je dozvoljavao slovenačkoj manjini da objavljuje novine na svom jeziku.¹⁰⁸ Što se hrvatskog pitanja tiče, Italija je pružala utočište Pavelićevim ustašama, ali zbog približavanja Beogradu u vreme Stojadinovićevog mandata, obećala je da će budno motriti na hrvatske ekstremiste.¹⁰⁹ Italijani su, međutim, verovali da postoji opasnost da će doći do srpsko-hrvatskog građanskog rata; a ako se Jugoslavija raspadne, Italija je želela svoj deo plena.¹¹⁰

Hrvat italijanskog porekla i član Hrvatske seljačke stranke po imenu Amadeo Karneluti [Carnelutti] posećio je 20. marta 1939. godine italijanskog ministra spoljnih poslova grofa Galeaca Čana [Galeazzo Ciano] u svojstvu, kako je tvrdio, Mačekovog izaslanika. Maček je navodno želeo da Rim izvrši pritisak na Beograd da prihvati hrvatske zahteve za autonomiju. Ako ti zahtevi budu odbijeni, Hrvatska će se pobuniti, proglasiti republikom i zatraži-

107) Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, 136.

108) *Ibid.*, 139.

109) *Ibid.*, 82.

110) *Ibid.*, 138.

ti carinsku i monetarnu uniju s Italijom kao prvi korak ka mogućnom ujedinjenju dve zemlje. Kad je Mussolini čuo za Karnelutijevu posetu, rekao je Čanu da podrži Hrvate.¹¹¹ Pošto su početkom maja prekinuti pregovori između Beograda i Zagreba, Karneluti je obavestio Čana da Maček odustaje od nastojanja da pregovara s Beogradom, da ostaje pri svojim separatističkim težnjama, da mu je potrebna pozajmica od dvadeset miliona dinara i da će kroz šest meseci biti spreman za podizanje ustanka.¹¹²

Međutim, Mačekov opis Karnelutijeve misije razlikuje se od Čanovog. U pismu Cvetkoviću, napisanom nakon objavljivanja Čanovog dnevnika, Maček je potvrdio da je Karneluti bio njegov posrednik u razgovoru s Italijanima. Kad su u maju 1939. godine prekinuti pregovori između Beograda i Zagreba, Italijani su se obratili Karnelutiju i pitali ga da li bi ih Hrvati podržali u slučaju da izbije rat između Italije i Jugoslavije. O ustanku u Hrvatskoj navodno nije bilo reči. Italijani su predložili i uniju između Rima i Zagreba preko nekog italijanskog princa koji bi bio krunisan kao

111) Ciano, *Ciano's Diary*, 205.

112) *Ibid.*, 232. Hoptner procenjuje da je dvadeset miliona dinara odgovaralo sumi od 400.000 dolara. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, 140.

113) HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, Mačekova fascikla, Maček Cvetkoviću, Vašington, 28. jun 1949.

114) Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, 140–141. Maček je rekao Hoptneru da se ne seća nikakvih dogovora u vezi s pozajmicom.

115) Hoptner kaže da je Karneluti "za vreme Drugog svetskog rata bio od neprocenjive pomoći onima koji su se protivili ustaškom terorističkom režimu, a nestao je krajem maja 1945. godine". Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, 141n.

kralj Hrvatske. Maček je odbio ponudu.¹¹³ Nekoliko godina kasnije on je te događaje na sličan način opisao i istoričaru Džejkobu Hoptneru.¹¹⁴

Karneluti nije bio jedini Hrvat koji je u tom periodu imao kontakte s Rimom.¹¹⁵ Grof Čano je 30. maja 1939. godine primio grofa Josipa

Bombelesa [Bombelles], hrvatskog zemljoposjednika, koji je pomenuo pobunu u Hrvatskoj i zatražio da Italija podrži njenu nezavisnost. Čano je pristao da ga poveže s Pavelićem.¹¹⁶ Italijanski ministar spoljnih poslova se 5. aprila ponovo sreo s Bombelesom. On se nadao da će mu Hrvat obezbediti direktnu vezu s Mačekom, a tema njihovog razgovora ovoga puta bila je finansijska pomoć Italije propagandnoj kampanji u Hrvatskoj.¹¹⁷ Iako je početkom maja Čano rekao Bombelesu kako mu se čini da je Maček postigao sporazum s Beogradom i da Italija ne želi da oslabi Jugoslaviju, oni su tokom sledeće godine održavali sporadične kontakte. Odmah nakon posete kneza Pavla Zagrebu u januaru 1940. godine Bombeles je otišao da se vidi s Čanom kome je tu posetu opisao kao "pogreb na kojem niko nije skinuo šešir". Po Čanu, Bombeles je tvrdio da antisrpska osećanja u Hrvatskoj rastu i da je sazrelo vreme za pobunu. "Mi predlažemo sledeći akcioni plan: pobuna, okupacija Zagreba, dolazak Pavelića, poziv Italiji da interveniše, osnivanje kraljevine Hrvatske i nuđenje krune kralju Italije", rekao je Čano Bombelesu koji se složio i dodao da će Italija morati da uloži "minimalan ratni napor jer će narodni ustanak biti potpun i sami Hrvati će posvuda udariti na Srbe i rešiti ih se bez milosti".¹¹⁸ Ali planovi Rima da iskoristi vezu s Bombelesom pretrpeli su ozbiljan udarac kad je u maju 1940. godine Pavelić otkrio Čanu da je hrvatski grof sve vreme radio za jugoslovensku vladu.¹¹⁹

Iako je bio spreman da iskoristi spoljne faktore kako bi Hrvatskoj obezbedio au-

116) Ciano, *Ciano's Diary*, 210, 212.

117) *Ibid.*, 213.

118) *Ibid.*, 314.

119) *Ibid.*, 350. Kad su 1941. godine došle na vlast u Hrvatskoj, ustaše su ubile Bombelesa.

se to desi pre svega u okviru Jugoslavije. Kad su u aprilu 1941. godine zemlju napale Nemačka, Italija i njihove saveznice, sile Osovine su proglasile nezavisnost Hrvatske kojoj su pripojene i cela Bosna i Hercegovina i delovi Vojvodine. Maček je odbio ponudu sila Osovine da vlada takvom Hrvatskom, što je otvorilo vrata Pavliću; vođa hrvatskih seljaka je stavljen u kućni pritvor, a na kratko vreme je bio čak poslat u koncentracioni logor u Jasenovcu. U maju 1941. godine jedan italijanski vojvoda zaista je postao hrvatski kralj Tomislav II, ali nikad nije kročio na hrvatsko tlo i abdicirao je čim se 1943. godine Italija povukla iz rata.¹²⁰

Knez Pavle je bez sumnje znao za interese Italije u Hrvatskoj i Mačekovu spremnost da to iskoristi, ali je odbio aprilski sporazum prvenstveno zato što je Hrvatska zahtevala veću teritoriju izvan Savske i Primorske banovine. Knez namesnik je 4. maja rekao Kembelu koji se spremao da otputuje u Rim da je pitanje plebiscita glavni problem koji koči sporazum. Pavle je strahovao da bi tako bio stvoren neželjeni predsednik koji bi ohrabrio Nemce i Mađare u Jugoslaviji da traže plebiscit o autonomiji područja gde predstavljaju većinu. Knez namesnik se bojao i da bi davanjem previše ustupaka Hrvatima rizikovao izbijanje nemira među Srbima, naročito ako bi veliki broj njih završio u hrvatskoj jedinici. Ovo je bilo naročito osetljivo pitanje s obzirom na insistiranje Hrvata da budu priznati kao posebna nacija i da se Srbi i Hrvati teritorijalno razgraniče.¹²¹

Britanski poslanik u Beogradu takođe je obavestio

120) Studiju o vojvodi od Spoleta koji je postao Tomislav II vidi u Stevan Pavlović, *Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940–1945*, Boulder, CO, 1984.

121) FO 371/23875, Campbell to the Foreign Office, Beograd, 5. maj 1939.

Forin ofis da “razna srpska tela” vrše jak pritisak na

vladu da ne prihvati sporazum od 27. aprila. Po Kembelu, “čak je i njegovo kraljevsko visočanstvo dobilo upozorenje od patrijarha i generalštaba da bi prihvatanje hrvatskih zahteva u datom obliku dovelo do neke vrste revolucije u Srbiji”.¹²² Sasvim je moguće da je knez namesnik dobro pazio da ne izazove još jedan konflikt sa srpskom crkvom, što bi prouzrokovalo krizu veću od Konkordatske. General Dušan Simović kasnije je tvrdio da vojska nije bila konsultovana i da nije igrala nikakvu ulogu u političkim pregovorima između Beograda i Zagreba.¹²³ Ipak, početkom maja 1939. godine pronosile su se glasine da će, zbog stalnog neuspeha da se reši hrvatsko pitanje, novu vladu formirati general Simović i Milan Antić, ministar dvora.¹²⁴

Knez namesnik je smatrao da je Cvetković dao Mačeku više ustupaka nego što je trebalo.¹²⁵ Za vreme pregovora zagrebačka štampa je hvalila Cvetkovića kao čoveka koji drži reč, koji je ispoljio dobru volju i razumevanje i uložio mnogo truda i energije u pokušaj da se postignu obećani rezultati.¹²⁶ Ali, da li je on, zbog svih tih pohvala, zaboravio da njegova uloga jedva da je bila nešto više od uloge običnog kneževog izaslanika? Rap je 7. aprila pisao Kembelu:

Predsednik [Ministarskog] saveta svakako je ostavljao utisak da bi

122) *Ibid.*

123) Ovo je tvrdio u razgovoru s ljubom Bobanom koji je, međutim, verovao da je uticaj vojske morao biti veći nego što je Simović priznavao. Simović je navodno rekao Cvetkoviću da je protiv podele Bosne (Boban, *Sporazum*, 166n). U svojim sećanjima na događaje iz 1939. godine Maček je izrazio uverenje da je vojska bila najveća prepreka za primenu sporazuma, kao što je bila i glavni razlog “naše katastrofe”, pri čemu je verovatno mislio na kratak aprilski rat protiv nacističke Nemačke i fašističke Italije. HIA, Zbirka Dragiše Cvetkovića, Mačkova fascikla, Maček Cvetkoviću, Vašington, 15. jul 1948.

124) Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, beleška od 7. maja 1939, 274.

125) *Ibid.* Po mišljenju Jovanovića Stoimirovića, Maček se “titrao sa Beogradom” i bio je odgovoran za prekid pregovora.

126) *Hrvatski dnevnik*, 2. april 1939.

hrvatsko pitanje bilo brzo rešeno u skladu s hrvatskim zahtevima kad bi on lično imao potrebno ovlašćenje. Nemam načina da ocenim koliko je njegova procena opravdana, ali nije nemoguće da g. Cvetković želi da iz svoje uloge iskrenog posrednika izvuče što veći politički uticaj. Njemu se verovatno dopada da nastupa kao čovek koji iskreno želi da reši hrvatski problem ako već ne može da se predstavi kao neko ko je u tome zaista uspeo.¹²⁷

To što je Maček zahtevao čak i teritorije na kojima Hrvati nisu bili većina svakako je doprinelo zapadanju u ćorsokak. Na svaki ustupak Cvetkovićevog tima Mačkov tabor je odgovarao novim zahtevom, a svaki zastoj u pregovorima izazivao je nove pretnje Hrvatske seljačke stranke da će internacionalizovati hrvatski problem.¹²⁸ Kembel je uporedio Mačeka sa "seljakom koji pregovara o prodaji jutra zemlje" i smatrao je da su njegovi zahtevi "dostigli nivo na kojem je namesništvu nemoguće da čini ustupke a da ne izazove aktivno neprijateljstvo Srba". On je dodao da je "beskrisno rešavati hrvatski problem tako što će se stvoriti srpski problem: to bi samo podelilo zemlju više nego što je danas podeljena".¹²⁹

127) FO 371/23875, Rapp to Campbell, Zagreb, 7. april 1939.

128) FO 371/23875, Campbell to Halifax, Beograd, 8. maj 1939.

129) *Ibid.*

130) Smatralo se da je Korošec, zbog svog ugleda, iskustva i dobrih odnosa s knezom namesnikom, najuticajniji među ministrima. Slobodan Jovanović je u jednom razgovoru s kraljevskim namesnikom Radenkom Stankovićem navodno rekao: "Ovo je Korošćeva vlada, a Maček je u opoziciji" – samo Srbi nisu imali vođu. Jovanović Stimirović, *Dnevnik*, 245.

Nisu samo knez namesnik i njegov strah od srpske reakcije bili uzrok odbijanja aprilskog sporazuma. Mačkove zahteve odbacili su i Spaho i Korošec, uticajni članovi kabineta koji nisu bili Srbi.¹³⁰ Spahu je naroči-

to uznemiravalo to što bi udovoljavanje Mačkovim zahtevima značilo da će veliki delovi istorijske Bosne i Hercegovine pripasti Hrvatskoj banovini. On je navodno izjavio: "Dvadeset godina Maček nas tuca sa pravdom, a sad bi hteo da uzme muslimanske srezove."¹³¹ Korošec je takođe kritikovao vodećeg hrvatskog političara, a njegovo nastojanje da ujedini Hrvatsku u jedan entitet upoređivao je s Hitlerovim "banditskim" ponašanjem. Cvetković je tvrdio da je Maček morao insistirati na plebiscitu zbog pritiska hrvatskih nacionalista, ali lično nije očekivao da će Beograd na to pristati.

Prema tome, sporazum od 27. aprila je propao pošto su ga odbacili kako knez Pavle tako i Korošec i Spaho jer su smatrali da su Mačkovi zahtevi neprihvatljivi i da je Cvetković pristao na suviše ustupaka. Oni su takođe strahovali da će izlaženje u susret svim hrvatskim zahtevima, a naročito onim vezanim za teritoriju Bosne, izazvati oštre reakcije Srba i Muslimana.

Sporazum Cvetković–Maček

U prvih nekoliko meseci 1939. godine međunarodni položaj Jugoslavije postao je još nesigurniji. Kao i ostali deo Balkana, uz delimični izuzetak Grčke i Albanije (koja je bila pod okriljem Italije), Jugoslavija je sve više postajala ekonomski zavisna od Nemačke. Nakon anšlusa (*Anschluss*; pripajanje Austrije Nemačkoj) u martu 1938. godine Jugoslavija i Nemačka su dobile zajedničku granicu.

131) Konstantinović, *Politika Sporazuma*, dnevnička beleška od 1. maja 1939, 20. Konstantinovićev dnevnik nudi dragocen opis pregovora između Cvetkovića i Mačka viđen iz ugla učesnika. Međutim, iako je bio član grupe od tri pravna stručnjaka koja je učestvovala u pregovorima i kasnijem pisanju teksta sporazuma, Konstantinović ne daje nijedno drugo objašnjenje za odbijanje aprilskog sporazuma osim što ističe da su Mačkovi zahtevi bili neprihvatljivi za vladu i, naravno, za kneza namesnika.

Francuska i Britanija, tradicionalne saveznice Jugoslavije, gubile su uticaj u regionu. Posle nemačke intervencije u Čehoslovačkoj u martu 1939. godine i italijanske okupacije Albanije narednog meseca Jugoslovenima je bilo sve teže da ostanu neutralni.

Nakon posete Berlinu u junu 1939. godine knez Pavle je zaključio da je rat svetskih razmera neizbežan.¹³² On je s izrazitom antipatijom govorio o Nemačkoj i nacizmu i, po Kembelu, “niko ko ga je slušao nije mogao sumnjati na kojoj strani su njegove simpatije i želje”.¹³³ Istovremeno, “pouzdan izvor” obavestio je Forin ofis da Nemačka vrši pritisak na jugoslovenskog kneza namesnika da se priključi silama Osovine te da Beograd ne može više da koristi međunarodnu krizu kao izgovor za odbijanje da to učini.¹³⁴

Posmatrači su se slagali u zaključku da javno mnjenje u Jugoslaviji nije naklonjeno Berlinu i Rimu. Na primer, na fudbalskoj utakmici između Jugoslavije i Italije koja je početkom juna odigrana u Beogradu domaći navijači su vikali “ua” italijanskoj zastavi i gađali kamenjem italijanske igračice koji su je fašistički pozdravljali. Pošto su nakon utakmice neki navijači prepoznali britanskog poslanika među gledaocima, okružili su ga i glasno mu klicali, čime su jasno izrazili simpatije prema Britaniji.¹³⁵ Dva meseca kasnije sličan in-

cident se desio i prilikom teniskog meča između Jugoslavije i Nemačke za Dejvis kup, koji je održan u Zagrebu¹³⁶ (kad je Jugoslavija pobedila s 3:2). Međutim, britanski otpravnik poslova Te-

132) Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, 147.

133) FO 371/23876, Campbell to Halifax, Bled, 8. jul 1939.

134) FO 371/23876, Ingram to Shone, London, 26. jul 1939.

135) FO 371/23876, Campbell to Halifax, Beograd, 3. jun 1939. Neprijateljski stav Jugoslovena možda je bio delimično izazvan i činjenicom da je njihov tim poražen s 1:2.

136) FO 371/23876, Shone to Halifax, Bled, 4. avgust 1939.

rens Šon mislio je da antinemačka osećanja ispoljena u Zagrebu nisu bila tako jasno izražena kao antiitalijanska na utakmici u Beogradu.¹³⁷ U svakom slučaju, tačno je da se antinemačka osećanja u Zagrebu nisu mogla poistovetiti s jugoslovenstvom. Dok je Beograd pobedu nad Nemačkom proslavljao kao pobedu Jugoslavije, zagrebačka štampa je govorila o pobedi Hrvatske i Hrvata jer su svi teniseri u jugoslovenskom timu bili zapravo Hrvati.¹³⁸ Srpsko-hrvatsko suparništvo često je prevedeno u domen sporta; hrvatski fudbaleri su, na primer, bojkotovali jugoslovenski tim koji je 1930. godine učestvovao na prvom Svetskom prvenstvu, održanom u Urugvaju.¹³⁹

Iako je Maček s vremena na vreme pretio Beogradu traženjem podrške u inostranstvu, sve veća kriza u Evropi navela ga je da poveruje da rešenje hrvatskog pitanja ipak treba tražiti unutar granica Jugoslavije. “Pouzdan izvor” obavestio je Rapa da se hrvatski političar “izrazito unervozio zbog mogućnosti da rat izbije pre nego što se razreši unutrašnje pitanje [u Jugoslaviji]”.¹⁴⁰ Maček je bio svestan da je knez Pavle “naklonjen Velikoj Britaniji, da Jugoslavija neće moći dugo da ostane neutralna i da će ući u rat na strani demokratskih zemalja”.¹⁴¹ On je zato naložio Krnjeviću da kontaktira s Forin ofisom i zatraži od Britanaca da izvrše pritisak na Beograd kako bi se rešilo hrvatsko pitanje. Ako se rešenje ne nađe, Krnjević treba da ispita kakav bi bio britanski stav u slučaju da Hrvatska

137) *Ibid.*

138) Josip Palada i Franjo Punčec igrali su singlove, a Punčec i Franjo Kukuljević dublove za Jugoslaviju.

139) Jugoslovenski fudbalski savez osnovan je 1919. godine u Zagrebu pod imenom Nogometni savez Jugoslavije. Nakon proglašenja diktature 1929. godine sedište Saveza preseljeno je u Beograd.

140) FO 371/23876, Rapp's confidential despatch to Campbell, enclosed with Shone's letter to Halifax, Bled, 13. avgust 1939.

141) *Ibid.*

proglasi nezavisnost. Britanci su odbili da prime Krnjevića, ali su pristali da pročitaju njegov memorandum.¹⁴² Forin ofis nije želeo da se meša u unutrašnje poslove Jugoslavije, a viđenje pa čak i direktna komunikacija s Krnjevićem bili bi u Beogradu svakako protumačeni na taj način.¹⁴³

Celo vođstvo Hrvatske seljačke stranke bilo je sklonu nalaženju rešenja za hrvatsko pitanje unutar Jugoslavije. Na sastanku stranačkih čelnika iz Bosne Juraj Šutej je izjavio da Hrvati, s obzirom na neuspeh pregovora s krunom, imaju pred sobom dva izbora: mogu i dalje pokušavati da postignu sporazum s Beogradom iako bi to možda dugo trajalo ili mogu tražiti stranu intervenciju kako bi se rešilo hrvatsko pitanje. Na sastanku je donesena jednoglasna odluka u korist prve mogućnosti.¹⁴⁴ Prema tome, iako su spoljašnje okolnosti ubrzale dešavanja u zemlji, unutrašnji činoci su takođe išli u prilog sporazumu između Srba i Hrvata.

I Beograd i Zagreb su shvatali kakvu opasnost predstavlja međunarodna kriza, ali im je bilo i jasno da, bez obzira na događaje na međunarodnoj sceni, imaju malo izbora i moraju da nastave pregovore. Pregovori su postepeno obnovljeni u junu. Maček je ovog

142) FO 371/23876, The Foreign Office to the British Legation in Belgrade, London, 29. jun 1939.

143) Zvaničnik Forin ofisa rekao je Viktoru Lenoksu [Victor Lennox], novinaru *Dejli telegrafa* koji je bio veza između Forin ofisa i Krnjevića, da je "prijem predstavnika manjine iz neke balkanske države vrlo osetljivo pitanje jer oni, kad se vrate u zemlju, neizostavno pogrešno tumače činjenice i smatraju da su stekli podršku za svoju stvar". *Ibid.*

144) FO 371/23876, Shone to Halifax, Bled, 4. avgust 1939.

puta odustao od zahteva za plebiscit. Cvetković je sa svoje strane ponudio Mačku neka područja Bosne u kojima su Hrvati činili većinu, a pored Savske i Primorske banovine i Dubrovačkog kotara ponudio je i

delove Srema. Takođe su se složili da konačne granice Hrvatske banovine budu povučene kad se završi unutrašnja podela Jugoslavije. Rešenje pitanja jurisdikcije nove hrvatske i centralne vlasti – koje je u aprilu takođe bilo jabuka razdora – prepušteno je grupi pravni eksperata koje su imenovala obe strane.¹⁴⁵

Sporazum Cvetković–Maček zvanično je stupio na snagu 26. avgusta 1939. godine kad je formirana vlada narodnog sporazuma i proglašena Banovina Hrvatska. Cvetković je imenovan za predsednika nove jugoslovenske vlade, a Maček za njegovog zamenika. U kabinet je ušlo još pet članova Seljačko-demokratske koalicije (četiri iz Hrvatske seljačke i jedan iz Samostalne demokratske stranke). Demokrati i radikalni Glavni odbor kritikovali su sporazum; zemljoradnici su ga, uopšteno gledano, podržali, ali su se kritički odnosili prema činjenici da je na snazi ostao nedemokratski Ustav iz 1931. godine. Branko Čubrilović iz Saveza zemljoradnika ušao je u vladu, mada su se tome protivili neki članovi njegove stranke, a u vladu se uključio i Lazar Marković koji je tim činom zapravo napustio Glavni odbor Radikalne stranke. Božidar Maksimović, takođe bivši radikal, koji je tokom 30-ih godina politički delovao nezavisno i od Glavnog odbora i od Jugoslovenske radikalne zajednice, ušao je u vladu kao ministar prosvete.¹⁴⁶

145) FO 371/23876, Rapp's confidential despatch on Serbo-Croat negotiations, enclosed with Shone's letter to Halifax, Bled, 13. avgust 1939. Hrvatsku stranu su predstavljali Ljudevit Filipinčić, sekretar Udruženja bankara i bivši visoki zvaničnik u austrijskoj vladi, Ivo Krbek, profesor prava na Zagrebačkom univerzitetu, i Juraj Šutej, istaknuti član HSS-a i pravnik. Srpski tim činili su Mihailo Ilić, Mihailo Konstantinović i Đorđe Tasić, sva trojica profesori prava na Beogradskom univerzitetu.

146) Članovi nove vlade bili su: Dragiša Cvetković (predsednik), Vladko Maček (potpredsednik), Lazar Marković (pravda), Božidar Maksimović (prosveta), Miha Krek (građevina), Džafer Kulenović (šumarstvo i rudarstvo), Jevrem Tomić (fizička kultura), Nikola Bešlić (saobraćaj), Aleksandar Cincar-Marković (spoljni poslovi), general Milan Nedić (vojska i mornarica), Josip Tor-

Banovina Hrvatska je formirana spajanjem Savske i Primorske banovine i sedam dodatnih kotara u koje su spadali: Dubrovnik (iz Zetske banovine), Šid i Ilok (iz Dunavske), Gradačac i Derventa (iz Vrbaske) i Brčko, Travnik i Fojnica (iz Drinske). Glavni grad je bio Zagreb. Banovina je pokrivala više od četvrtine teritorije Jugoslavije i imala nešto preko četiri miliona stanovnika (između jedne četvrtine i jedne trećine ukupnog broja stanovništva Jugoslavije), od čega su tri četvrtine činili katolici (Hrvati), a gotovo 20 odsto pravoslavci (Srbi) i skoro 4 odsto (bosanski) Muslimani.¹⁴⁷

Hrvatska banovina uživala je punu samostalnost u oblastima poljoprivrede, trgovine, industrije, šumarstva, rudarstva, građevine, socijalne i zdravstvene politike, fizičke kulture, pravde, prosvete i unutrašnjih poslova. Samo su spoljna politika, spoljna trgovina, odbrana, javna bezbednost, carina i finansije ostale u nadležnosti centralne vlade u Beogradu. Zakonodavnu vlast trebalo je da dele kralj i sabor koji je ponovo for-

miran i mogao je biti sazvan, a njegov rad prekinut samo kraljevskim ukazom. Kraljevskim ukazom su raspisivani i novi izbori. Članovi sabora birani su neposrednim i tajnim glasanjem. Kraljevske ukaze morali su zajedno potpisati kralj i ban. Imenovanje ovog drugog odobravao je kralj.¹⁴⁸ Ivan Šubašić je imenovan za prvog (i, kako se pokazalo,

bar (pošta, telegraf i telefon), Juraj Šutej (finansije), Bariša Smoljan (bez portfelja), Ivan Andres (trgovina i industrija), Srđan Budisavljević (socijalna pitanja i zdravlje), Branko Čubrilović (poljoprivreda), Mihailo Konstantinović (bez portfelja) i Stanoje Mihaldžić (unutrašnji poslovi). Izvor: *Politika*, 26. avgust 1939.

147) Tačne brojke su sledeće: *teritorija* – 65.455,99 km² (26,44 odsto teritorije Jugoslavije), *stanovništvo* – 4.064.601 (28,88 odsto stanovništva Jugoslavije), od toga 3.020.685 katolika (75,06 odsto stanovnika Banovine), 755.970 pravoslavaca (19,28 odsto) i 153.452 muslimana (3,81 odsto). Izvor: *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940.

148) Ceo tekst sporazuma Cvetković–Maček vidi u Boban, *Sporazum*, 404–408.

lo, poslednjeg) bana. U pismu poslatom svim administrativnim, policijskim i žandarmerijskim nadležnostima Šubašić je rekao:

Povjerenjem Njegovog Veličanstva Kralja preuzeo sam dužnost Bana Banovine Hrvatske. Nastupajuć [na] tu dužnost, prožet najodlučnijom željom, da bi se poslovi povjerene mi Banovine odvijali uvijek i prema svakom bez obzira na narodnost i vjeru, svagda u korist naroda, pozivam sve podređene mi vlasti, činovnike i službenike da se u vršenju svojih dužnosti uvijek i svagda pridržavaju strogo zakona.¹⁴⁹

Srpska opozicija i pregovori Cvetković–Maček

Čelnici Udružene opozicije i Seljačko-demokratske koalicije sastali su se 8. februara 1939. godine u kući Jovana Jovanovića Pižona u Beogradu (istoj onoj u kojoj je u avgustu prethodne godine bio ugošćen Maček) da bi razgovarali o političkoj situaciji nakon pada Stojadinovićeve vlade. Maček nije lično doputovao u Beograd, ali je poslao Šuteja, čoveka koji je bio njegova desna ruka; samostalne demokrate predstavljao je Milan Kostić. Sastanku su prisustvovali i Jovanović Pižon, Milan Gavrilović, Branko Čubrilović i Miloš Tupanjanin (Savez zemljoradnika), Milan Grol, Božidar Marković i Božidar Vlajić (Demokratska stranka), Miloš Trifunović, Momčilo Ninčić i Lazar Marković (Glavni odbor Radikalne stranke) i Bogoljub Jevtić i Grga Anđelinović (Jugoslovenska nacionalna stranka). Sastanak je dobro prošao i učesnici su se saglasili oko svih pitanja o kojima su raspravljali.¹⁵⁰

149) HDA XXI/84/5698, Ban banovine Hrvatske Šubašić Dr. Ivan, Nastup dužnosti, Zagreb, 2. septembar 1939.

150) MPHSS-1, 20.

Opozicione vođe su se složile da treba zajednički da pregovaraju s vladom. Predstavnici Hrvatske seljačke stranke smatrali su da su, za razliku od Cvetkovića i srpskih članova vlade, beogradske opozicione stranke reprezentativniji izraz volje “srbijskog naroda”. Oni su se složili da knezu Pavlu predlože formiranje “koncentracione vlade” u koju će ući zagrebački i beogradski opozicioni blok.¹⁵¹

Šutej je krajem marta opet doputovao u Beograd da bi obavestio čelnike opozicije da je Maček odlučio da primi Cvetkovića kao izaslanika krune i da je zahtevao da pregovorima prisustvuju pravi predstavnici srpskog naroda, to jest članovi Udružene opozicije, a ne JRZ-a.¹⁵² U udarnom komentaru objavljenom 29. marta u *Hrvatskom dnevniku* objašnjeno je da politika sporazuma ne može biti sprovedena bez predstavnika kako hrvatskog tako i srpskog naroda. Naglašeno je da je taj princip imao ključno mesto u sporazumu od 8. oktobra 1937. godine i još uvek ga ima u Hrvatskoj. Njemu su ostale verne i Udružena opozicija i Hrvatska seljačka stranka kao predstavница hrvatskog naroda. One svu svoju snagu ulažu u sređivanje odnosa između hrvatskog i srpskog naroda.¹⁵³

Srpske opozicione stranke bile su izgleda zadovoljne ovakvim objašnjenjem, ali su se ubrzo našle izvan glavnog toka pregovora, uglavnom zato što se knez Pavle protivio njihovom uključivanju u vladu. Po nekim izvorima, on se bojao da će uvođenje još jedne koalicije u razgovore usporiti ceo proces i možda one-

mogućiti postizanje sporazuma. Knez namesnik se žurio da reši hrvatsko pita-

151) *Ibid.*, 22.

152) *Ibid.*, 31.

153) *Ibid.*, 21. Ovde treba zapaziti da nije pomenuta Samostalna demokratska stranka koja je za vreme pregovora između Cvetkovića i Mačeka bila u velikoj meri gurnuta u stranu.

nje jer je kriza u svetu uzimala sve više maha. Ali, što je najvažnije, nije mogao da prihvati ukidanje diktature na koje je pozivala Udružena opozicija. A pošto je Maček zahtevao autonomiju Hrvatske, a ne nužno i demokratizaciju Jugoslavije, dogovor između njega i krune bio je mogućan. Kompromis između srpskih opozicionih stranaka s jedne strane i vlade i krune s druge strane nije bilo moguće postići jer Udružena opozicija nije odustajala od svog principijelnog stava da treba ukinuti Ustav iz 1931. godine i ponovo uvesti istinsku parlamentarnu demokratiju. Zahtev srpskih stranaka da Cvetković i vladajuća stranka ne učestvuju u pregovorima bio je nerealan. Takav predlog odbili su i knez Pavle i Maček. Vodeći hrvatski političar je shvatio da kruna ima ozbiljne namere i bio je spreman da napusti svoje srpske saveznike.¹⁵⁴

Za vreme Mačkovih pregovora sa Cvetkovićem samostalni demokrati uzaludno su pokušavali da postignu poseban sporazum između Hrvatske seljačke stranke i Udružene opozicije. Samostalna demokratska stranka bila je ideološki bliža srpskoj opoziciji, a naročito Demokratskoj stranci. Kad je sporazum od 27. aprila propao, samostalni demokrati su u tome videli dobru priliku za približavanje dveju strana. Iako se Udružena opozicija nije slagala s Mačkovom taktikom – usmerenom isključivo na postizanje autonomije Hrvatske – samostalni demokrati su izneli predlog opšteg sporazuma koji bi, kako su se nadali, bio prihvatljiv srpskoj opoziciji.

Srđan Budisavljević, autor predloga, predvideo je unutrašnju podelu Jugoslavije

154) *Ibid.*, 31–39. Boban misli da je Pavle odbio da uzme u obzir demokratizaciju jer se bojao da bi to negativno uticalo na odnose Jugoslavije s dvema velikim nedemokratskim zemljama – Nemačkom i Italijom. Međutim to je malo verovatno. Uostalom, Nemačku nije zanimala unutrašnja politika Jugoslavije dokle god je spoljna politika Beograda bila “kooperativna”.

na tri banovine: Sloveniju (koju bi činila Dravska banovina), Hrvatsku (Savska, Primorska i Vrbaska) i Srbiju (Dunavska, Moravska, Drinska, Zetska i Vardarska). Maček je prihvatio predlog, ali ga je Udružena opozicija odbacila jer je Hrvatskoj trebalo da pripadne veća teritorija nego što je nudio Cvetković, a i zato što se u predlogu nije pominjalo pitanje demokratizacije zemlje. Samostalni demokrati su želeli da u buduću Hrvatsku banovinu uključe Vrbasku banovinu jer bi se tako većina njihovih birača našla u Hrvatskoj; pored toga, položaj srpske manjine bio bi povoljniji kad bi u Hrvatskoj bilo više Srba. Međutim, inicijativa samostalnih demokrata nije mogla da spreči pogoršanje odnosa između Mačeka i srpskih kolega. Za srpsku opoziciju Maček je, kako je ljutito izjavio Vlajić, bio izdajnik.¹⁵⁵ A za Mačeka su srpske stranke postale nepotreban teret.

Period neposredno nakon sklapanja sporazuma i reagovanje Hrvata

Reakcije stanovništva na sporazum Cvetković–Maček mogle bi se uopšteno opisati na sledeći način: većina Hrvata ga je podržala, a mnogi Srbi bili su protiv nje. Međutim, kao i u drugim stvarima, situacija među Srbima nije bila jednostavna: srpski čelnici Jugoslovenske radikalne zajednice zvanično su podržali sporazum Cvetković–Maček, ali su mnogi srpski članovi stranke počeli da se zalažu za stvaranje posebne srpske banovine koja bi obuhvatila područja u Hrvatskoj s većinskim srpskim stanovništvom. Bosanski Muslimani uglavnom su odbacili sporazum jer su bili protiv uključivanja “bosanskih” srezova u Hrvatsku. Iako

155) *Ibid.*, 61–62. Vidi i BAR DKP, kutija 13, Dragiša Cvetković knezu Pavlu, Beograd, 19. april 1939.

je 1918. godine Bosna prestala da postoji kao poseban administrativni entitet, lokalni Muslimani su očigledno sačuvali jak osećaj bosanskog identiteta i negovali sećanje na istorijske granice Bosne.

Sporazum iz 1939. godine svakako je bio jedna od prekretnica u međuratnoj istoriji Jugoslavije mada u početku nije mnogo promenio srpsko-hrvatske odnose na terenu. Kao i u periodu pre 26. avgusta 1939. godine, dešavali su se incidenti u kojima su učestvovali Hrvati na jednoj strani, a Srbi i integralistički orijentisani Hrvati na drugoj. Postoji, na primer, policijski izveštaj o tome da je 15. jula neko razbio prozore na kući zagrebačkog penzionera Pavla Galića koji nije istakao hrvatsku zastavu u čast Mačekovog rođendana. Sledećeg dana razbijeni su prozori na kući Josipa Komeričkog, tesara koji je radio za državnu železnicu i bio član zagrebačkog ogranka vladine stranke.¹⁵⁶ Bilo je dovoljno da se pročuje da je neko član vladine stranke pa da ta osoba bude izložena zastrašivanju. Tako su u noći između 5. i 6. avgusta polomljeni prozori na kući Lajoša Kozme iz sela Reftal kod Osijeka iako za to nije bilo drugih očiglednih razloga osim njegove političke pripadnosti.¹⁵⁷

Međutim, posle sklapanja sporazuma neke stvari su se i promenile. U područjima u kojima su Hrvati činili većinu pojačano je zastrašivanje pojedinaca i organizacija naklonjenih vladi, bilo da su posredi bili Srbi ili Hrva-

156) HDA XXI/82/5645, Izveštaj o političkim prilikama i događajima u mesecu julu, Zagreb, 5. avgust 1939.

157) HDA XXI/83/5655, Političke prilike, izveštaj za mesec kolovoz, Kraljevska banska uprava Savske banovine, Zagreb. Autor ovog izveštaja, verovatno napisanog u septembru, upotrebio je hrvatsku reč “kolovoz”, a ne srpsku “avgust”, za razliku od prethodnog izveštaja u kojem je korišćena reč “jul” umesto “srpanj” (vidi fusnotu 156). Iako je izveštaj otkucan na papiru koji je imao staro zaglavlje “Savska banovina”, ovo je primer “hrvatizacije” zvaničnog jezika u novoj banovini, ili njegove “dejugoslavizacije” ili možda “desrbizacije”.

okoline moglo podeliti na dve grupe: Mačekove pristalice, čija su prava zaštićena i koji se osećaju bezbedno i slobodno, i “Srbe i jugoslovenske sokole”¹⁶⁴ koji ne mogu računati ni na kakvu zaštitu jer im prete i napadaju ih upravo pojedini pripadnici Hrvatske seljačke zaštite i Hrvatske seljačke stranke, a zastrašivanja nisu pošteđena čak ni nedužna deca.¹⁶⁵

Zbog svoje bliske povezanosti s Aleksandrovom diktaturom sokolska društva bila su česta meta u područjima s većinskim hrvatskim stanovništvom, bez obzira na to da li su njihovi članovi bili Srbi ili Hrvati.

164) Sokolska društva bila su slovenske nacionalističke organizacije za fizičku kulturu i sport osnovane još u habzburško vreme. Godine 1929. hrvatsku i slovenačku sokolsku organizaciju zamenila je jedna, jugoslovenska organizacija; ona je igrala važnu ulogu u pokušajima diktatorskog režima da stvori jedinstven jugoslovenski identitet. Vidi Nikola Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije, 1929–1941*, Beograd, 1991.

165) HDA XXI/84/5734, Izveštaj o političkoj situaciji, Primorski žandarmerijski puk ispostavi banske vlasti, Split, 15. oktobar 1939.

166) HDA XXI/85/5796, Uprava policije u Zagrebu, Kriminalni otek, Kraljevskoj banskoj upravi Savske [sic!] banovine, Odeljku za državnu zaštitu, Zagreb, 2. septembar 1939.

167) Po popisu iz 1931. godine, među stanovništvom koje je govorilo srpsko-hrvatski u Crikveničkom kotaru bilo je 11.709 katolika i 98 pravoslavaca. Bogoljub Kočović, *Etnički i demografski razvoj u Jugoslaviji od 1921. do 1991. godine (Po svim zvaničnim, a u nekim slučajevima i korigovanim popisima)*, Pariz, 1998, 2. toma, tom 1, 58.

168) HDA XXI/84/5729, Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije, Ministarstvu fizičkog vaspitanja naroda, Beograd, 7. septembar 1939.

Dragutin Kramer, istaknuti član Sokola, ubijen je 2. septembra u Zagrebu dok se noću vraćao kući, i to je okarakterisano kao politički motivisano ubistvo.¹⁶⁶ Kramerovo ubistvo predstavljalo je izuzetak, ali bilo je mnogo primera fizičkih napada na sokole. Martin Car i Mate Katnić, ugledni članovi Sokolskog društva u Crikvenici, gradu s izrazito većinskim hrvatskim stanovništvom,¹⁶⁷ žalili su se Savezu sokola Kraljevine Jugoslavije sa sedištem u Beogradu da im Mačekove pristalice prete; njihova žalba prosleđena je Ministarstvu za fizičko vaspitanje.¹⁶⁸

U pismu su članovi Crikveničkog sokolskog društva naveli da je istog dana kad je sklopljen sporazum otpočela kampanja protiv sokola i njihovih porodica. Vodeći članovi lokalne sokolske organizacije prebijani su, a prozori na njihovim kućama razbijani. Stjepan Car, Martinov brat, zadobio je teške povrede glave i završio u bolnici. Ljubo Škiljan, predsednik opštine i vođa Hrvatske seljačke zaštite koja je bila pod kontrolom HSS-a, na silu je 3. septembra zauzeo Sokolski dom u Crikvenici i time praktično onemogućio rad društva.¹⁶⁹ Pismo je završeno molbom u ime svih sokola i sokolki i svih Hrvata i Srba jugoslovenske orijentacije da se njihov težak položaj obnaroduje.¹⁷⁰ U jednom drugom izveštaju rečeno je da je tokom oktobra bilo nekoliko slučajeva vandalizma nad imovinom sokola u šibenskom kraju i na ostrvu Hvaru, ali je i konstatovano da je, uopšteno gledano, situacija dobra i da je narod uglavnom prihvatio sporazum.¹⁷¹

Hrvati koji su podržavali prethodni režim bili su izloženi napadima koliko i njegove pristalice na srpskoj strani. Razlozi za zastrašivanje bili su često složeni i umnogome uslovljeni lokalnim kontekstom i ponašanjem žrtava, što jasno pokazuju i slučajevi u Mačkovcu, Crikvenici i na Visu. U tom smislu naročito je uputan izveštaj koji je zagrebačka policija poslala Odeljenju za državnu zaštitu Banovine Hrvatske povodom procene tog odeljenja da su Srbi i jugoslovenski opredeljeni Hrvati izloženi “državnom teroru”. U izveštaju se kaže da je tačno da je od uspostavljanja Hrvatske banovine bilo incidenata, ali oni nisu imali antisrpski i

169) *Ibid.* Priloženo pismo Cara i Katnića, 4. avgust [trebalo bi da bude septembar] 1939.

170) *Ibid.*

171) HDA XXI/83/5660, Izveštaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, Ispostava Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti banovine Hrvatske, kabinetu gosp.[odina] Bana, Split, 16. novembar 1939.

antijugoslavenski karakter niti se mogu posmatrati kao organizovana akcija protiv svih Srba i Hrvata jugoslavenske orijentacije naprosto zato što su u većini slučajeva napadi bili motivisani ličnom osvetom, mržnjom i potrebom da se izravnavaju lični računi. Incidenti su se najčešće dešavali u predgrađima, među neobrazovanim i prostim ljudima tako da se “psihoza” koja se osećala još 1935. godine¹⁷² sada ponavlja i usmerena je protiv takozvanih četnika. “Psihoza” je samo pojačana zbog međunarodne krize koja zahteva delimičnu mobilizaciju vojnih obveznika, a doprinose joj i razne glasine čiji je cilj širenje panike. To često utiče i na inteligentne i dobro obavешtene ljude a kamoli na zaostali narod koji živi u provinciji.¹⁷³

U izveštaju je prokomentarisana i tvrdnja da se otkad je stvorena autonomna Hrvatska oko dvesta ljudi preselilo iz Zagreba u Beograd. Čak i ako je to tačno, rečeno je, ne može se zaključiti da se nad Srbima i jugoslavenski orijentisanim Hrvatima u Zagrebu sprovodi teror jer je poznato da u tom gradu živi veliki broj Srba raznih zanimanja, kao i veliki broj jugoslavenski nastrojenih Hrvata, i da se nikome od njih ništa nije desilo, nego u miru žive i rade.¹⁷⁴

172) Autor je verovatno mislio na izbornu kampanju te godine, kad su tenzije porasle i učestali sukobi između pristalica opozicije i vlade.

173) HDA XXI/84/5724, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu, Bansknoj vlasti banovine Hrvatske, Odeljku [sic!] za državnu zaštitu, Zagreb, 26. oktobar 1939. Ovdje se pod “četnicima” misli na članove četničkih organizacija srpskih veterana, od kojih su se neki agresivno zalagali za jugoslovenstvo. Za vreme Drugog svetskog rata i tokom jugoslovenskih ratova 90-ih godina naziv “četnici” dobio je drugo, pežorativnije značenje.

174) *Ibid.*

Iako pokazuje izvesno razumevanje, a možda i direktnu simpatiju kad govori o počiniocima (jer ih karakteriše samo kao neobrazovane ljude koji iz shvatljivih razloga traže osvetu), izveštaj zagrebačke policije ističe i nešto veoma važno:

konflikt u Hrvatskoj banovini bio je u mnogo čemu ličan i ideološki, a ne nužno “etnički”. Hrvati različitih ideoloških uverenja, naročito oni koji su učestvovali u prethodnim režimima, bili su meta kao i Srbi.

Ipak, pogrešili bismo kad bismo tvrdili da uopšte nije bilo etničkog konflikta. Kad su dva žandarma iz sela Aleksandrovo na ostrvu Krku pokušala da pretresu grupu od dvadesetak mladića pošto se pre toga u blizini čula pucnjava, ovi su se razbežali psujući žandarmima “majku srpsku” i upozoravajući ih da neće još dugo pretresati ljude.¹⁷⁵ U poteri za njima, žandari su uleteli u jednu kuću ne shvatajući da je tamo svadba. Verovatno iznervirani upadom nezvanih gostiju, Nikola Franolić i Mate Mrakovčić su povikali da sada žive u slobodnoj Hrvatskoj i nikakvi im “opančari” nisu više potrebni pa su naredili žandarmima da odmah izađu.¹⁷⁶ Žandarmi su morali da se povuku jer su brojno bili daleko slabiji, ali su kasnije uspeli da uhapsu jednog od ljudi koji je ilegalno posedovao pušku.¹⁷⁷

Fizički napadi na Srbe i jugoslavenski orijentisane Hrvate bili su ograničeni isključivo na lokalni nivo. U to nije bilo direktno umešano rukovodstvo Hrvatske seljačke stranke. Stranka je imala interesa da sačuva red iako su neki stavovi koje je zastupala odbijali Srbe. Ona je prvu probu doživela 6. septembra, na rođendan kralja Petra II. Proslave rođendana članova dinastije Karađorđević i Mačeka uvek su predstavljale rizik jer je postojala mogućnost da dođe do sukoba između političkih protivnika.

Ipak, 6. septembar 1939. godine protekao je izuzetno mirno u novoj banovini. Na

175) HDA XXI/84/5721, Aleksandrovo: incident između žand.[armerijske] patrole i grupe mladića, Sresko načelstvo u Krku, Bansknoj vlasti banovine Hrvatske, Odeljku za državnu zaštitu, Krk, 14. oktobar 1939.

176) *Ibid.* Jasno je da su aludirali na opanke kao deo narodne nošnje u Srbiji.

177) *Ibid.*

području Splita nije zabeležen nijedan incident osim malog izgreda u Omišu.¹⁷⁸ Šubašić je naredio da se na svim državnim zgradama istaknu jugoslovenska i hrvatska zastava. Na poštama, carinskim kancelarijama, u lukama i na žandarmerijskim stanicama vijorile su se samo jugoslovenske zastave, a na školama i jugoslovenske i hrvatske. Privatne kuće bile su ukrašene jugoslovenskim, hrvatskim i srpskim zastavama, ali su hrvatske preovlađivale.¹⁷⁹

Iako je pazilo da ne izazove “plemenski” sukob, vođstvo Hrvatske seljačke stranke je nakon stvaranja Hrvatske banovine počelo sve više da koristi kroato-centrični diskurs. Dobar primer je svečano obeležavanje prve godišnjice smrti Ante Trumbića koje je 19. novembra 1939. godine Mačekova stranka organizovala u Trumbićevom rodnom gradu Splitu. Po policijskom izveštaju, cela svečanost se pretvorila u manifestaciju hrvatskog nacionalizma, a hrvatske zastave bile su istaknute po celom gradu. Trumbić je opisivan isključivo kao borac za hrvatska prava, a ključna uloga koju je igrao u ujedinjenju i stvaranju Jugoslavije potpuno je prećutkivana.¹⁸⁰ Ipak, frankovci su ocenili da događaj nije bio dovoljno “nacionalistički” i odr-

178) HDA XXI/82/5606, Sresko načelstvo Split, Mjesečni izvještaj o unutrašnjoj situaciji za mjesec septembar 1939, Split, 28. septembar 1939.

179) *Ibid.*

180) HDA XXI/83/5661, Mjesečni izvještaj o stanju javne bezbednosti i političkoj situaciji na području Redarstvenog ravnateljstva Split za novembar 1939, Split, 4. decembar 1939.

181) *Ibid.*

182) HDA XXI/83/5660, Izvještaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, Ispostava banske vlasti u Splitu, Banskoj vlasti banovine Hrvatske, Kabinetu gosp.[odina] Bana, Split, 16. novembar 1939.

žali su poseban pomen u prostorijama svog društva “Ante Trumbić” u Splitu.¹⁸¹ Frankovci su organizovali komemoracije i drugim istaknutim ličnostima iz hrvatske istorije, među njima i Eugenu Kvaterniku i Anti Starčeviću,¹⁸² i to su činili

nezavisno od Hrvatske seljačke stranke, što ukazuje na podvojenost u istorijskim sećanjima Hrvata i drugih Južnih Slovena. Jugoslovenski orijentisani Hrvati, Srbi i Slovenci smatrali su da su ličnosti poput Trumbića pa čak i Starčevića bile proroci jugoslovenstva.

Ubrzo posle sklapanja sporazuma Cvetković–Maček veliki broj ustaških emigranata vratio se u Hrvatsku. Po jednom policijskom izveštaju, do sredine oktobra iz Italije se na teritoriju Primorske banovine vratilo 213 ustaša – ukupan broj članova ili simpatizera ustaške organizacije rođenih u toj banovini, a stacioniranih u Italiji iznosio je 391.¹⁸³ U istom izveštaju je rečeno da se, po povratku, većina njih držala povučeno, a izgleda da su i neki dobili posao u institucijama lokalne vlasti.¹⁸⁴

Ipak, u mesecima nakon potpisivanja sporazuma raslo je suparništvo i učestali su sukobi između članova Hrvatske seljačke stranke s jedne strane i frankovaca i ustaša s druge, kao i između Mačeka i simpatizera komunista.¹⁸⁵ Dok je bila u opoziciji, Hrvatska seljačka stranka je uživala gotovo ničim osporavanu podršku među Hrvatima. Čak i pošto je ušla u vladu, stranka je sačuvala jaku većinsku podršku Hrvata. U jednom zvaničnom izveštaju se kaže da su Hrvati koji žive na splitskom području u ogromnoj većini pristalice HSS-a i da su potpuno zadovoljni postojećom situacijom u zemlji kao celini i u Banovini Hrvatskoj. Takođe je navedeno

183) HDA XXI/84/5734, Izvještaj o političkoj situaciji, Primorski žandarmerijski puk ispostavi banske vlasti, Split, 15. oktobar 1939. Sasvim je verovatno da nisu svi koje su vlasti nazivale ustašama zvanično pripadali toj organizaciji, ali su s ustašama možda delili antijugoslovenska i antisrpska osećanja.

184) *Ibid.*

185) HDA XXI/83/5660, Izvještaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, Ispostava Banske vlasti u Splitu, Banskoj vlasti banovine Hrvatske, kabinetu gosp.[odina] Bana, Split, 16. novembar 1939.

da su pristalice te stranke disciplinovane i slepo slede uputstva stranačkog vođstva u Zagrebu.¹⁸⁶

Međutim, kad je došla na vlast, Mačekova stranka je ustanovila da joj je teže da održava monopol u Hrvatskoj i da izazov dolazi i s levog i s desnog krila. Pored toga, rascjep se desio i unutar stranke. Glavni razlozi su bili nadmetanje za položaje u lokalnoj vladi i nezadovoljstvo nekih radikalnijih članova sporazumom iz avgusta 1939. godine.¹⁸⁷ Suparništvo između političkih grupa naročito je ugrozilo splitski ogranak stranke. Frankovce su predvodili Edo Bulat, nekadašnji Mačekov pristalica, Ivo Kuci (Cuzzi) i Ivo Bulić koji su bili popularni kako među mladima i trgovcima tako i među nekim seljacima.¹⁸⁸ U maju 1940. godine samo je na splitskom području navodno bilo čak 60 grupa formiranih od članova koji su se odvojili od Hrvatske seljačke stranke.¹⁸⁹

Jedan od razloga za unutrašnje podele bio je i taj što je Hrvatska seljačka stranka sad prvi put stvarno mogla da deli položaje. O tome govori jedan izveštaj iz onog vremena. U njemu se kaže da su u prethodnim režimima lokalni čelnici HSS-a organizovali stranačke ćelije širom mesnog područja; međutim, sada su neki od njih došli u sukob sa svojim drugovima jer iz čisto ličnih ambicija žele da dobiju vodeću ulogu u donošenju odluka. Otuda na mnogim mestima postoje lični sukobi između stranačkih vođa, što negativno utiče na

pristalice. One su počele da se grupišu oko različitih frakcija, za ili protiv određenih čelnika. Posebno je istaknuto da je sukob između

186) *Ibid.*

187) HDA XXI/83/5660, Izveštaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, Ispostava Banske vlasti u Splitu, Banskoj vlasti banovine Hrvatske, kabinetu gosp.[odina] Bana, Split, 16. novembar 1939.

188) *Ibid.*

189) Ljubo Boban, "O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj", *Istorija XX veka: Zbornik radova*, tom 2, 1961, 243.

đu dr Josipa Berkovića i Paška Kaliterne, vodećih ljudi HSS-a u Splitu, *de facto* podelio stranku u splitskom regionu na dve frakcije.¹⁹⁰

Kaliterin sukob sa splitskim ogranakom stranke doprineo je još bližoj saradnji HSS-a i samostalnih demokrata na lokalnom nivou. Čelnik samostalnih demokrata u Splitu Edo Leontić nikad se nije slagao s Kaliternom. Kad je ovaj praktično prešao u disidente HSS-a, Leontić je postao najlojalniji saveznik Mačekove stranke.¹⁹¹ Jedan drugi istaknuti lokalni političar i Hrvat – Leontić je takođe bio Hrvat – Grgur-Grga Anđelinović bio je na čelu splitskog ogranka Jugoslovenske nacionalne stranke. Kao pobornik integralnog jugoslovenstva, Anđelinović se nakon avgusta 1939. godine držao povučeno.¹⁹² On je, slično drugim političarima te orijentacije, bio za sporazum između Srba i Hrvata, ali protiv odbacivanja ideologije integralnog jugoslovenstva.¹⁹³

Politička situacija u Splitu krajem 1939. godine dobro ilustruje složenost jugoslovenske političke scene i pokazuje da se ona ne može svesti isključivo na srpsko-hrvatski konflikt. U Splitu je sukob među Hrvatima bio jednako izražen kao i između Hrvata i Srba. Sličnu situaciju nalazimo i u drugim delovima Banovine. Međutim, srpsko-hrvatska di-

190) HDA XXI/83/5660, Izveštaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, Ispostava Banske vlasti u Splitu, Banskoj vlasti banovine Hrvatske, kabinetu gosp.[odina] Bana, Split, 16. novembar 1939.

191) *Ibid.*

192) *Ibid.*

193) Vidi, na primer, Prvislav Grisogono, "Sporazum i jugoslovenski nacionalni elementi", *Vidici*, br. 15–16, 10. septembar 1939, 386–389. Više kritički nastrojen prikaz sporazuma Cvetković–Maček kao čina izdaje jugoslovenskog ideala vidi u Niko Bartulović, "Sporazum i Jugoslovenstvo", *Vidici*, br. 17–18, 25. septembar 1939, 434–437. Integralistički opredeljeni autori okupljeni oko časopisa *Vidici* kritički su se odnosili prema svim jugoslovenskim partikularističkim nacionalizmima pa i prema pozivima na stvaranje Srpske banovine – vidi Milan Marjanović, "Suština našeg problema", *Vidici*, br. 1–2, 25. januar 1940, 2–4.

menzija bila je važan element političkog nadmetanja u Jugoslaviji nakon 1939. godine. Ubrzo posle sklapanja sporazuma Cvetković–Maček Srbi su počeli da se ujedinjuju oko zahteva za Srpsku banovinu u koju je, kako su tvrdili, trebalo uključiti područja novoosnovane autonomne Hrvatske koja su bila pretežno naseljena Srbima.

6. POSLEDICE

Cela zemlja, međutim, evo već osam meseci gleda kako se uređenje srpsko-hrvatskih odnosa u zemlji rešava bez učešća Srba... Jer dok Hrvati, pod vođstvom svojih nesumnjivo ovlašćenih pretstavnika u punoj slobodi, voljom narodnom organizuju svoju banovinu Hrvatsku i omeđavaju u mešovitoj graničnoj zoni prema Srbima, Srbi stoje po strani, vezanih ruku i usta...

Izjava Demokratske stranke, 1939.¹

Četrnaestog januara 1940. godine, minut ili dva pre tri sata po podne, kraljevski voz iz Beograda stigao je na glavnu železničku stanicu u Zagrebu. Dočekan je pucnjima iz prangija i zvucima državne himne koju je svirao vojni orkestar. Tačno u osam sati istog jutra voz je sa svojim putnicima, među kojima su bili knez Pavle, kneginja Olga² i predsednik vlade Cvetković, krenuo iz Beograda i

1) *Demokrati o današnjem stanju u zemlji*, Beograd, novembar 1939.

2) Kneginja Olga (1903–1997), supruga jugoslovenskog kneza Pavla, bila je ćerka grčkog i danskog princa Nikole i ruske velike kneginje Jelene Vladimirovne. Za Pavla se udala 1923. godine. Njena sestra Marina (1906–1968) udala se za vojvodu od Kenta 1934. godine.

usput se kratko zadržao u hrvatskim gradovima Vinkovcima i Slavanskom Brodu,

gde su predstavnike dvora i vlade pozdravili lokalni zvaničnici i "običan" narod. Stanice ova dva grada bile su ukrašene cvećem i hrvatskim i državnim zastavama, a na peronima su stajali predstavnici svih lokalnih društava, od raznih hrvatskih kulturnih, političkih i strukovnih udruženja do jugoslovenskih sokola.³ U Zagrebu su kraljevske goste dočekali Maček, Šubašić, nadbiskup Stepinac, "predstavnici svih verispovesti", istaknuti članovi Seljačko-demokratske koalicije, lokalni industrijalci i drugi viđeni Zagrepčani, a pozdravljale su ih hiljade ljudi. Prethodne večeri i tog jutra u Zagreb su doputovali i članovi vlade, koji su se, odeveni u frakove i sa medaljama na prsima, pridružili domaćinima u svečanom dočeku kneza i kneginje. Svuda je bilo cveća i zastava, kako jugoslovenskih tako i hrvatskih. U članku objavljenom u *Politici* rečeno je da su, pored Zagrepčana, dočeku prisustvovali i desetine hiljada seljaka lojalnih Mačeku koji su, prkoseći hladnom ali sunčanom danu, došli iz svojih sela da bi pozdravili kneza Pavla i kneginju Olgu.⁴

Dok je knez namesnik vršio smotru vojne jedinice pod komandom divizijskog generala Petra Nedeljkovića, komandanta četvrte armije, kojoj su prisustvovali i drugi generali i komandant hrvatske žandarmerije brigadni general Kvintilijan Tartalja, Maček je stajao s kneginjom Olgom koja je u ruci držala veliki buket cveća. Pošto je knez Pavle završio smotru, hrvatski političar je prišao podijumu s mikrofonima i održao govor koji će postati istorijski, ako ni zbog čega drugog a ono zbog same prilike. To je bila prva poseta ko-

3) "Zagreb je svečano i oduševljeno dočeka-
kao Nj. Kr. Vis. Kneza Namesnika i Kneginju
Olgu", *Politika*, 15. januar 1940.

4) *Ibid.*

učinio čovek koga su mnogi Hrvati smatrali zaslužnim za novostečenu autonomiju. Maček je na početku rekao da je ispunjen radošću što može da poželi dobrodošlicu Njegovom kraljevskom visočanstvu i "družici njegovog života" Njenom kraljevskom visočanstvu "milovidnoj" kneginji Olgi u "*glavnom gradu Hrvatske i svih Hrvata u ime cijelog hrvatskog naroda*".⁵ On je zatim rekao da je knez Pavle blagosloven trima vrlinama koje se retko mogu naći u jednoj osobi: "prva je osjećaj pravednosti, druga mudrost, a treća hrabrost". Zahvaljujući osećaju za pravdu, knez je možda prvi shvatio da su zahtevi hrvatskog naroda opravdani. Zahvaljujući mudrosti, shvatio je da se Kraljevina Jugoslavija može sačuvati samo ispunjavanjem zahteva Hrvata, a zahvaljujući hrabrosti, poneo se kao pravi muškarac i jednim udarcem presekao Gordijev čvor. Zato ga hrvatski narod dočekuje raširenih ruku i preko njega, Mačeka, želi mu prijatan boravak u Hrvatskoj. "Živio Knez Namesnik, živila Kneginja Olga!" završio je Maček svoju dobrodošlicu.⁶

Mačekov emocionalni govor bio je pozdravljen glasnim odobravanjem. Pošto se knez namesnik rukovao s hrvatskim političarem i stao za govornicu, kratko je rekao: "Ja sam posebno trnut vašim rečima i neobično sam sretan, što se nalazim danas u Zagrebu."⁷ Pavlova kratka izjava propraćena je klicanjem, a onda su sledili nešto duža Šubašićeva dobrodošlica i pohvala sporazumu iz 1939. godine.

5) *Ibid.* (Kurziv D. Đ.)

6) *Ibid.* Maček je očigledno video sebe kao vođu svih Hrvata, uključujući i one izvan Hrvatske banovine, i Zagreb je, po njegovom mišljenju, bio glavni grad svih Hrvata, a ne samo Banovine. Krajem 80-ih i početkom 90-ih godina slične pretenzije (ali u drukčijem kontekstu) predsednika Hrvatske Franje Tuđmana i predsednika Srbije Slobodana Miloševića izazvale beskonačne rasprave i sporove – ova dva političara videla su sebe kao predstavnike svojih nacija, a ne republika, čime su prekršila normu koja je bila prihvaćena u socijalističkoj Jugoslaviji.

7) *Ibid.*

Hrvatima navodno nije smetala Pavlova sažetost zbog koje su ga Srbi često optuživali da je hladan i da se ponaša kao “Englez”.⁸ Jedva da se iko setio da je tog dana, po starom, julijanskom kalendaru kojeg se Srpska pravoslavna crkva još uvek držala, dočekivana i Nova godina.

Poseta je organizovana kako bi se javnosti pokazalo da je srpsko-hrvatski konflikt okončan.⁹ Ako to i nije bilo još postignuto u stvarnosti, iskreno topao doček koji je ukazan knezu Pavlu prilikom njegovog prvog boravka u autonomnoj Hrvatskoj bio je znak da je kruna povratila poverenje mnogih Hrvata. Iako je Mačeka, kao verovatno i većinu Hrvata, prvenstveno zanimala Hrvatska – što se jasno vidi iz njegovog govora – država Jugoslavija je nakon potpisivanja spora-

8) Milan Jovanović Stojimirović, koji je pratio kneza Pavla prilikom njegove posete Rimu 1939. godine, zabeležio je da su Pavla veoma toplo pozdravili hrvatski i slovenački sveštenici u Vatikanu, ali se pomalo bojao da je njegova hladnoća možda uvredila Musolinija. Milan Jovanović Stojimirović, *Dnevnik, 1936–1941*, Novi Sad, 2000, 277. Izrazita suprotnost Pavlovoj uzdržanoj i elegantnoj pojavi bio je ministar spoljnih poslova Aleksandar Cincar-Marković koji je izgleda usvojio Stojadinovićeve način ophođenja sa stranim zvaničnicima. Za vreme iste posete jugoslovenske delegacije Rimu Cincar-Marković i njegov italijanski kolega grof Čano veliki deo vremena provodili su u udvaranju ženama pa su ih čak i u pozorištu “zaista mnogo kibicovali”. *Ibid.* 278.

9) Neil Balfour and Sally Mackay, *Paul of Yugoslavia: Britain's Malign Friend*, London, 1980, 185.

10) HDA XXI/87/6013, Sresko načelstvo Split, Komandantu Jadranske divizijske oblasti, mjesečni izvještaj o unutrašnjoj situaciji za mesec siječanj 1940. god.[ine], Split, 26. januar 1940.

zuma Cvetković-Maček postala Hrvatima prihvatljivija. Poseta kneza Pavla Zagrebu svakako je doprinela ponovnom uspostavljanju hrvatske podrške Jugoslaviji, ali, kako je primetio jedan posmatrač iz onog vremena, doprinela je i učvršćivanju podrške koju je Hrvatska seljačka stranka uživala među Hrvatima.¹⁰

Činilo se, i to ne samo sa stanovišta visoke politike, da se pred zemljom kao celinom i Hrvatskom kao jedinom autonomnom banovi-

nom otvara stabilnija budućnost, i to je ban Šubašić u svom pozdravnom govoru s pravom zaključio.¹¹ Ipak, pažljiv posmatrač je mogao primetiti da je glavni razlog novog oduševljenja Hrvata bez sumnje ležao donekle u tome što se Hrvatska banovina pretvarala u kvazinacionalnu državu. Maček je u ime svih Hrvata pozeleo dobrodošlicu knezu namesniku u glavnom gradu Hrvatske i svih Hrvata. Samo u januaru 1940. godine, u mesecu Pavlove posete Zagrebu, na teritoriji Banovine registrovano je jedanaest novih udruženja, od kojih je većina bila “hrvatska”, a ne “jugoslovenska”. Narednog meseca registrovano je još osam udruženja i sva su bila označena kao “hrvatska”.¹² Istovremeno, nakon avgusta 1939. godine, učestali su napadi na organizacije i pojedince blisko povezane s prethodnim režimom.

Srpska reakcija je verovatno bila neizbežna. U vreme kad je knez Pavle posetio Zagreb mnogi Srbi iz Banovine već su bili uključeni u nešto što je prerastalo u svesrpski “pokret” koji su podsticali, ako ne i organizovali, Srpska pravoslavna crkva, Srpski kulturni klub i većina “srbijanskih” političkih stranaka. Pokret je bio nezvanično poznat kao “Srbi, na okup!” Do početka 1940. godine on je dobio takav zamah da su 11. marta te godine vlasti Banovine Hrvatske zahtevale od svih sreskih civilnih i policijskih službi da u roku od tri dana podnesu izvještaj, bez obzira na to da li

11) “Zagreb je svečano i oduševljeno dočekao Nj. Kr. Vis. Kneza Namesnika i Kneginju Olgu”, *Politika*, 15. januar 1940.

12) HDA XXI/87/6021, Izvještaj o poslovima za I tromjesečje 1940. i o političkim prilikama i događajima u istom tromjesečju. Redarstveno ravnateljstvo, Zagreb, banskoj vlasti banovine Hrvatske, Odjeljenju za unutarnje poslove, Odjeljku za državnu zaštitu u Zagrebu, Zagerb, 4. april 1940. U januaru su između ostalog registrovana hrvatska udruženja fudbalera, kuglaša, planinara, stonotenisera, pa čak i prodavaca novina. U februaru su, pored drugih, osnovana hrvatska udruženja učitelja, bibliotekara, učitelja igranja, vlasnika restorana...

su ga dotad već podnele, o pokretu “Srbi, na okup!” koji teži otcepljenju srpskih srezova od teritorije Hrvatske banovine.¹³

Srpsko pitanje

Srpsko pitanje je bilo nerazdvojno povezano s hrvatskim pitanjem. Hrvatski zahtevi za veću autonomiju unutar Jugoslavije bili su uglavnom motivisani strahom od srpske prevlasti. Srbi, rasuti po Bosni i Hrvatskoj, smatrali su sa svoje strane da su ustupci Hrvatskoj učinjeni na njihovu štetu. Kad je objavljen sporazum Cvetković–Maček i proglašena autonomija Hrvatske u koju je bio uključen veliki broj Srba, činilo se da su takvi strahovi bili potvrđeni.

Moglo bi se reći da se srpsko pitanje postavljalo i pre avgusta 1939. godine. Netrpeljivost prema Srbima koju su zbog njihove prevlasti u državi ispoljavali nersrbi, a naročito Hrvati, potkrepljivala je srpske tvrdnje o izdaji i nezahvalnosti nersrba. To je takođe izazivalo povremeno nasilje nad srpskim stanovništvom u hrvatskim krajevima, obično u vreme izbora. Krajem avgusta 1936, tri godine pre uspostavljanja autonomne Hrvatske, novinar blizak Stojadinovićevoj vladi rekao je Milanu Jovanoviću Stoimiroviću da

13) HDA XXI/89/6129, Naredba svim srejskim načelstvima, ispostavama, gradskim redarstvima i redarstvenim ravnateljima od banske vlasti banovine Hrvatske, Zagreb, 11. mart 1940.

14) Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, beleška od 29. avgusta 1936, 70 (kurziv originalan). Novinar Stijepo Kobasica uporedio je situaciju s kojom se suočio u Bosni s onom iz leta 1914. godine. Tada su, pošto je 28. juna Gavrilo Princip ubio nadvojvodu Franca Ferdinanda, zavladao neprijateljska osećanja prema Srbima. Iako je Kobasica verovatno bio svedok velike napetosti, ovako poređenje bilo je krajnje preterano.

među katolicima i muslimanima jačaju antisrpska osećanja, o čemu se osvedočio tokom svog putovanja u Bosnu. “U Bosni se rađa *srpsko pitanje*, gospodine Jovanoviću, a to je pitanje najstrašnije od svih.”¹⁴ Jo-

vanović Stoimirović se s tim složio. Posle razgovora s novinarom on je u dnevniku zapisao: “Ja sam predviđao uvek da do te srpske reakcije *mora* doći. Ja sam uvek govorio da katolička akcija mora da izazove jednu srpsku reakciju...” Zatim je dodao: “Korošec gleda samo Ljubljanu, Behmen¹⁵ samo muslimansko pitanje... Jednom reči, svi zadiru u srpske stvari i svi zadiru u srpske interese, a niko ne dopušta Srbinu da ma šta kaže u ovoj zemlji, a ipak pričaju priču o srpskoj hegemoniji.”¹⁶

Nešto manje očigledan činilac koji je doprineo otvaranju srpskog pitanja bio je sukob između srpskog nacionalizma i jugoslovenske države. Tokom 30-ih godina sve veći broj Srba počinjao je da veruje da se srpski “interesi” sukobljavaju s ideologijom integralnog jugoslovenstva koju je zastupao režim. Dragoljub Jovanović se sećao nezadovoljstva srpskih seljaka zbog dodatne “banovinske takse” koju su morali da plaćaju nakon uspostavljanja banovina 3. oktobra 1929. godine. Jovanović se prisetio i popularne pesme koju je u to vreme čuo od seljaka u Moravskoj banovini: “Ti si bila carevina, pa postade kraljevina, a sada si banovina, p. li ti materina!”¹⁷ Nezadovoljstvo novim poretkom možda je bilo izazvano i socijalno-ekonomskim činiocima, ali bilo je i onih koji su žalili zbog brisanja “srpskog imena” koje je usledilo pošto je kralj sproveo mere “jugoslavizacije”. Na primer, srpski i crnogorski oficiri su negodovali zbog toga što su 1929. godine ukinute stare vojne zastave.

15) Šefkija Behmen je bio čelnik Jugoslovenske muslimanske organizacije i ministar bez portfelja u Stojadinovićevoj vladi.

16) Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, 70–71.

17) Ovde se verovatno mislilo na Moravsku banovinu koja je obuhvatala najveći deo centralne Srbije. Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, Beograd, 1977, 7 to-mova, tom 2, 171.

Iako važan, sukob između srpstva i jugoslovenstva često je previđan.

Konkordatska kriza u leto 1937. godine upozorila je na ono što će se desiti posle stvaranja Banovine Hrvatske. Ipak, postojali su znaci i pre toga. U svojoj novogodišnjoj poslanici od 14. januara 1937. godine, šest meseci pre nego što se rasplamsala Konkordatska kriza, patrijarh Varnava je, povodom glasina o predstojećoj nagodbi između jugoslovenske države i Svete stolice, upozorio:

Strpljenju srpskog plemena je kraj. Ponos nam više ne dozvoljava da ćutimo. Mi smo mukotrпно i mnogotrпно pleme. Mi smo oslobodili i uredili ovu Zemlju da u njoj budemo prezreni i tretirani bez ravnopravnosti. Mi više nećemo da bude tako. Mi smo žrtvovali sve: zastavu, grb... Mi tražimo ravnopravnost. Inače ću ja položiti glavu za stado svoje.¹⁸

Govor je bio usmeren protiv vlade i Stojadinović ga je zabranio odmah posle prvog emitovanja na radiju.¹⁹ Ali nesrbima to verovatno nije mnogo značilo jer su osetili pretnju u patrijarhovom tonu.

Tri činioca uticala su na otvaranje srpskog pitanja nakon sklapanja sporazuma 1939. godine. Prvo, veliki broj Srba našao se u granicama Banovine Hrvatske. Drugo, bilo je očigledno da je 26. avgusta 1939. godi-

ne otpočela federalizacija zemlje, što su mnogi Srbi poistovećivali s uvodom u njen raspad. Treće, spora-

18) Navedeno u Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, 97. Nije jasno da li je patrijarh zapravo nagovestio da je spreman na oružani sukob s vlastima ukoliko to bude potrebno.

19) *Ibid.* Dok je slušao govor preko radija, Jovanović Stoimirović je čuo glasno odozbravanje i aplauz onih koji su prisustvovali besedi.

zum je zapravo označio kraj integralnog jugoslovenstva. Srbi, kao najveće i najrasutije jugoslovensko "pleme", bili su, uopšteno gledano, zainteresovaniji od drugih Jugoslovena da žive u centralizovanoj državi u kojoj je zvanično postojala samo jedna, jugoslovenska nacija. Ukidanjem integralnog jugoslovenstva otvorilo se pitanje srpskog identiteta u okviru Jugoslavije.

Mogućno je identifikovati sledeće opšte aspekte srpskog pitanja s kraja 30-ih godina:

(a) *Zahtevi za stvaranje Srpske banovine.* Ove zahteve podržavali su svi, uključujući i Hrvatsku seljačku stranku koja se nadala da će na taj način *de facto* učvrstiti federalizaciju zemlje.

(b) *Zahtevi za otcepljenje područja pretežno naseljenih Srbima od Banovine Hrvatske.* Srpska crkva i Srpski kulturni klub bili su među najistaknutijim pobornicima takvog scenarija koji je činio srž pokreta "Srbi, na okup!"

(c) *Kritika sporazuma Cvetković-Maček kao akta protivnog demokratiji.* Srpska opozicija, a naročito demokrati, kritikovali su sporazum jer su smatrali da je on učinio kraj Bloku narodnog sporazuma i tako onemogućio povratak demokratiji i ukidanje Ustava iz 1931. godine. Samostalni demokrati izražavali su istu zabrinutost iako su učestvovali u novoj vladi.

Ka stvaranju Srpske banovine?

Godine 1965. istoričar Ljubo Boban prvi put je objavio dokument pod naslovom "Nacrt uredbe o organizaciji srpske zemlje". Boban je smatrao da su taj dokument sastavili profesori Mihailo Konstantinović,

Đorđe Tasić i Mihailo Ilić, srpski stručnjaci za ustavna pitanja koji su bili Cvetkovićeve savetnici tokom pregovora s Mačekom. Oni su navodno napisali dokument krajem 1939. godine po uputstvima koja su dobili od Cvetkovića.²⁰

Konstantinović, ministar bez portfelja u vladi Cvetković–Maček, predao je 16. decembra 1939. godine “projekat Banovine srpskih zemalja” knezu Pavlu.²¹ Kako postoje samo neznatne razlike između ovog nacrt i dokumenta koji je objavio Boban, gotovo je sigurno da ga je sročio Konstantinović, verovatno zajedno s Ilićem i Tasićem, svojim bliskim saradnicima.²² Očigledno je da je vlada, ili bar njen srpski deo, preduzimala korake ka stvaranju Srpske banovine jer je malo verovatno da bi Konstantinović mogao napisati takav nacrt i pokazati ga knezu Pavlu bez Cvetkovićevo znanja.

20) Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd, 1965, 314. Boban je dobio dokument od Vase Čubrilovića, takođe istoričara, koji je bio mlađi brat Branka Čubrilovića, ministra u vladi Cvetković–Maček. Vaso Čubrilović je tvrdio da ga je 1943. godine dobio od Cvetkovića lično. Ceo tekst dokumenta objavljen je u *ibid.*, 412–418, a najvažniji izvodi navedeni su u JF-1, 569–570.

21) Mihailo Konstantinović, *Politika Sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941; Londonske beleške 1944–1945*, Novi Sad, 1998, 83.

22) Vidi *ibid.*, 578.

23) Skoplje je bilo prestonica srednjovekovnog srpskog carstva i izabrano je za glavni grad buduće banovine verovatno da bi se naglasio navodni srpski karakter “južne Srbije”, regiona na koji je pretenzije imala Bugarska, a bio je je uglavnom naseljen današnjim Makedoncima (od kojih su se neki tada i sami smatrali Bugarima), Albancima, Turcima, Romima i Srbima.

Dokument koji je objavio Boban predviđao je stvaranje treće “etničke” banovine (Dravska je praktično bila druga, to jest Slovenija) koja bi se zvala “Srpske zemlje”. Nju bi činile Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska banovina koje bi se ujedinile u jednu banovinu čiji je glavni grad trebalo da bude Skoplje (Beograd bi ostao prestonica Jugoslavije).²³ Banovine koje bi pripale

novoj srpskoj banovini postale bi polusamostalne oblasti i zadržale bi svoje prvobitne granice, ime i oblasne centre. Budući srpski entitet imao bi isti nivo autonomije u odnosu na centralnu vladu kao i Hrvatska banovina. Drugim rečima, bio bi nadležan za finansije, pravdu, prosvetu i socijalnu politiku, a centralna vlada bila bi odgovorna za odbranu, carinu i spoljnu politiku.²⁴ Ostaje nejasno da li su autori dokumenta predvideli da u Srpsku banovinu budu uključene i one teritorije Vrbaske, Zetske i Dunavske banovine koje su u avgustu 1939. godine pripale Banovini Hrvatskoj.

Posle stvaranja autonomne Hrvatske jedna stvar je bila sigurna: ostatak zemlje će se dalje deliti prema etničkim i/ili istorijskim kriterijumima, čime će se zapravo ukinuti podela koja je, u skladu s idejom kralja Aleksandra, uvedena u oktobru 1929. godine. Istog dana kad je sklopljen sporazum Cvetković–Maček doneta je i uredba o proširenju propisa uredbe o formiranju Banovine Hrvatske na ostatak zemlje. U njoj je precizirano: “Propisi uredbe o banovini Hrvatskoj od 26. avgusta 1939. godine mogu se Kraljevim uredbama proširiti i na ostale banovine. Tom prilikom mogu se banovine spajati, kao što se i uopšte njihov teritorijalan obim može menjati.”²⁵ Stepenu autonomije budućih banovina bio bi jednak stepenu autonomije Hrvatske. Međutim, ostalo je nejasno koliko će novih banovina biti osnovano i gde će se povući njihove granice.

Pošto je Dravska banovina praktično uključivala sve Slovence u Jugoslaviji, izgledi da će biti neslaganja u vezi s teritorijom buduće Slovenačke banovine bili su

24) Boban, *Sporazum*, 412–418; JF-1, 569–570.

25) MPHSS-2, 227.

minimalni. Jedini izuzetak bile su dve opštine – Draga i Osilnica – koje su se, iako naseljene Slovencima, našle u Hrvatskoj banovini. Nakon sklapanja sporazuma, Dragu i Osilnicu posetio je Karel Škrulj iz Kočevja, bivši poslanik Slovenske ljudske stranke i istaknuti član Jugoslovenske radikalne zajednice, kako bi sakupio potpise za peticiju kojom je traženo pripajanje tih opština Dravskoj banovini. Samo je pitanje vremena kada će Dravska banovina postati Banovina Slovenija, rekao je Škrulj meštanima koji su gotovo svi potpisali peticiju.²⁶

Odmah nakon stvaranja Banovine Hrvatske Korošec je predložio da se proglasi i Slovenačka banovina.²⁷ U okviru vlade formirana je posebna radna grupa koja je trebalo da pripremi osnivanje autonomne Slovenije. Njeni članovi bili su Miha Krek, Mihailo Konstantinović, Lazar Marković i Stanko Majcen, podban Dravske banovine.²⁸

Međutim, Slovenačka banovina nije proglašena jer su Hrvati i Srbi smatrali da su sva druga pitanja drugorazredna u odnosu na srpsko-hrvatsko pitanje. Kad

bi Dravska banovina postala Slovenija, kako bi vlada mogla i dalje da odlaže stvaranje Srpske banovine i da li bi ostatak zemlje automatski postao jedna velika Srbija? Maček je oduvek verovao da Srbi i Hrvati čine glavnu okosnicu Jugoslavije. Prema tome, sređivanje njihovih odnosa bilo

26) HDA XXI/84/5726, Sresko načelstvo u Čabru, banskoj vlasti banovine Hrvatske, Odjeljak za državnu zaštitu, 10. oktobar 1939. Dve opštine su prethodno pripadale srezu Kočevje u Dravskoj banovini. Sadašnja Hrvatska i Slovenija spore se oko granice u Piranskom zalivu.

27) *Ibid.*, 49.

28) MPHSS-2, 231; Konstantinović, *Politika sporazuma*, 50. Krek će naslediti Korošca kao vodeći slovenački političar u vladi. (Zanimljivo je zapaziti da je većina istaknutih slovenačkih političara u dvadesetom veku imala prezimena koja su počinjala slovom "K": Anton Korošec, Miha Krek, Albert Kramer, Fran Kulovec, Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Stane Kavčič, Sergej Krajger i Milan Kučan.)

je od najveće važnosti; sva druga pitanja mogla su da čekaju, pa i pitanje Slovenačke banovine.²⁹ Srpski članovi vlade takođe su želeli da sačekaju da se prvo postigne sporazum o Srpskoj banovini pa tek onda ili možda istovremeno da se Dravska banovina "unapredi". Cvetković je rekao Konstantinoviću da insistiranje na Slovenačkoj banovini pokazuje da je Krek "običan ucenjivač i bez osećanja za državu".³⁰ Po mišljenju predsednika vlade, trenutak nije bio pogodan za proglašenje autonomije Slovenije. Hrvati su imali svoju banovinu, Slovenci su još od 1929. godine praktično imali svoju u vidu Dravske banovine. "A šta su Srbi dobili?" zapitao je Cvetković Konstantinovića.³¹

S druge strane, Slovenci su krajem 30-ih godina smatrali da njihova privrženost državi nije dovoljno nagrađena. I Krek i Marko Natlačen, ban Dravske banovine, rekli su Konstantinoviću da otkad je potpisan sporazum Cvetković–Maček mnogi obični Slovenci kritikuju Korošca i žale se da su "Hrvati koji su bili protiv države sve dobili, a državotvorni Slovenci ništa".³²

Ključno pitanje bilo je gde povući granice Srpske banovine. Da li će ona, kad se izuzmu Slovenija i Hrvatska, obuhvatiti ceo ostatak Jugoslavije? To je očigledno bio Cvetkovićev plan i svakako su se mnogi Srbi, ali ne svi, zalagali za takav ishod. Istovremeno, Maček je požurio da naglasi da su granice Hrvatske banovine privremene i da namerava da joj doda još teritorije. On je iskoristio

29) Boban, *Sporazum*, 262.

30) Konstantinović, *Politika sporazuma*, 50. Beleška od 19. septembra 1939.

31) *Ibid.* Konstantinović je takođe imao neke rezerve prema osnivanje Slovenačke banovine, ali uglavnom zbog mogućnih pravnih posledica.

32) *Ibid.*, 49, 51.

posetu kneza Pavla Zagrebu da postavi pitanje teritorijalnog proširenja Hrvatske

banovine na šest neimenovanih srezova u Bosni i Vojvodini, ali se ne zna tačno kakav je odgovor dobio.³³

Mogućno je da je Maček pokušavao da proširi teritoriju Hrvatske zato što je bio pod pritiskom radikalnijih elemenata u svojoj stranci i frankovske opozicije. Štampa naklonjena Mačeku tvrdila je da u Banovinu Hrvatsku treba uključiti Bosnu i delove Vojvodine mada je navodno Maček lično bio zadovoljan uslovi- ma sporazuma iz 1939. godine. To je Milanu Jovanoviću Stoimiroviću rekao Stanoje Mihaldžić, ministar unutrašnjih poslova i bivši podban Savske banovine i šef zagrebačke policije.³⁴ Jovanović Stoimirović je smatrao da je "šteta... što se Maček interpretira napa- met [mislio je na srpsku javnost] i što mu se podme- ću stvari [mislio je verovatno na političke protivni- ke]".³⁵

Status Bosne i Hercegovine predstavljao je veliki problem. Da li je to što je Jugoslovenska muslimanska organizacija počela da traži autonomiju Bosne znači- lo da će se stvoriti i četvrta, Bosanska banovina, što je još početkom 1933. godine predlagao Ljuba Davidović, a vlada 1939. godine nakratko razmatrala?³⁶ Či- nilo se da je većina Hrvata i Srba bila za to da Bosnu

podele između sebe. Hrvati su mislili da takozvana tur- ska Hrvatska (najveći deo Vrbasko banovine) treba da bude deo Hrvatske banovi- ne. Iako u tom području Hr- vati nisu bili većinsko sta- novništvo, takvi zahtevi su opravdavani hrvatskim "dr-

33) MPHSS-2, 158. Boban se poziva na iz- veštaj italijanskog generalnog konzula u Zagrebu Đovanija Gobija [Giovanni Gob- bi] čiji su izvori bile dve osobe "veoma bli- ske Mačeku". Nažalost, lični dnevnik kneza namesnika ne doprinosi rasvetljavanju ovog pitanja.

34) U januaru 1933. godine, za vreme po- litičke krize nastale nakon "Zagrebačkih punktacija" iz novembra prethodne godi- ne, Mihaldžić je, kao načelnik zagrebačke policije, uhapsio Mačeka.

35) Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, 323.

36) BAR DKP, kutija 2, Cvetković knezu Pavlu, Beograd, 2. maj 1939. Vidi i Kon- stantinović, *Politika sporazuma*, 516-518.

žavnim pravom" i ekonomskim i geografskim činioci- ma. S druge strane, gotovo svi Srbi su tvrdili da Bo- sna treba da bude deo buduće Srpske banovine. Srp- ski kulturni klub, čiji je predstavnik u Banjaluci bio Stevan Moljević,³⁷ bio je u tome najradikalniji; po Moljeviću i njegovim kolegama, nije bilo nikakve sumnje da je Bosna srpska teritorija. Jedino su demo- krati bili spremni da Bosni ponude autonomiju. U Pi- smu bosanskim i hercegovačkim prijateljima Davido- vić je ponovio svoju tvrdnju iz januara 1933. godine da Bosna treba da bude posebna banovina koja će predstavljati tampon između Srba i Hrvata i kojoj će verovatno pripasti i južna Dalmacija. Istovremeno, Ju- goslovenska muslimanska organizacija, na čije čelo je došao Kulenović (nakon Spahine smrti u junu 1939. godine, u istom mesecu kad je umro i Jovanović Pi- žon), počela je kampanju za osnivanje Bosanske bano- vine i ponovno uspostavljanje istorijske Bosne.³⁸

Hrvatska seljačka stranka je tvrdila da, na osnovu etničkih i istorijskih prava Hrvata, i delovi Vojvodine treba da pripadnu Hrvatskoj banovini. Tokom prego- vora između Cvetkovića i Mačeka Vojvodina je bila druga jabuka razdora, ali su je zbog važne uloge koju je odigrala u srpskoj istoriji u devetnaestom veku i

zbog velikog broja srpskog življa sve srpske stranke i grupe posmatrale kao deo buduće Srpske banovine.³⁹

U prostorijama vlade je 3. novembra 1939. godine održan poseban sastanak na kojem je raspravljano o bu-

37) On je za vreme Drugog svetskog rata bio savetnik četničkog vođe Mihailovića.

38) Vidi Mira Radojević, "Bosna i Herce- govina u raspravama o državnom uređe- nju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918 -1941. godine", *Istorija XX veka*, br. 1, 1994, 7-41. Za vreme Drugog svetskog ra- ta cela Bosna i Hercegovina pripojena je Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a Kulenović je postao potpredsednik vlade ustaškog režima.

39) Vidi Mira Radojević, "Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918-1941", *Istorija XX veka*, br. 2, 1996, 39-73.

dućem uređenju zemlje iako je prethodno planirano da se razgovara o budućim lokalnim izborima.⁴⁰ Među prisutnima bili su premijer Cvetković, ministri Kulenović, Lazar Marković, Konstantinović, Krek, senator Korošec i Milan Gavrilović koji je nakon Pižonove smrti u junu te godine postao predsednik Saveza zemljoradnika – čiji je predstavnik u vladi bio Čubrilović. Upadljivo je bilo to što sastanku nije prisustvovao nijedan Hrvat. Cvetković i Marković smatrali su da treba odložiti promene do nekog povoljnijeg trenutka, a Korošec i Gavrilović su bili za to da se odmah proglaše banovine Slovenija i Srbija. Kao što se moglo i očekivati, Kulenović je zahtevao stvaranje Bosanske banovine. Gavrilović se složio da treba priznati autonomiju Bosne, ali u okviru srpske jedinice. Sledeći navodi iz zapisnika sa sastanka dobro ilustruju suštinu rasprave između čelnih ljudi u Jugoslaviji u periodu nakon 1939. godine:

G. Cvetković je izjavio želju, da se razgovara o opštinskim izborima i da se čuju mišljenja, kada bi oni trebalo da budu i na koji način da budu izvršeni. Po njegovom mišljenju što pre i uz neke neznatne i najpotrebnije izmene u zakonu o opštinama. Između ostalog da glasanje bude tajno.

G. Korošec koji je za javno glasanje, prethodno pravi rezervu da se ne može ići ni na kakve izbore, pa ni opštinske dok se prethodno u Vladi ne utvrdi linija budućeg uređenja države, pošto će ta pitanja biti postavljena u izbornoj agitaciji.

Dr. Laza Marković: Hrvatsko pitanje specijalno i specijalnim načinom rešeno. Ostale stvari mogu

40) BAR DKP, kutija 13, zapisnik sa sastanka, 3. novembar 1939.

da čekaju, ne moramo im davati sada nikako rešenje.

G. Cvetković: i duh sporazuma našeg je da ovo dođe posle. Pored toga uređenje države ne spada u parole za opštinske izbore. Naš stav o preuređenju države moraćemo dati za poslaničke izbore, za opštinske još ne. Pitanje preuređenja države može da stoji i do punoljetstva Kraljevog prema našem sporazumu. Te se stvari, dakle, mogu odgoditi.

G. Korošec: ne može se odgađati, jer stvarnost traži rešenje.

G. Marković: ako se ne odgađa, onda ne može da dobije samo Slovenija novo uređenje nego i Srbija.

G. Korošec: ja nisam samo Slovenac nego Jugosloven i baš zato treba sve stvari da se postave na dnevni red, pa da se vidi šta je plemensko a šta celinsko. Sve te stvari zahtevaju istovremeno rešenje, jer bez toga neće se znati gde je celina i šta je ostalo od nje.

Dr. L. Marković: taj put u celinu još više cepa. U metodu se ne slažemo.

G. Cvetković: ko je nadležniji da to rešava: mi ili Narodna Skupština – ja to ne bih smeo uzeti za Vladu i za sebe.

Dr. L. Marković: možemo li to da rešavamo, imamo li mi na to pravo, – ja to nisam razumeo Pretsednika.

G. Cvetković: možemo, ali ne treba.

G. Korošec: narod neće da čeka.

G. Konstantinović: što se tiče hitnosti daljeg preuređenja države ja bih se pre približio gledištu g. Korošca. Ako se to odgađa, može se kod Hrvata

stvoriti uverenje, da postoje dve ravnopravne polovine: Hrvatska i Jugoslavija.

G. Cvetković: ne mogu primiti to, da Hrvatska bude zasebna, Slovenija, koja i sama sada traži autonomiju i poseban položaj, da bude zasebno, a sama Srbija da ostane Jugoslavija.

G. M. Gavrilović: slažem se sa g. Korošcem potpuno, prvi put. Sporazum virtuelno ima unutra otvoreno srpsko pitanje. Treba ga na vreme rešavati, da se ne bi javljalo u onoj oštrini u kojoj se javilo hrvatsko. Isto ono što je učinjeno za Hrvate da se učini i za druge, te da se spase Jugoslavija i Jugoslovenstvo i da se sačuva Država i celina, kako je rekao g. Korošec. Treba dati bazu za održanje te celine. Ako se razvije u svoj oštrini srpsko pitanje, ono će odneti i uništiti sporazum s Hrvatima. Teško je doista ući u rešenje preuređenja države, teško zbog Bosne, zbog Crne Gore, pa i Vojvodine, ali ipak se to može i treba da se uradi. Mi smo u faktičkom stanju, a ne u pravnom (g. L. Marković: to nije tačno), budimo kuražni pa rešimo to. Prema tome, pravno rešiti odmah Sloveniju, ali naročito Srpsko pitanje. Na opštinske izbore treba da iziđemo, u Srbiji svi očekuju opštinske izbore, ali sa tajnim a ne javnim glasanjem, kako traži g. Korošec. [...] Opozicija razvija Srpski barjak. Ona to mora. Drugo nema. Protiv toga treba naći leka. Jedan od tih lekova je i raspisivanje opštinskih izbora. Ali istovremeno se moraju dati i neki opšti politički pogledi. Pitaće se: gde smo mi Srbi u tome novom uređenju, a na to treba moći nešto odgovoriti.

G. Cvetković: diskusiju postavljamo pogrešno, to su pitanja koja se ne rešavaju opštinskim izborima.

G. Kulenović: opštinski izbori su potrebni. A do dana glasanja ćemo imati valjda neke konture oko preuređenja države. Samo pri stvaranju tih pogleda treba gledati Jugoslovenski i celinski, a ne kao do sada Srbi sebi, Hrvati sebi, Slovenci sebi. To nas je krjalo i do sada, a to će i od sada ako tako idemo i dalje. Ako osnujemo tri pokrajine samo na toj bazi. To je ono što će ubiti celinu. Treba odlučivati prema životu i prema stvarnosti života. Ono što je u srcima sveta ne možemo zbrisati paragrafima na papiru. Gledati moramo na osećaje, običaje i želje naroda. Zato Bosna i Hercegovina mora biti posebna jedinica. Ona je živela i ranije kroz vekove svojim posebnim životom. Ona za sebe to želi i za u buduće.

[...]

G. M. Gavrilović: Ja sam za trijalizam, sa posebnim položajem Bosne u jednoj komponenti toga trijalizma.

G. Cvetković: Onda da vrate Hrvati one srezove što su uzeli od Bosne i Hercegovine.

G. Konstantinović: u pregovorima su oni rekli da će to učiniti. Ali kada se osim Hrvatske i Slovenije načini i jedna četvrta jedinica.

G. L. Marković: ali kakva četvrta? Kao Hrvatska? To ne.

G. Kulenović: ako je ovo Jugoslavija u velikom, onda je Bosna i Hercegovina mala Jugoslavija. Zato ona treba da bude posebna. Ako nema Bosne i Hercegovine posebne nema ni Jugoslavije.

G. M. Gavrilović: Ni jedan od sto bosanskih Srba nije za to.

G. Kulenović: kada ovde počnu dolaziti srpske deputacije vi ćete se uveriti da je tako.

G. M. Gavrilović: Hrvati su se okupili na narodnosnoj bazi. Danas se ne može drugojačije davati rešenje tim pitanjima. Nema Jugoslavije ako nema posebne Bosne i Hercegovine kaže g. Kulenović, a ja kažem nema Jugoslavije ako je Srbija ne drži. A ona je neće držati ako nastane parcelizacija Srba.

G. Cvetković: Krajnju soluciju ovih stvari imaju da dadu slobodno izabrani narodni predstavnici cele zemlje, a za sada ne treba tražiti nikakvo suviše preciziranje problema, jer time možemo razbiti i ovu Vladu. Nisam zato da se ne potraže dalje linije, mada smo za ovaj mah jedino stvarali samo jedan modus vivendi, ali i te linije da budu osnovne i generalne. Sve ostalo ima da ostane za posle. Zato moramo imati što pre jednu Narodnu Skupštinu, mi ne smemo dugo ostati bez nje. Ona će biti izraz celine i Predstavništvo svijetu. Tada ćemo rešavati sva ta pitanja, pa će doći na red i korektura teritorije Hrvatske, do koje mi je mnogo stalo (izgleda kao da su dobili više)... Razmislićemo ponovo o svima tim stvarima i nastavićemo razgovor.⁴¹

Sastanak je nastavljen tri dana kasnije, bez prisustva Mihe Kreka. Razgovaralo se uglavnom o tome da je važno da se poslanički izbori za Narodnu skupštinu održe pre izbora za Sabor Banovine Hrvatske koje je zahtevao Maček.⁴² Iako, zbog sve zaoštrenije međuna-

41) *Ibid.*

42) *Ibid.*

rodne krize i izbijanja Drugog svetskog rata u Jugoslaviji u proleće 1941. godine, izbori uopšte nisu održani, ovaj razgovor je važan iz dva razloga. Najpre, on pokazuje da je tadašnji jugoslovenski režim, iako režim diktature, bio spreman da nastavi kvazidemokratsku praksu otpočetu donošenjem oktobrisanog ustava kralja Aleksandra 1931. godine. Zahtevi nekih ministara (uglavnom Srba) da se uvede tajno glasanje pokazuju da je postojala želja da se postepeno preduzimaju koraci koji bi konačno doveli do ponovnog uspostavljanja demokratskog poretka, možda nakon punoletstva kralja Petra II i završetka mandata kraljevskog namesništva. Pored toga, dilema da li prvo održati izbore na nivou čitave zemlje pa onda na regionalnom nivou (koja se u Jugoslaviji javila i 1990. godine, u vreme jednog drukčijeg kvazidemokratskog stanja stvari) po svoj prilici ukazuje na to da je postojala bojazan unutar vlade da jedinstvo zemlje može biti ugroženo. Krajem 1939. godine nisu više Hrvati bili najglasniji protivnici postojećeg stanja – u mesecima nakon sporazuma Cvetković–Maček sve više su se čuli (i) srpski glasovi nezadovoljstva.

"Srbi, na okup!"

Ne zna se tačno ko je smislio poziv na okupljanje. Ljubo Boban tvrdi da to nije bio nov slogan i da se mogao čuti još 1918. godine.⁴³ Iako ideja da Srbi treba da se okupe pred raznim spoljnim pretnjama svakako potiče iz vremena mnogo pre 1918. godine – zaista bi se moglo tvrditi da je srpsko zalaganje za Jugoslaviju bilo motivisano tom idejom – slogan "Srbi, na okup!" ušao je u širu upotrebu tek nakon sklapanja sporazu-

43) Boban, *Sporazum*, 255n.

ma Cvetković–Maček. To je postalo čak i poluzvanično ime “pokreta” koji je zahtevao otcepljenje područja u Hrvatskoj banovini s većinskim srpskim i, u nekim slučajevima, muslimanskim življem.⁴⁴ Čak su i vlasti koristile to ime da bi označile pokret za otcepljenje pretežno srpskih srezova od teritorije Banovine Hrvatske.⁴⁵

Ubrzo po sklapanju sporazuma u avgustu 1939. godine “pokret” se proširio po celoj Banovini. Srpski pravoslavni sveštenici, koji su često bili među njegovim vođama, pisali su peticije sa zahtevom da se pretežno srpska područja ili ona koja su oni smatrali srpskim otcepe od Hrvatske banovine. Sveštenik Zdravko Borisavljević iz sela Vinjske bio je glavni govornik na srpskom skupu u Brčkom, gradu na severu Bosne, koji je održan 26. januara 1940. godine, dan pre velikog srpskog nacionalnog i verskog praznika Svetog Save. On je rekao da je, otkako je sporazum sklopljen, Srbima u Jugoslaviji, pa čak i u Beogradu, oduzeta sloboda, zabranjene su im srpske gusle⁴⁶ i pesme, a te zabrane ne potiču od Srba. Srbi ne smeju dozvoliti da budu vređani, da budu manjina, a njih vređa kad pročitaju da su u Gradskoj elektrani u Osijeku povećane

44) U slučajevima kad su Srbi tvrdili da su bosanski Muslimani zapravo Srbi.

45) HDA XXI/89/6129, Naredba svim sreškim načelstvima, ispostavama, gradskim redarstvima i redarstvenim ravnateljstvima od banske vlasti banovine Hrvatske, Zagreb, 11. mart 1940.

46) Na ovom jednožičanom instrumentu svirali su kako Srbi tako i Crnogorci, Hrvati i Muslimani u dinarskim predelima bivše Jugoslavije.

47) HDA XXI/89/6129, Sresko načelstvo u Brčkom, banskoj vlasti banovine Hrvatske, Otsjek za državnu zaštitu, Brčko, 26. januar 1940.

plate svima osim Srbima pa njima sad plaćaju četiri i po dinara na sat, a drugima pet i po dinara.⁴⁷

Lokalni političari, trgovci i drugi ugledni Srbi iz Dervente, Brčkog, Bosanskog Šamca i Gradačca takođe su istupali na skupu. Većina

govora imala je sličan ton iako nijedan nije bio tako otvoreno nacionalistički kao Borisavljevićev. Prilikom otvaranja skupa Milorad Kostić je izneo glavne žalbe i zahteve onih Srba koji su bili protiv sporazuma Cvetković–Maček i opisao njihov odnos prema jugoslovenstvu i srpstvu. Kostić je prvo naveo motive za sazivanje skupa: svetsku krizu i potrebu da se sačuvaju jedinstvo Jugoslavije i jako srpstvo bez kojeg ne može biti ni jugoslovenske države.⁴⁸ On je istakao da osoba koja istupa u ime Srba – Dragiša Cvetković – nije njihov legitimni predstavnik. Takođe je dodao da Srbi nisu protiv sporazuma s Hrvatima jer je bez njega nemogućan opstanak Jugoslavije, ali žele sporazum koji će im obezbediti ravnopravnost s Hrvatima. Prema tome, Srbi treba da se ujedine u Srpsku banovinu koja će obuhvatiti delove Bosne naseljene Srbima i Muslimanima jer su, po njemu, ovi drugi takođe Srbi. U skladu s uslovima postojećeg sporazuma, neki srpski srezovi su uključeni u Banovinu Hrvatsku, a među njim su Brčko, Gradačac i Derventa, gde zajedno sa Srbima živi i 55.000 Muslimana koje Srbi smatraju takođe Srbima.⁴⁹

Pored toga što se založio za otcepljenje ta tri sreza od Hrvatske na etničkim osnovama – što je nakon stvaranja Hrvatske banovine postalo legitimno – Kostić je istakao i da oni treba da se ujedine sa Srbijom jer se narod koji u njima živi borio u Prvom svetskom ratu za stvaranje Jugoslavije i ujedinjenje sa Srbijom. (Mnogi Srbi su u to verovali i nisu pravili razliku između jugoslovenskog i srpskog jedinstva. Srbi su na Jugoslaviju gledali kao na sopstvenu državu, državu koju su oni oslobodili i stvorili.) Juraj Krnjević je na-

48) *Ibid.*

49) *Ibid.*

zvao Srbe manjinom, ali oni to ne mogu biti u sopstvenoj državi, rekao je Kostić i dodao da su se Srbi u Bosni borili za ujedinjenje sa Srbijom pa, dakle, ne može biti ni govora o autonomnoj Bosni.⁵⁰

Tamo gde "etnički" razlog nije imao osnovu pobornici otcepljenja "srpskih" područja pozivali su se na "istorijske" razloge. Pominjanje srpskih žrtava u Prvom svetskom ratu nije bilo jedini "istorijski" argument koji su potezali. Neki Srbi iz opštine Mostar, gde je u to vreme sastav življa bio "8.844 Muslimana, 5.764 Hrvata i 5.502 Srbina", tražili su secesiju regiona i njegovo uključivanje u Srpsku banovinu jer je Hercegovina u srednjem veku bila navodno srpska. U neobjavljenoj rezoluciji grupa mostarskih Srba je izjavila da kao "sinovi Vojvodine Svetog Save", zahtevaju otcepljenje grada Mostara od Hrvatske banovine.⁵¹

Svesrpski pokret se proširio i izvan granica bosansko-hercegovačkih srezova koji su pripali Hrvatskoj, a

50) *Ibid.* Kao vojnici u habzburškoj vojsci, mnogi bosanski – i hrvatski – Srbi borili su se protiv Srbije i ujedinjenja. Tvrdnja da Srbi ne mogu biti manjina u Jugoslaviji ponovo je postala aktuelna krajem 80-ih i početkom 90-ih godina. Vidi Jasna Dragović-Soso, "Saviours of the Nation": Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism, London, 2002 ("Spasioci nacije", Beograd, 2004).

51) HDA XXI/89/6129, Sresko načelstvo u Mostaru, banskoj vlasti banovine Hrvatske, Odjeljak za državnu zaštitu, Predmet: Pokret "Srbi na okup", Mostar, 16. mart 1940. Hercegovina (što znači isto što i "vojvodina", "vojvodstvo") dobila je ime po vojvodi iz petnaestog veka koji je uzeo titulu hercega svetog Save. Bez obzira na to, vojvodu Stefana Vukšića Kosaču smatraju svojim i Hrvati (koji ga zovu Stjepan Vukčić Kosača).

imali su većinsko srpsko stanovništvo. Srbi s područja Gline južno od Zagreba, predvođeni dvojicom sveštenika i učiteljem, objavili su u novembru 1939. godine rezoluciju koja je pozivala na otcepljenje tog regiona od Hrvatske. Sledećeg meseca oni su održali još jedan skup, ali su ovog puta bili nešto umereniji pa su zahtevali samo punu ravnoprav-

nost s Hrvatima u Banovini.⁵² Niko Novaković, nekadašnji ministar bez portfelja, poveo je kampanju među Srbima u Kninu, Benkovcu, Obrovcu i Šibeniku za otcepljenje pretežno srpskih područja i njihovo ujedinjenje s Vrbaskom banovinom. Novaković je navodno delovao u saradnji sa senatorom Petrom Zecom čiji je plan bio da knezu Pavlu preda peticiju lokalnih Srba koji zahtevaju otcepljenje od Banovine Hrvatske.⁵³

Iako je pokret bio rasprostranjen u delovima Banovine u kojima je živeo veliki broj Srba, ciljevi njegovih pristalica obično su se svodili na lokalni nivo. Tako su, odmah nakon osnivanja autonomne Hrvatske, Srbi iz Vukovara zahtevali da njihov srez pređe u nadležnost Dunavske banovine. Njih je predvodio Nikola Teodorović, nastavnik u srednjoj školi i uticajni član lokalnog ogranka Jugoslovenske radikalne zajednice.⁵⁴ Međutim, pokret "Srbi, na okup!" nije masovno privukao Srbe na području Vukovara,⁵⁵ a ni u drugim mestima nije dobio masovnu podršku.

U jednom zvaničnom izveštaju iz Vukovara ocenje-

52) HDA XXI/89/6129, Sreski načelnik u Petrinji banskoj vlasti banovine Hrvatske, Odjeljak za državnu zaštitu, Predmet: Pokret "Srbi na okup" [,] otcepljenje i odvajanje pojedinih srezova sa područja banovine Hrvatske, Petrinja, 13. mart 1940. Glina je bila poprište strašnog "pokolja u crkvi" u avgustu 1941. godine, kad su ustaše uterale srpsko stanovništvo u pravoslavnu crkvu i masakrirali ga. U Drugom svetskom ratu u regionima Banije, Like i Knina odigravale su se neke od najžešćih borbi, a na tom području je 90-ih godina otpočeo i rat u Jugoslaviji.

53) HDA XXI/85/5784, Primorski žandarmerijski puk, Komandantu žandarmerijske brigade banovine Hrvatske, Split, 12. decembar 1939.

54) HDA XXI/89/6129, Sresko načelstvo u Vukovaru banskoj vlasti banovine Hrvatske, Odjelu za unutarne poslove (Za odjeljak za državnu zaštitu) u Zagrebu, Predmet: Vukovar srez, političke prilike, Vukovar, 2. januar 1940. Tokom 90-ih godina Vukovar je, sa svojim mešovitim srpsko-hrvatskim stanovništvom, bio poprište najsurovijih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Krajem 1991. godine Jugoslovenska narodna armija i srpske paramilitarne snage gotovo potpuno su razorile grad, a zatim ga zauzele i počinile zločeda nad hrvatskim civilima. Kad je 1995. godine završen rat u Hrvatskoj, Vukovar je mirnim putem reintegriran u Hrvatsku.

55) *Ibid.*

no je da je propust da se u avgustu 1939. godine ojača lokalni ogranak samostalnih demokrata bio ozbiljna greška. Ta stranka je uvek bila slaba u tom gradu, delimično zato što je bivši režim proganjao njene članove, čak više nego pripadnike HSS-a. Međutim, nakon sklapanja sporazuma Cvetković–Maček mnogi Srbi su pristupili Samostalnoj demokratskoj stranci, ako ni zbog čega drugog a ono “iz oportunitizma” jer je stranka sad bila u vladi. Ipak, šansa nije iskorišćena pošto je stranka bila slabo organizovana i podeljena na dve frakcije – između starijih i mlađih članova. Kao posledica toga, za predsednika lokalnog ogranka samostalnih demokrata izabran je Hrvat koji navodno nije pripadao nijednoj frakciji. U izveštaju se kaže da je on dobar i častan čovek, ali Srbi neće i ne mogu da ga prihvate kao svog vođu jer smatraju da treba da ih predvodi Srbin. Nezavisnim demokratima je odmoglo i to što nisu bili u naročito bliskim odnosima s vukovarskim ogrankom Hrvatske seljačke stranke. Hrvatska stranka je s visine gledala na svog malog koalicionog partnera iako je i sama bila podeljena na nekoliko frakcija.⁵⁶

U područjima u kojima su samostalni demokrati bili dobro organizovani i imali znatnu podršku bilo je manje protivnika sporazuma i srpsko-hrvatski odnosi su se znatno poboljšali. To nije bilo nikakvo čudo jer je ta stranka iskreno podržavala srpsko-hrvatski sporazum i uvek je, bar javno, stajala uz HSS iako se Maček ne samo nije konsultovao sa svojim koalicionim partnerima nego jedva da ih je uopšte obavestavao o toku pregovora s Cvetkovićem.⁵⁷ Na dan kad je Hrvatska postala autonomna vođstvo samostalnih demo-

56) *Ibid.*

57) Boban, *Sporazum*, 275.

krata izdalo je saopštenje u kojem je pohvalilo sporazum; on je “kruna naših napora”, rečeno je u saopštenju.⁵⁸ U krajevima gde su samostalni demokrati imali većinu sporazum su podržali čak i sveštenici, obično najradikalniji borci za srpsku stvar. Tako se u izveštaju koji je o političkoj situaciji u Bugojnu, gradu u centralnoj Bosni, podnet u decembru 1939. godine kaže da su odnosi između Hrvata i Srba veoma dobri, čak srdačni. Takođe je navedeno da je vođa lokalnih Srba, koji su većinom pristalice SDS-a, sveštenik Jovo Popović uspostavio iskrenu i bratsku saradnju s lokalnim hrvatskim predstavnicima tako da su njihovi odnosi skoro idealni.⁵⁹

Autori izveštaja pisanih u to vreme uočili su da među Muslimanima postoje podele. Na neke Muslimane je vršen pritisak da pristupe Hrvatskoj seljačkoj stranci, a drugi, koji su bili članovi Jugoslovenske radikalne zajednice, jednostavno nisu više znali kome treba da ostanu privrženi. U svakom slučaju, mnogi su se nadali da će Bosna dobiti neki oblik autonomije, možda čak i vlastitu banovinu.⁶⁰

Posle prvog talasa protesta širom srpskih područja u Hrvatskoj, kad su potpisivane peticije, objavljivane rezolucije i delegacije slate u Beograd sa zahtevom za otcepljenje od Hrvatske, stanje se smirilo. Pošto je postalo jasno da nije bio u stanju da bitnije promeni situaciju, pokret “Srbi, na okup!” nije više uspevao da privuče ljude. Gotovo svi izveštaji beleže da je, nakon burne jeseni, delovanje onih

58) Navedeno u Ivan Jelić, “O nekim odjecima sporazuma Cvetković–Maček među Srbima u banovini Hrvatskoj”, *Historijski zbornik Slavonije*, sv. 3, 1965, 153.

59) HDA XXI/87/5979, Načelstvo sreza Bugojnskog, mesečni izvještaj o javnoj sigurnosti i političkoj situaciji za mesec prosinac 1939. g., Bugojno, 6. januar 1940.

60) *Ibid.* Izveštaji iz tog vremena beleže i da se Muslimani uglavnom nisu osećali ni Srbima ni Hrvatima, nego su svoj identitet vezivali za Bosnu.

koji su Srbe pozivali “na okup” uočljivo izgubilo snagu.⁶¹ Drugi razlog za smirivanje situacije bio je taj što su, posle prvog šoka, mnogi Srbi prihvatili novi poređak. Međutim, to ne znači da je nestalo i njihovo nezadovoljstvo – sudeći po mnogim izveštajima, ono je još uvek bilo tu, ali ne onako vidljivo kao tokom prvih meseci posle potpisivanja sporazuma 1939. godine.⁶² Tome je doprinelo i promišljenije ponašanje hrvatskih vlasti. Svestan da je politički motivisano smenjivanje državnih činovnika i drugog osoblja otišlo predaleko, Šubašić je u junu 1940. godine poslao cirkularno pismo svim lokalnim civilnim i policijskim službama s naredbom da prekinu otpuštanje ljudi pod izgovorom da to čine “u interesu naroda”, “iz političkih razloga” i “zbog sumnje da je neko komunista”, iako pri tom ne raspolažu konkretnim činjenicama. On je naglasio i da će oni koji ne budu poštovali uputstvo biti odgovorni za ozbiljan prekršaj i rizikovati da budu smenjeni sa svog položaja.⁶³

Hrvatsko vođstvo se nije mnogo trudilo da spreči često bezrazložne premeštaje srpskog osoblja iz mesnih uprava, policije i škola. Ranije pomenuti premeštaj Nikole Vučkovića bio je razumljiv i neizbežan i

61) HDA XXI/89/6129, Predmet: Ocjepljenje [sic] i odvajanje pojedinih [sic] srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom “Srbi na okup”, Zagreb, 13. april 1940. (Ovaj dokument je sažetak svih izveštaja poslatih Odeljenju za zaštitu države Banovine Hrvatske. Autor je nepoznat.)

62) *Ibid.*

63) HDA XXI/88/6053, Ban Šubašić Ispostavi banske vlasti Split, Redarstvenim ravnateljstvima, Zagreb, Split, svim sreskim načelstvima, itd., Zagreb, 7. jun 1940.

64) HDA XXI/84/5730, Štab Savskog žandarmerijskog puka banskoj vlasti banovine Hrvatske (Odjelu za unutarnje poslove), Zagreb, 18. septembar 1939.

obavljen je u saradnji žandarmerije i civilnih vlasti.⁶⁴ Međutim, bilo je mnogo suprotnih primera. Mnogo se teže moglo opravdati to što je u Velikom Korenovu, pretežno srpskom selu kod Bjelovara, grada istočno od Zagreba, srpski učitelj Bo-

gojević smenjen da bi na njegovo mesto došao Hrvat Josip Vuksan. To je izazvalo malu pobunu među meštanima koji su zauzeli školu i odbili da je napuste dok se stari učitelj ne vrati.⁶⁵ Seljani su tvrdili da nemaju ništa protiv Hrvata uopšte niti protiv novog učitelja lično, ali protestuju protiv onih malobrojnih Hrvata koji žele da se otarase Bogojevića iz sopstvenih *ličnih* i *materijalnih* razloga.⁶⁶

U zvaničnom izveštaju o ovom događaju zaključeno je da je protest meštana bio opravdan i da je teško razumeti zašto je Bogojević smenjen. Vlasti su okončale protest obećanjem da će pažljivo ispitati stvar.⁶⁷ Iako su se bjelovarske vlasti taktično i ispravno ponele u krizi, Bogojevićev slučaj je prouzrokovao štetu i dao opravdanje čestim pozivima da se Srbi ujedine u zajedničkoj akciji. U članku koji se pojavio u *Srpskom glasu*, listu Srpskog kulturnog kluba objavljivanom u Beogradu, s pravom se tvrdilo da srpsko nezadovoljstvo poretkom nastalim nakon sklapanja sporazuma nije jednostavno izmišljeno i nametnuto odozgo. Iako je priznao da postoje pobornici srpske stvari koji nisu kvalifikovani da predstavljaju srpske interese, autor članka je tvrdio da ozbiljno greše oni koji misle da je postojeće raspoloženje među Srbima veštački proizvod propagande.⁶⁸

Ponekad se dešavalo da Srbi u početku nisu imali ništa protiv stvaranja autonomne Hrvatske, ali je agresivno ili ravnodušno ponašanje vlasti na kraju izazvalo njihovo nezadovoljstvo. U izveštaju načelnika ben-

65) HDA XXI/88/6048, Sresko načelstvo Bjelovar, banskoj vlasti banovine Hrvatske, Odjeljku za državnu zaštitu, Bjelovar, 2. mart 1940.

66) *Ibid.*

67) *Ibid.*

68) S. M. D. [Slobodan M. Drašković], “Velikosrpsvo”, *Srpski glas*, br. 3, 30. novembar 1939. Autor je bio sin Milorada Draškovića, ministra unutrašnjih poslova ko- ga su 1921. godine ubili komunisti.

kovačkog sreza kaže se da se Srbi sve više žale: oni su prihvatili Banovinu Hrvatsku i podržali sporazum kao osnovu za buduću reorganizaciju jugoslovenske države, pozdravljali su svaku reč hrvatskog bana Ivana Šubašića, ali ne mogu da prihvate ono što aktivisti HSS-a rade na terenu.⁶⁹

Sličnost s periodom neposredno nakon 1918. godine bila je upadljiva, samo što su se Srbi i Hrvati ovog puta

69) HDA XXI/89/6129, Načelstvo sreza benkovačkog, banska vlast, odjeljak za državnu zaštitu, Predmet: Pokret "Srbi na okup" [...], otcepljenje i odvajanje pojedinih sreza [sic!] sa područja banovine Hrvatske, Benkovic, 16. mart 1940.

70) Konstantinović, *Politika sporazuma*, 170. U aprilu 1940. godine Šutej je rekao Konstantinoviću da je za očuvanje "fonetskog", a protiv uvođenja takozvanog etimološkog pravopisa (koji su nešto manje od godinu dana kasnije uvele ustaše). "Oni rade gluposti", rekao je Šutej Konstantinoviću.

71) Hrvatski političar je navodno želeo da se pola dinara zove "novčić", deset dinara "banica", dvadeset "banovac", a sto dinara "kuna". Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, 314–315. Konstantinović (*Politika sporazuma*, 105) pominje razgovor s Mačekom u kojem je ovaj zahtevao da se ustanovi grb Hrvatske banovine. Konstantinovićev je komentar bio da to neće mnogo značiti Hrvatima, ali će za Srbe biti znak da Hrvati hoće da se otcepe. Pored toga, jugoslovenski grb već je sadržao hrvatski, srpski i slovenački grb. Konstantinović nije mogao da se seti kako se razgovor završio, ali se sećao da je bio "nezgodan". Za vreme Drugog svetskog rata kuna je bila moneta Nezavisne Države Hrvatske (NDH), a i danas je u upotrebi u Hrvatskoj. Kad je početkom 90-ih godina vlada Franje Tuđmana ponovo uvela kunu (pošto je prethodno usvojila i staru hrvatsku zastavu "šahovnicu", ta kođe korišćenu u NDH-u, ali i mnogo ranije), Srbi su žestoko negodovali.

našli u obrnutim ulogama.

Vlasti nove banovine uzalud su nastojale da kro-atizuju jezik – ili da ga mo-žda "desrbiziraju"? – što su i neki vodeći članovi Hrvatske seljačke stranke okarakterisali kao glupost.⁷⁰ Maček je želeo da nova banovina dobije svoj grb pa čak i da uvede hrvatsku valutu.⁷¹ Iako nijedan od tih predloga nije našao primenu u praksi, glasine da će se to desiti pojačale su tenzije među Srbima, već izuzetno osetljivim zbog osnivanja autonomne Hrvatske.

Ekonomski činioци takođe su doprineli nezadovoljstvu novom vlašću kako običnih Srba tako i Hrvata. U Hrvatskoj, kao i u ostalim delovi-

ma zemlje, velika većina seljaka-sopstvenika imala je mala imanja. Procenat malih posednika u hrvatskim područjima bio je čak viši nego u srpskim krajevima zemlje. Tako su u Savskoj banovini posedi manji od pet hektara obuhvatali 75,9 odsto ukupnog zemljišta, a u Primorskoj čak 86,5 odsto (poređenja radi, u Moravskoj je taj procenat iznosio 64,2 odsto, a u Dunavskoj 62,8 odsto). Seljaci su bili u velikim dugovima: u Savskoj banovini zaduženih vlasnika zemljišta manjeg od deset hektara bilo je više od 93 odsto, u Primorskoj čak 97 odsto (u Dunavskoj 83,4 odsto, a u Drinskoj 84 odsto).⁷² Na problem zaduženosti nadovezao se i skok cena u Hrvatskoj: one su od avgusta 1939. do avgusta 1940. godine porasle između 50 odsto (govedina) i 100 odsto (brašno, krompir, pasulj).⁷³

Uočljivo je da nove vlasti nisu posvetile naročitu pažnju tom problemu. Iako je pre svega bila zainteresovana za nacionalno pitanje i funkcionisala više kao nacionalni pokret nego kao politička partija, Hrvatska seljačka stranka je svoju kampanju protiv Beograda i lokalnih veleposednika zasnivala i na tvrdnji da su Hrvati ekonomski eksploatisani. Otuda je sledeći događaj bio krajnje ironičan: kad je u avgustu 1940. godine grupa hrvatskih seljaka provalila na imanje u Kupinecu da bi sekla drveće, Maček je pozvao dotad omraženu žandarmeriju da ga oslobodi uljeza jer su pripadnici njegove sopstvene Seljačke zaštite odbili da intervenišu protiv seljaka.⁷⁴ Kasnije te godine javni skup Mačekove stranke u Podgori prekinuli su seljaci nezadovoljni neispunjenim obećanjem da će, pošto hrvatsko pitanje bude rešeno,

72) Ljubo Boban, "O političkim previranjima na selu u banovini Hrvatskoj", *Istorija XX veka: Zbornik radova*, tom 2, Beograd, 1961, 227.

73) *Ibid.*, 231.

74) Boban, "O političkim previranjima na selu", 238–239.

biti oslobođeni plaćanja poreza i da će broj zaposlenih u birokratiji biti smanjen; oni su uzvikivali da su gladni i da nemaju ni za hleb.⁷⁵

Ne treba se onda čuditi što su ekonomska kriza i nespeh Hrvatske seljačke stranke da se izbori sa socijalnim problemima probudili u ljudima simpatije prema komunistima. U izveštajima iz onog vremena posebno je naglašeno jačanje komunističke aktivnosti.⁷⁶ Bilo je, međutim, i onih koji su otišli u drugu krajnost: tako su se neki Hrvati svojim stavovima približili ustašama (tada još uvek maloj, emigrantskoj organizaciji), a Srbi raznim grupama ujedinjenim pod sloganom "Srbi, na okup!" Surove mere koje je režim preduzima prema političkim protivnicima nisu mogle zaustaviti porast nezadovoljstva vladajućom strankom u Hrvatskoj.

Situaciju je dodatno iskomplikovalo to što je vladajuća Jugoslovenska radikalna zajednica davala podršku pokretu "Srbi, na okup!" pa čak i bila direktno umešana u njega. Iako je ta stranka imala ključnu ulogu u sklapanju sporazuma Cvetković–Maček, mnogi Srbi koji su bili njeni članovi nastojali su da podriju Banovinu Hrvatsku. Teodorović, prethodno pomenuti čelnik vukovarskih Srba i vođa kampanje za otcepljenje grada od Hrvatske, bio je član stranke koji je imao

bliske veze s njenim vodećim pripadnicima.⁷⁷ Podršku srpskoj stvari, često protivrečnu sporazumu iz 1939. godine, nisu davali samo lokalni zvaničnici Jugoslovenske radikalne za-

75) *Ibid.*, 250.

76) Na primer, HDA XXI/87/6021, Redarstveno ravnateljstvo Zagreb, banskoj vlasti banovine Hrvatske, Izveštaj o poslovanju za I tromjesjeće 1940 i o političkim prilikama i događajima u istom tromjesjeću, Zagreb, 4. april 1940.

77) HDA XXI/89/6129, Sresko načelstvo u Vukovaru banskoj vlasti banovine Hrvatske, Odjelu za unutarnje poslove (Za odjeljak za državnu zaštitu) u Zagrebu, Predmet: Vukovar srez, političke prilike, Vukovar, 2. januar 1940.

jednice. I sâm Cvetković je navodno bio pokrovitelj i uticao na uređivačku politiku *Srpske riječi*, lista hrvatskih Srba koji je otvoreno kritikovao njegov sporazum s Mačekom.⁷⁸ Jedan od razloga za takvo Cvetkovićevo delovanje verovatno je bilo nezadovoljstvo načinom na koji je hrvatska štampa bliska Mačeku pisala o jugoslovenskoj politici i posebno o sporazumu iz 1939. godine – ona je, naime, uporno isticala da je to samo "prvi korak" te tako ostavljala otvoreno pitanje šta će za Hrvatsku biti sledeći korak.⁷⁹

Nakon sklapanja sporazuma nadmetanje "srbijanskih" stranaka za vođstvo među Srbima uzelo je maha i nije bilo ograničeno samo na stranke koje su učestvovala u vladi. Božidar Vlajić, jedan od vodećih demokrata, verovao je da njegova stranka ima najveće šanse da ujedini Srbe. U vreme posete kneza Pavla Zagrebu Vlajić je priznao da okupljanje Srba u jedinstven front ne spada u redovne poslove stranke. Međutim, smatrao je da neko mora da preuzme inicijativu. A za to je, po njegovom mišljenju, najbolje mogućnosti imala Demokratska stranka; ona je među Srbima bila i ostala otelovljenje opozicije svim režimima koji nisu imali podršku u narodu i uvek je s najvećim uverenjem smatrala da rešenje za probleme u državi leži u predstavničkoj vladi i sporazumu između srpskog i hrvatskog naroda.⁸⁰

Vlajićev diskurs ukazuje na dilemu demokrata nakon 1939. godine: demokracija ili nacionalizam?

Krajem 30-ih godina jedina nestranačka organizacija – ili, po rečima istoričara

78) Konstantinović, *Politika sporazuma*, 104.

79) *Ibid.*, 171.

80) *Politika*, 14. januar 1940. Vlajić, međutim, nije bio u pravu: tokom 20-ih godina verovatno najveći politički protivnici demokrata bili su Pašičevi radikali, u to vreme *de facto* vladajuća stranka, za koju se teško može reći da nije imala podršku u narodu.

Stevana Pavlovića, “ekspertska grupa” srpske intelektualne i stručne elite⁸¹ – postala je najizrazitiji predstavnik svesrpske stvari. Bio je to Srpski kulturni klub (SKK) koji je krajem 1936. ili početkom 1937. godine osnovan u Beogradu.⁸² Među njegovim članovima bili su ugledni beogradski intelektualci poput Slobodana Jovanovića i Isidore Sekulić, kao i Dragiša Vasić i Vladimir Ćorović, istoričar iz Hercegovine. U početku su aktivnosti Kluba bile uglavnom kulturne, ali se nakon sklapanja sporazuma to promenilo. Tada je u pretežno srpskim područjima Hrvatske, Bosne i Vojvodine niklo više ogranaka te organizacije.⁸³ U to vreme glavni ako ne i jedini cilj Kluba bio je definisanje i odbrana srpskih interesa u Jugoslaviji.⁸⁴

81) Stevan K. Pavlowitch, *Serbia: The History behind the Name*, London, 2002, 134.

82) Verovatno je osnovan krajem 1936. jer je u januaru 1937. godine zvanično registrovan u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Tačan datum osnivanja nije poznat. O istoriji i aktivnostima Kluba vidi u Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1996–1997, 3 toma, tom 1, 507–561, i Nebojša A. Popović, “Srpski kulturni klub (1937–1941)”, *Istorija XX veka*, tom VII, br. 1–2, 1989, 109–140.

83) Dimić, *Kulturna politika*, tom 1, 512.

84) Pavlowitch, *Serbia*, 134. Vidi i Dimić, *Kulturna politika*, 509–512, i Jelić, “O nekim odjecima sporazuma”, 147.

85) Kao i advokat Moljević, Vasić će u Drugom svetskom ratu postati blizak saradnik generala Mihailovića. Autor romana *Crvene magle* (1922) bio je prijatelj hrvatskog pisca i takodje levičara Miroslava Krležu.

86) Miodrag Jovičić, “Reč unapred”, u *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija: Izbor članaka iz “Srpskog glasa”, organa Srpskog kulturnog kluba 1939–1940*, Beograd, 1991, 5.

Ideje i stavove Kluba zastupao je beogradski nedeljnik *Srpski glas* čiji je glavni urednik bio Dragiša Vasić, pisac koji je jedno vreme bio levičar.⁸⁵ Prvi broj lista izašao je 16. novembra 1939, a poslednji 13. juna 1940. godine kad su ga vlasti zabranile zbog kritike sporazuma iz 1939.⁸⁶ Iako je tvrdila da se ne protivi sporazumu između Srba i Hrvata i da je on oduvek bio neophodan, redakcija lista je kritikovala sporazum Cvetković–Maček jer je, po njenom mišljenju, ugrozio jedinstvo

države, bio nepotpun i Srbi, za razliku od Hrvata, nisu na odgovarajući način bili zastupljeni u vladi.⁸⁷ Pored toga, u uvodniku prvog broja sve “srbijanske” stranke su pozvane da prekinu međusobno rivalstvo: ono je imalo svoje mesto u predratnoj Srbiji i, ako Jugoslavija konačno postane federacija, možda će ga imati u budućoj posebnoj srpskoj jedinici, ali je neprimereno u trenutku kad je pokrenuto pitanje srpsko-hrvatskih odnosa.⁸⁸

Takođe je rečeno da Srbi treba da se ugledaju na Hrvate koji politici prilaze s nacionalnog stanovišta, to jest treba da postignu saglasnost oko jednog nacionalnog programa, što neće biti moguće ako se sve stranke ne spoje u jednu.⁸⁹ Ovo se nije mnogo razlikovalo od Mačekovog mišljenja da Srbi, poput Hrvata, treba da imaju jednu stranku ili vođu koji će zastupati njihove interese. Mada je svojevremeno hrvatska štampa često optuživala monarhiju, vojsku i vladu da su izrazito “srbijanske”, nijedna od tih institucija nije zaista zastupala Srbe, a svakako ne onako kako je Hrvatska seljačka stranka zastupala Hrvate, čega je Maček bio i te kako svestan.

Istaknuto je i da Srpski kulturni klub odbacuje integralno jugoslovenstvo i poziva na srpsko jedinstvo i povratak starim “srpskim” vrednostima – istim onim koje su odlikovale srpsku naciju pre nego što je stvorena Jugoslavija. Urednici *Srpskog glasa* su pomenuli i da se u poslednje vreme s raznih strana čuje parola “Srbi, na okup!” i da oni takođe veruju da Srbi treba da se okupe, ali to neće biti dovoljno ako se u njima istovremeno ne probudi stari duh, isti onaj duh koji je nadahnjivao njihovu snagu

87) Uvodnik, *Srpski Glas*, br. 1, 16. novembar 1939.

88) *Ibid.*

89) *Ibid.*

i slavna dela u prošlosti, ista ona vera u nacionalne ideale i ista muška odlučnost da sve žrtvuju u ime tih ideala. Sada je potrebna moralna obnova i *Srpski glas* će služiti toj obnovi, istaknuto je u uvodniku.⁹⁰

Iako je sve više koristio nacionalistički diskurs i odbacivao integralno jugoslovenstvo, Srpski kulturni klub nije bio protiv Jugoslavije kao države. Njegovi članovi su tvrdili da Jugoslavija može biti jaka samo ako je "srpstvo" jako, a ne slabo i podeljeno. Moto *Srpskog glasa* bio je "jako srpstvo – jaka Jugoslavija".⁹¹ Predsednik Kluba Slobodan Jovanović tvrdio je

90) *Ibid.*

91) Slični argumenti mogli su se čuti i 80-ih godina, u vreme ponovnog buđenja srpskog nacionalizma u poslednjoj deceniji socijalističke Jugoslavije. Podrobnju analizu obnove srpskog nacionalizma među intelektualcima vidi u Dragović-Soso, "Saviours of the Nation" i u Audrey H. Budding, "Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991", neobjavljena doktorska disertacija, Harvard University, 1998.

92) Slobodan Jovanović, "Jugoslovenska misao", *Srpski glas*, br. 8, 4. januar 1940. Članak je bio zasnovan na Jovanovićevom predavanju održanom u decembru prethodne godine u klupskim prostorijama. Jovanović je postao jedan od dvojice potpredsednika vlade generala Dušana Simovića formirane 27. marta 1941. godine kad je oborena Cvetkovićeve vlada zato što je dva dana pre toga potpisala Trojni pakt. (Drugi potpredsednik bio je Maček.) Jovanović je od januara 1942. do avgusta 1943. godine bio prvi predsednik jugoslovenske vlade u izbeglištvu u Londonu, a od avgusta 1943. do juna 1944. godine bio je opet potpredsednik. Umro je 1958. godine u emigraciji u Londonu.

93) *Ibid.* Nejasno je da li je Jovanović mislio da je državna ideja mogućna bez "konstitutivnog naroda" (*Staatsvolk*).

u članku objavljenom u listu da nakon potpisivanja sporazuma Srbi imaju dvostruku ulogu u Jugoslaviji: da brane srpske interese, ali i da obezbede funkcionisanje centralne vlade i jačanje Jugoslavije.⁹² On je u istom članku rekao da jugoslovenstvo nije nespojivo sa srpskim i hrvatskim nacionalizmom. Jugoslovenstvo je *državna ideja*, a srpstvo i hrvatstvo su *nacionalne ideje*.⁹³ Jovanović je smatrao da Srbi i Hrvati treba da se vrate prvobitnom jugoslovenstvu Ilirskog pokreta koji je bio odgovor na pretnju većih nacija (Mađara). Po njemu, Jugoslavija

bi trebalo da se zasniva na interesu Srba i Hrvata da žive u zajedničkoj državi koja će najbolje moći da ih zaštititi od suseda i većih sila.⁹⁴ To je opet bilo slično Mačekovom viđenju Jugoslavije kao zajednice bliskih ali posebnih naroda, a ne kao jugoslovenske nacionalne države.

Ipak, čak i u atmosferi nastaloj posle sklapanja sporazuma, kad je srpsko pitanje praktično zauzelo mesto hrvatskog pitanja, stavovi izražavani u *Srpskom glasu* – u drugom članku je, na primer, rečeno da je došlo vreme da se čuje autentičan srpski glas⁹⁵ – izazivali su oštre kritike nekih uglednih Srba. List je započeo polemiku sa suparničkim glasilom *Napred* koje je izdavala grupa srpskih federalista na čelu s Mihailom Ilićem, jednim od trojice stručnjaka za ustav koji su učestvovali u pisanju Uredbe o obrazovanju Banovine Hrvatske i otvoreno zastupao federalizam. Pošto je smatrala da većina Jugoslovena – a naročito Srba – nije razumela stvarno značenje i prednosti federacije, grupa oko Ilića upoređivala je situaciju u Jugoslaviji s onom u Sjedinjenim Američkim Državama 1787. godine kad su istaknuti mislioci raspravljali o federaciji i objašnjavali njeno značenje javnosti.⁹⁶ Svesni da se većina Srba verovatno boji da bi federalizacija oslabila državno jedinstvo i mogla čak dovesti do raspada zemlje, urednici lista *Napred* su zaključili:

Mi ćemo od ovog broja redovnije nego do sada posvećivati pažnju svima pitanjima koja se postavljaju s obzirom na sadašnje uređenje i buduću život naše federacije.

94) *Ibid.* Vidi i Aleksandar Pavković, *Slobodan Jovanović: An Unsentimental Approach to Politics*, Boulder, CO, 1993, 199–204.

95) [Uvodnik], "Naša reč", *Srpski glas*, br. 1, 16. novembar 1939.

96) [Mihailo Ilić] "Smisao i zadaci federacije", *Napred*, 28. oktobar 1939.

To će nam utoliko biti lakše što, svesni svih političkih, nacionalnih i kulturnih jedinica naše zemlje i branioci njihovih osnovnih prava i težnja, mi ostajemo na gledištu jedne više i jače državne celine u kojoj jedino sve osobenosti [različiti identiteti] mogu doći do svog izražaja i do potvrde svoje vrednosti. Mi smo, kao nekada stari “Federalist” u Americi bili i ostali za ovaj oblik [države] u tome što on znači težnju za jedinstvom svih grupa i snaga koje ne žele i ne mogu da prime i održe unitarizam. Jer sada kao i tada [1787], po rečima Hamiltona, “federalizam znači pravo jedinstvo i put ka punijem nacionalizmu”.⁹⁷

Slobodan Jovanović i Dragoljub Jovanović možda najbolje simbolizuju suprotne poglede srpske intelektualne i političke elite na nacionalno pitanje. Prvi je bio ugledni srpski intelektualac koji se, sve do osnivanja Srpskog kulturnog kluba, uglavnom nije bavio politikom, a dru-

97) *Ibid.* Aleksander Hamilton [Alexander Hamilton], Džejs Medison [James Madison] i Džon Džej [John Jay] bili su urednici lista *Federalist*, a Hamilton je bio i jedan od autora američkog Ustava (u navedenom članku pominju se i Medison i Džej). Više o stavovima grupe oko lista *Napred* vidi u [Mihailo Ilić] “Federacija, nacija i nacionalizam”, *Napred*, 13. decembar 1939.

98) Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 303–312. Vidi i Nadežda Jovanović, “Slobodan Jovanović i Dragoljub Jovanović: Prilog proučavanju njihovih uzajamnih odnosa”, *Tokovi istorije* (Beograd), br. 1–2, 1996, 117–165.

99) Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 303.

100) U februaru 1940. godine levo krilo Saveza zemljoradnika osnovalo je novu, Narodnu seljačku stranku. Jovanović, *Političke uspomene*, tom 5, 326.

gi je bio vodeći opozicioni političar. U januaru 1940. godine njih dvojica su vodila dug razgovor o jugoslovenskoj politici.⁹⁸ Dragoljub je bio nekadašnji Slobodanov student i gajio je veliko poštovanje prema starom profesoru koga je zvao “naš Volter”.⁹⁹ Međutim, baš kao što se odvojio od vođstva svoje stranke zbog kursa koji je ono vodilo,¹⁰⁰ tako je i otvo-

reno dovodio u pitanje političko rasuđivanje svog bivšeg profesora. Kako se gotovo ceo njihov razgovor bavio pitanjem srpsko-hrvatskih odnosa, sporazumom iz 1939. godine i delovanjem Srpskog kulturnog kluba, mi ćemo ga ovde ukratko analizirati.

Pošto je Dragoljub rekao Slobodanu da mu on i njegovi drugovi ne mogu oprostiti ono što piše u *Srpskom glasu*, razgovor je prešao na “nacionalno pitanje” i Slobodan se naglo uozbiljio, što se, po Dragoljebu, dešavalo kad god bi se to pitanje pokrenulo.¹⁰¹ Dragoljub je rekao da mu ne bi smetalo da Hrvati dobiju još neke delove bosanske teritorije ili da Muslimani na kraju postanu Hrvati, a ne Srbi – njemu bi bilo draže da se oni izjasne kao Hrvati “nego da se smatraju Turcima”. Slobodan je odgovorio da bi u tom slučaju Hrvati prvom prilikom napustili Jugoslaviju, ali je Dragoljub odbacio tu mogućnost.¹⁰² “Što više Srba bude u Hrvatskoj”, rekao je, “tim će se ona teže odvojiti od Srbije. Ja sam, npr. za to da cela Vrbaska banovina ide u Hrvatsku... Ako su ti Srbi zaista ugroženi među Hrvatima, lakše će se braniti kad ih bude bilo više.”¹⁰³ Da bi potkrepio svoju tvrdnju da su Srbi ugroženi u Hrvatskoj, Slobodan je naveo tekst iz hrvatskih novina u kojem je rečeno da će Srbi imati sva prava, ali moraju smatrati Hrvatsku svojom domovinom. Dragoljub je odgovorio da u tome nema ničeg lošeg jer Hrvatska i jeste njihova domovina. Kad je Slobodan pomenuo da ima Srba koji su nakon avgusta

101) Sledeći odeljak se zasniva na *ibid.*, 304–311; svi navodi su iz *ibid.*

102) U međuratnom periodu u Jugoslaviji je bilo rasprostranjeno mišljenje da su Muslimani još neodlučni kad je posredi njihov nacionalni identitet. Međutim, zanimljivo je to što nijedan od sagovornika nije pomenuo mogućnost da Muslimani postanu Jugosloveni. To je još jedan pokazatelj da je 1940. godine ideja o jugoslovenstvu u “etničkom smislu” uglavnom već bila mrtva.

103) Ovakvo mišljenje imali su i samostalni demokrati.

1939. godine izbegli iz Hrvatske, Dragoljub je uzvratio da su morali da pobegnu samo oni koji su se u bivšem režimu ogrešili o Hrvate, ali većina shvata da nema razloga da beži.

Dragoljub je onda otkrio da je član njegove stranke napisao pismo Slobodanu Jovanoviću u kojem ga podseća na knjigu *Trahison des clerics (Izdaja intelektualaca)* čiji je autor Žilijen Benda.¹⁰⁴ “[Taj član Saveza zemljoradnika] u vama vidi još jednog intelektualca koji je izneverio svoju misao. [Nekog ko je] celog života... ostao izvan politike, a sada u starosti potpiruje borbu između Srba i Hrvata.” Slobodan je odlučno porekao da ima nešto protiv Hrvata, ali je na kraju bio toliko isprovociran da je prešao na razgovor o svom radu u Srpskom kulturnom klubu, što je dotad izbegavao.

On je objasnio da nije tačno da su ga srpski intelektualci iz Bosne koji žive u Beogradu ubedili da uđe u Srpski kulturni klub. Osnivanje Kluba bilo je zapravo njegova ideja na koju je došao kad je nekoliko godina pre toga putovao u Dalmaciju i Bosnu. Tada je video da su Srbi “dosta zbunjeni [u vezi sa svojim identitetom] i da im kulturne institucije propadaju”. Ono što je u početku bilo kulturni poduhvat pretvorilo se u politički, naročito nakon sklapanja sporazuma Cvetković–Maček, ali je Slobodan poricao da zapravo name-rava da osnuje svesrpsku stranku:

Ne mogu napraviti srpsku stranku, ali ne možete ni Vi čisto seljačku. Nije dovoljna samo jedna ideja. Oni¹⁰⁵ imaju samo nacionalnu. Vi samo socijal-

104) Prvi put objavljeno u Parizu 1927. nu. Vi biste morali više na-

105) Nije jasno ko su “oni”, ali je verovatno mislio na izrazito nacionalistički nastrojene članove SKK-a.

glasiti nacionalni momenat. Uspeli su samo pokreti koji su stvorili amalgam od više ideja. Hitler je napravio takav amalgam. I Maček. Mali potoci moraju da se sliju da bi postali reka. Eto, pravite vi srpsku seljačku stranku. To može imati uspeha.

Slobodan je smatrao da su Srbi napravili grešku što dugo nisu davali Hrvatima nikakve ustupke, a onda su, u avgustu 1939. godine, naglo popustili i dali previše. Dragoljub se složio i istakao da Srbe karakteriše “potpuno odsustvo trgovačkog duha” i da bi “Slovinci drukčije radili”.¹⁰⁶ Stariji Jovanović je zatim rekao da Hrvati s visine gledaju na Srbe, kao da su ovi niža rasa, ali se njegov bivši student nije s tim složio, uz ogradu da takve stavove možda ima samo katolička crkva. “Ne damo mi Vas reakciji”, dodao je Dragoljub Slobodanu, “Vi ste veliki Srbin, ne smete biti velikosrbin.”

Diskurs Slobodana Jovanovića nije bio više “srpski” nego što je Mačekov bio “hrvatski”. Međutim, krajem 30-ih godina bilo je jasno da neki Slobodanovi prijatelji, među kojima i Dragoljub Jovanović i Mihailo Ilić, smatraju da su njegovi stavovi suviše radikalni. Dragoljub je očigledno verovao da bi Slobodan, koji je uživao veliki ugled, mogao više doprineti saradnji između Srba i Hrvata.

U popodnevnim satima 1. januara 1940. godine, samo nekoliko dana pre susreta s Dragoljubom, Slobodan se sastao s Mihailom Konstantinovićem. On je rekao ministru da među Srbima postoje tri različite struje. Prva su unitaristi koji misle da situacija treba da ostane nepromenjena dok se rat ne završi, a zatim sporazum Cvetković–Maček mora biti poništen. Druga struja tra-

106) Ovo je još jedan primer ranije pominjanih nacionalnih stereotipa među Jugoslovenima.

ži da se odmah osnuje Srpska banovina. Treća grupa je za to da stanje ostane takvo kakvo je na neodređeni rok. Slobodan je rekao da je on lično pristalica druge struje: srpski entitet treba formirati što je pre moguće, između ostalog zato što bi se tako “stalo... na put autonomističkim težnjama pokrajina u srpskom delu (Make donija, Vojvodina, Crna Gora, Bosna)”.¹⁰⁷

Mesec dana nakon sastanka sa Slobodanom Jovanovićem Dragoljub Jovanović je i zvanično napustio Savez zemljoradnika i osnovao Narodnu seljačku stranku. Miloš Milošević, jedan od zemljoradnika koji su ga sledili, objavio je otvoreno pismo Slobodanu Jovanoviću.¹⁰⁸ On mu je zamerio što, kao ugledan isto-

107) Konstantinović, *Politika sporazuma*, 89.

108) Miloš M. Milošević, *Otvoreno pismo gospodinu Slobodanu Jovanoviću, profesoru Univerziteta, akademiku, predsedniku Srpskog kulturnog kluba i uvodničaru Srpskog glasa: Odgovornost Slobodana Jovanovića za defetizam Srpskog glasa*, Beograd, 1940. Ključni delovi navedeni su u Jovanović, *Političke uspomene*, tom 6, 64–68. Milošević se divio Žilijenu Bendi koga je upoznao kao student u Parizu. Međutim, i sam Milošević je imao sumnjive intelektualne principe: u početku je podržavao diktaturu kralja Aleksandra, a za vreme Drugog svetskog rata stao je na stranu kvislinškog režima generala Nedića (nekadašnjeg vojnog ministra u vladi Cvetković–Maček). U Jesen 1944. godine, posle oslobođenja Beograda, Milošević je izvršio samoubistvo trovanjem. Vidi njegov portret u Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi... Medaljoni 94 političkih, javnih, naučnih i drugih savremenika*, Beograd, 2005, 350–355.

109) Groblje u Zagrebu.

110) Milošević, *Otvoreno pismo*, 18; Jovanović, *Političke uspomene*, tom 6, 66. Nakon smrti Stjepana Radića u avgustu 1928. godine Milošević je objavio dirljiv članak "Pred otvorenim grobom Stj. Radi-

rićar, nije uočio istorijski značaj sporazuma iz 1939. godine i nije shvatio da hrvatsko pitanje nije uzrok nego posledica srpskog pitanja. Miloševića je razočaralo to što Slobodan Jovanović saraduje s hegemonističkom i korumpiranom beogradskom klikom umesto da svoje prijatelje uputi na Mirogoj,¹⁰⁹ gde Stjepan i Pavle Radić, Đuro Basariček i drugi hrvatski mučenici počivaju i gde bi Slobodanovi prijatelji možda razumeli zašto Hrvati nisu mnogo zainteresovani za centralizam.¹¹⁰ Milošević je op-

tužio Srpski kulturni klub da je “šoviniistički” i da podriiva saradnju između Srba i Hrvata. Za vreme diktature njegovi članovi su ćutali, a sad kad se hrvatskim zahtevima konačno izašlo u susret digli su svoj glas. Zato ni Slobodan ni njegovi prijatelji nemaju pravo da govore u ime srpskog naroda. To je trebalo da urade u vreme diktature, trebalo je da podignu “barjak slobode protivu nasilja i protivu bezakonja”. Umesto toga, oni su tek sada, kad je opasnost prošla, počeli da viču da je došlo vreme da srpstvo kaže svoju “mušku i odlučnu reč”.¹¹¹

Sporazum iz 1939. godine

kao kraj srpsko-hrvatske opozicije

Kad su nakon Stojadinovićeovog pada Cvetković i knez Pavle prvi napravili konkretan korak ka Zagrebu, Hrvatska seljačka stranka je redovno izveštavala srpsku Udruženu opoziciju o svojim kontaktima s režimom. Ali pokazalo se da je nemoguće postići sporazum koji bi obuhvatio sve tri strane. Glavni razlog je bio taj što je 1939. godine jaz između dveju “srbijanskih” strana – Udružene opozicije i srbijanske komponente u vladajućoj Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici – bilo teže premostiti nego razlike između vlade i Mačkove stranke. Napori samostalnih demokrata da u celu stvar uključe srpsku opoziciju pokazali su se uzaludnim, u čemu je nemalu ulogu odigralo i to što su srpske stranke smatrale da ih je Maček izdao.¹¹² Iako su se vladi Cvetković–Maček priključili jedan član Saveza

ća” u *Novostima*, listu Saveza zemljoradnika koji je on uređivao. U članku je “u ime slobodne Srbije, u ime seljačkog naroda u Srbiji” oštro osudio ubistvo i optužio režim i njegove pristalice da neiskreno žale Radića. Jovanović, *Političke uspomene*, tom 2, 123.

111) Milošević, *Otvoreno pismo*, 21–22. Vidi i Jovanović, *Političke uspomene*, tom 6, 66–67.

112) BAR DKP, kutija 13, Dragiša Cvetković knezu Pavlu, Beograd, 19. april 1939.

zemljoradnika koji je napola istupio iz svoje stranke (Branko Čubrilović) i dva prebegla radikala (Lazar Marković i Boža Maksimović), nijedan demokrata nije ušao u kabinet.

Možda je pomalo čudno to što je kritika koju je Udružena opozicija u početku izricala na račun sporazuma bila dosta umerena. Glavni razlog za to bila je činjenica da nijedna od tri stranke nije imala ništa protiv ideje o sporazumu s Hrvatima, a demokrati i zemljoradnici su čak prihvatili federalizaciju Jugoslavije. Krajem 30-ih godina demokrati su počeli otvoreno da tvrde da je ideologija integralnog jugoslovenstva propala. Mesec dana pre sklapanja sporazuma Cvetković-Maček Milan Grol je izjavio da su Srbi, Hrvati i Slovenci "tri nacionalna identiteta", ali je i izrazio uverenje da je Jugoslavija "organska celina" koju čine tri grupe.¹¹³ U svojoj prvoj izjavi nakon sklapanja sporazuma, objavljenoj između 28. i 29. avgusta 1939. godine, demokrati su kritikovali sporazum zato što je suprotan principima Bloka narodnog sporazuma iz 1937. godine, ali nisu imali ništa protiv same ideje o takvom aktu.¹¹⁴

U novembru 1939. godine Demokratska stranka je iznela podrobniju kritiku sporazuma i stanja u Jugoslaviji nakon njega.¹¹⁵ U manifestu naslovljenom *Demokrati o današnjem stanju u zemlji* ponovljene su optužbe da sporazum Cvetković-Maček protivreći sporazumu iz oktobra 1937. godine. Glavna primedba odnosila se na to što je sporazum iz 1939. godine sveo probleme u Jugoslaviji na pitanje teritorijalne podele

zemlje, a zanemario ključnu stvar – povratak demokrati-

113) MPHSS-2, 285.

114) "Saopštenje užeg Glavnog odbora Demokratske stranke", *Politika*, 30. avgust 1939.

115) *Demokrati o današnjem stanju u zemlji*, Beograd, novembar 1939.

ji. Pored toga, sporazum Cvetković-Maček samo je privremeno utvrđivao granice Hrvatske banovine pa je, prema tome, otvarao mogućnost za ozbiljniji srpsko-hrvatski sukob oko spornih teritorija Bosne i Vojvodine. Demokrati su zamerali ne samo to što je sporazum iz avgusta 1939. godine sveo srpsko-hrvatsko pitanje na omeđavanje hrvatskih teritorija nego i to što istinski predstavnici srpskog naroda – Udružena opozicija – nisu uopšte konsultovani. Za razliku od Hrvata koji su, pod vođstvom svojih pravih predstavnika, slobodno organizovali sopstvenu banovinu, Srbi su ostali bez demokratskih zastupnika i bespomoćni da bilo šta promene.¹¹⁶

Demokrati su, dakle, kritikovali sporazum iz dva razloga: on je bio nedemokratski i označio je kraj srpsko-hrvatskog opozicionog bloka nastalog u drugoj polovini 30-ih godina. Demokratska stranka je isticala i da sporazum jeste praktično rešio hrvatsko pitanje – jer je Hrvatima dao autonomiju i demokratsku vladu – ali je ostavio Srbe u neizvesnoj situaciji: oni su i dalje pod diktaturom i nije jasno gde će biti povučene granice njihove banovine. Pored toga, demokrati su mnogo pre avgusta 1939. godine tvrdili da je hrvatsko pitanje deo šire socijalne i ekonomske krize u Jugoslaviji te je pogrešno svoditi ga na pitanje teritorija i politike.¹¹⁷

Za vreme Drugog svetskog rata Milan Grol je povodom događaja iz 30-ih godina u svom dnevniku zapisao da je Davidović dva puta žrtvovao jedinstvo stranke zarad sporazuma s Hrvatima. Godine 1932. Demo-

116) *Ibid.*, 4–9. Nove vlasti u banovini Hrvatskoj možda su bile "pravi predstavnici" naroda, ali posle postizanja sporazuma s krunom dale su podršku diktaturi i nisu uvele liberalnu demokratiju u Hrvatsku.

117) Mira Radojević, "Demokratska stranka o državnom preuređenju Kraljevine Jugoslavije (1935–1941)", *Istorija XX veka*, br. 1–2, 1991, 45.

kratska stranka se zalagala za složenu državu i priznala je Hrvatima pravo na autonomiju. Ona se borila za sporazum s Mačekom i za to platila visoku cenu. Čak ni njena kritika Cvetkovićevog sporazuma nije se ticala samog akta, nego se odnosila na njegov duh iz kojeg je proistekao slom *solidarnosti*, a bez nje je svaki sporazum između Srba i Hrvata postao bezvredan.¹¹⁸

Za razliku od zemljoradnika koji su posle avgusta 1939. godine nastavili da daju podršku federalizmu, radikali su se vratili na svoju staru, nepokolebljivo centralističku platformu. Pošto je vlada obećala da će urediti status političkih stranaka, Glavni odbor Radikalne stranke je krajem novembra te godine zvanično podneo zahtev za registraciju Ministarstvu unutrašnjih poslova.¹¹⁹ U zahtevu je navedeno da se Odbor zalaže za očuvanje jedinstva nacije i države – što je bilo loše proračunat potez s obzirom na promene u zvaničnom diskursu nakon avgusta 1939. godine. Nije čudo što odgovor iz Ministarstva nikad nije sti-

118) Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd, 1990, 81. Nije jasno kako je Davidović žrtvovao jedinstvo stranke jer u njoj nije postojalo ozbiljnije protivljenje kursu koji je 30-ih godina sprovodilo njeno vođstvo. Doduše, tačno je da je Davidovićevo politika kompromisa kad su posredi bili zahtevi HSS-a dovela do rascepa u stranci 1924. godine, kada se izdvojila frakcija Svetozara Pribičevića.

119) MPHSS-2, 289. Mada su u vreme namješništva kneza Pavla sve stranke iz perioda pre 1929. godine (osim komunističke) otvoreno nastavile svoj rad, zabrana njihovih aktivnosti bila je još uvek zvanično na snazi. Tako je jugoslovenska štampa bila primorana da ispred njihovog imena stavlja oznaku b. ("bivša"); krajem 30-ih godina ta praksa se postepeno izgubila.

120) *Ibid.*, 289–290.

121) *Politika*, 4. septembar 1939.

gao.¹²⁰ Odmah posle sklapanja sporazuma Cvetković–Maček Savez zemljoradnika je objavio da jednoglasno podržava sporazum kao veliko dostignuće i da želi da se i državno i nacionalno blagostanje grade na toj osnovi. Zemljoradnici su posebno pozdravili odredbu kojom se Hrvatska seljačka stranka uvodi u vladu i izrazili nadu da će to omogu-

čiti ostvarivanje principa zemljoradničkog pokreta i uspostavljanje demokratije u celoj zemlji.¹²¹ Međutim, Milan Gavrilović je u privatnom razgovoru s Hinkom Krizmanom priznao da zemljoradnici ne mogu još dugo podržavati vladu, a kao razlog je naveo postojeći sukob s Jugoslovenskom radikalnom zajednicom koji se nastavio iako je Čubrilović ušao u vladu.¹²² Odmah nakon sklapanja sporazuma 1939. godine čuli su se glasovi da će vlada ubrzo biti rekonstruisana kako bi se otvorila vrata Udruženoj opoziciji. Da li je to bio još jedan razlog što su srpske stranke oklevale da žesće i glasnije kritikuju sporazum? Krajem 1939. godine radikalni Glavni odbor pregovarao je s Cvetkovićem o ponovnom ujedinjenju Radikalne stranke, ali nije postignut nikakav rezultat, kao ni u nekoliko ranijih pokušaja.¹²³ Cvetković je smatrao da režimsku stranku treba osvežiti novim imenom i novim ljudima. Na jednoj večeri s Korošcem i Božom Maksimovićem u restoranu "Srpski kralj", na kojoj se razgovaralo i o zvaničnom pristupanju Lazara Markovića i Maksimovića Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, predložio je da se JRZ preimenuje u Jugoslovensku radikalnu stranku. Maksimović je izrazio spremnost da udje u stranku bez obzira na to kako će se ona zvati, ali se Korošec usprotivio: "Valjda nećemo radi malog Laze da pravimo Radikalnu stranku."¹²⁴

Vlada i naročito Maček želeli su da uključe više Srba u kabinet kako bi bilo što manje protivnika sporazuma. U tom cilju Maček je

122) Krizman, "Dnevnik", 26–30. decembar 1939, MPHSS-2, 292.

123) BAR DKP, kutija 14, Mita Dimitrijević Milanu Antiću, Beograd, 15. februar 1940.

124) BAR DKP, kutija 13, Konferencija g.g. Cvetkovića, Korošca i B. Maksimovića, održana na večeri kod "Srpskog Kralja", 7. novembar 1939.

Demokratske stranke – Dragomira Ikonića i Dragoljuba

Milovanovića Benu – da uđu u vladu, ali u tome nije uspeo. Knez Pavle je i ovog puta bio protiv toga da se srpske opozicione stranke uključe u vladu. On se bojao da će ona tako biti manje stabilna, a nije prihvatao ni zahtev Udružene opozicije za demokratizaciju zemlje jer bi to neizbežno podrazumevalo ukidanje Ustava iz 1931. godine.¹²⁵

Kao što smo ranije objasnili, samostalni demokrati su 1932. godine zvanično usvojili federalističku platformu kako bi ojačali svoju koaliciju s Hrvatskom seljačkom strankom. Međutim, iako su podržavali autonomiju Hrvatske i kritikovali državni centralizam, čim je 1939. godine postalo jasno da će biti osnovana Hrvatska banovina, zauzeli su stav da ona ne sme postati previše nezavisna od centralne vlade u Beogradu. Poput srpske Udružene opozicije, mlađa partnerka u Seljačko-demokratskoj opoziciji prvenstveno se zalagala za demokratizaciju zemlje, a tek na drugom mestu za federalizaciju. Samostalni demokrati smatrali su da treba postići iskren srpsko-hrvatski sporazum, a ne samo kompromis između Mačeka i krune. Oni su verovatno bili najiskreniji Jugosloveni i njihova podrška srpsko-hrvatskom jedinstvu bila je

125) MPHSS-2, 292–296. U januaru 1940. godine Ikonić je zbog kontakata s režimom isključen iz DS-a; za razliku od njega, Milovanović je uspeo da ubedi kolege da ne bi prihvatio predlog i ušao u vladu bez prethodne saglasnosti vođstva stranke. Ikonić je na kraju postao ministar, ali je na tom položaju ostao manje od dva dana – od 25. marta 1941. godine kad je nekoliko ministara podnelo ostavku u znak protesta zbog vladine odluke da potpiše Trojni pakt do 27. marta kad je vlada oborena vojnim pučem. Milovanovića su streljali nacisti za vreme kragujevačkog masakra u oktobru 1941. godine.

bezuslovna.

Dnevnik Hinka Krizmana nudi dragocen uvid u način razmišljanja jednog samostalnog demokrate. Manje od dve nedelje pre nego što je konačno postignut sporazum, Krizman je zapisao da Maček mora nastojati da

ostvari ono što je započeo – zbog nestrpljenja naroda, a i zato što ne može i ne želi da sprovodi politiku katastrofe, to jest otcepljenja. Namesništvo je takođe sklonu sporazumu dokle god JRZ ostaje glavni instrument za sprovođenje političkog programa. SDS se nalazi u teškoj situaciji jer mora da pristane na svaki sporazum koji Maček postigne, a i zato što će za zemlju biti dobro da HSS uđe u vladu i prihvati izvesnu odgovornost; ipak, politička strana takvog sporazuma neizbežno će ostati nesigurna i nepotpuna.¹²⁶

Krizman je bio svestan da će predstojeći sporazum verovatno rešiti samo jedno pitanje – hrvatsku autonomiju – ali će pitanje demokratizacije ostati nerešeno. On je zapisao da spoljna i unutrašnja situacija zahtevaju hitno postizanje sporazuma, kao i da se HSS-u mora pružiti prilika da dobije političku odgovornost na državnom nivou. Zadovoljenje hrvatskih zahteva postalo je primarno pitanje, ali će postizanje sporazuma s Cvetkovićem i JRZ-om biti katastrofalno za budućnost zemlje; cena će biti to što će postojeći politički sistem i nametnuti Ustav ostati na snazi. Takav sporazum značiće korak napred samo ako HSS ne pretrpi neuspeh i ako buduća vlada ne ponovi greške vlade Pašić–Radić iz 1925–1927. godine.¹²⁷

Drugi čelnici samostalnih demokrata bili su pragmatičniji. Na sastanku Izvršnog saveta stranke, na kojem je raspravljano o Mačekovom sporazumu s Cvetkovićem, jedino je Krizman bio protiv učešća stranke u novoj vladi. Iako su i drugi imali rezerve u tom pogledu (među njima i Srđan Budisavljević koji je nasledio Adama Pribičevića na položaju predsednika stranke), prevladalo je mišljenje da je ulazak u vladu od

126) Hinko Krizman, "Dnevnik", 15. avgust 1939, *ibid.*, 192–193.

127) *Ibid.*, 193.

vitalnog interesa za stranku. Pošto je sporazum potpisan, Krizman je u svom dnevniku zapisao da nije stvorena vlada nacionalnog sporazuma nego koaliciona vlada HSS-a i JRZ-a.¹²⁸

Samostalni demokrati su se nadmetali s Jugoslovenskom radikalnom zajednicom za prevlast u srpskim područjima Hrvatske.¹²⁹ Čak i kad je Budisavljević ušao u vladu, suparništvo između dveju stranaka nastavljeno je kroz lično rivalstvo između njega i predsednika vlade Cvetkovića. Hrvat Maček često se nalazio u situaciji da posreduje između dvojice srpskih kolega.¹³⁰

Mačekovi koalicioni partneri nisu želeli da ostave utisak kako manje podržavaju sporazum iz 1939. godine nego Jugoslovenska radikalna zajednica. Njihova podrška sporazumu obezbeđivala je opstanak koalicije s Hrvatskom seljačkom strankom; kad bi se Seljačko-demokratska koalicija raspala, položaj samostalnih demokrata umnogome bi oslabio. Nakon skapanja sporazuma iz 1939. godine pojačao se sukob između samostalnih demokrata i Jugoslovenske radikalne zajednice. SDS je iskoristio svoj položaj Mačkovog koalicionog partnera i u novoformiranoj banovini smenio nekoliko upravnika koji su bili članovi JRZ-a. Tako su, na primer, u martu 1940. godine samostalni demokrati preuzeli od pripadnika Jugoslovenske radikalne zajednice rukovodeća mesta u opštinama Vrlika, Knin, Obrovac i Kistanje.¹³¹ Iako su na-

128) Krizman, "Dnevnik", 26–27. avgust 1939, *ibid.*, 193.

129) Jelić, "O nekim odjecima sporazuma", 153.

130) Konstantinović, *Politika sporazuma*, 91.

131) Boban, "O političkim previranjima na selu", 241.

kon obaranja Stojadinovićeve vlade svi ti činovnici javno potvrdili da su lojalni Cvetkoviću, to očigledno

nije bilo dovoljno da sačuvaju svoja radna mesta.¹³² Mogućno je da je među njima bilo i jugoslovenski orijentisanih Hrvata odanih vladi – takvi su postojali u skoro svakom gradu – ali su i oni verovatno smenjeni da bi njihove položaje zauzeli srpski članovi Samostalne demokratske stranke. "Branitelji srpskih interesa" kakav je bio Srpski kulturni klub nisu se obazirali na takve slučajeve.

Cvetković je bio svestan da je podrška Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici u Srbiji relativno slaba pa je nastojao da ojača njenu poziciju među Srbima izvan Srbije. On je čak lično putovao po Hrvatskoj, a u decembru 1939. godine održao je govor na skupu Jugoslovenske radikalne zajednice u Ogulinu.¹³³ Maček je tolerisao te aktivnosti JRZ-a iz dva razloga. Prvi je bio taj što je žarko želeo da održi srdačne odnose sa Cvetkovićem. Na svečanoj večeri kojoj su prisustvovali ministri on mu je nazdravio rečima "živeo Dragiša" i skočio sa stolice kad je ovaj rekao da bi uskoro mogao podneti ostavku jer je ispunio svoj cilj. "E, ne može, moramo završiti što smo počeli", odgovorio je Maček Cvetkoviću.¹³⁴ Konstantinović je zabeležio da je Maček tih dana bio vrlo dobro raspoložen. Hrvatski političar je na večeri čiji je bio domaćin izjavio da svi oni rade za dobro Srba, Hrvata i zajedničke domovine Jugoslavije. "Mi Hrvati smo takovi", rekao je on, "kad se borimo mi se borimo, a kad nekog volimo mi ga volimo!"¹³⁵

Drugi razlog što je hrvatski političar s odobravanjem gledao na učlanjenje Srba koji nisu pripadali Samostalnoj demokratskoj stranci u Jugoslovensku radikalnu zajednicu bio je taj

132) *Ibid.*

133) MPHSS-2, 272n.

134) Konstantinović, *Politika sporazuma*, 55. Beležka od 4. i 5. oktobra 1939.

135) *Ibid.*

što mu je to mnogo više odgovaralo nego da oni pristupe organizacijama koje su bile protiv sporazuma Cvetković–Maček. Iako su se Cvetkovićeve stranačke kolege često uključivale u pokret “Srbi, na okup!” stranka se, u celini gledano, nije protivila sporazumu i nije težila rasparčavanju Hrvatske.

★

Istoričari obično posmatraju Kraljevinu Jugoslaviju kao državu u kojoj su prevlast imali Srbi. Ivo Banac ovako formuliše takav stav:

Nakon ujedinjenja, poricanje nacionalne individualnosti svake pojedinačne južnoslovenske nacije, a to je bilo stanovište inherentno pravilima unitarističkog jugoslovenstva, veoma je olakšalo uvođenje centralizma. U postojećim uslovima, u kojima su sve institucije bivše srpske države ostale gotovo netaknute, činilo se da će centralizam kao sistem najmanje pothranjivati nacionalni identitet. Umesto toga, on je osnažio težnje za srpskom prevlašću, što dokazuje i činjenica da su Srbi imali dominantan položaj u svim sferama javnog života.¹³⁶

Teško je osporiti ovakvu ocenu. Dovoljno je samo pogledati imena mnogobrojnih jugoslovenskih predsednika vlade u međuratnom periodu, od kojih samo jedan nije bio Srbin, pa se, uopšteno gledano, složiti s ovim zaključkom. Međutim, kao što smo pokazali u ovoj knjizi, složenost istorije Jugoslavije zahteva bri-

136) Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca, NY, 4. izdanje, 1994, 407.

žljivo iznijansirani i opreznim pristupom. Da li je zaista postojala “srpska prevlast... u svim sferama javnog života”? Srbi, naročito oni sa teritorije Srbije iz perioda pre 1912. godine, imali su očiglednu prevlast u političkoj i vojnoj sferi. Međutim, u drugoj polovini 30-ih godina nesrbi su sve više zauzimali istaknuta mesta u vojsci. Da nije bilo rata i rasparčavanja zemlje, etnička ravnoteža koja bi se protegla do najviših vojnih činova mogla je biti uspostavljena.¹³⁷

Hrvatske optužbe da su Srbi imali prevlast i na polju ekonomije takođe nisu sasvim tačne. Krajem 20-ih godina više od polovine bankarskih resursa Jugoslavije imalo je sedište u Zagrebu,¹³⁸ a Hrvatska je, zajedno sa Slovenijom, ostala najbogatiji deo zemlje. To se možda može objasniti time što su mnogi hrvatski industrijalci i poslovni ljudi bili lojalni Beogradu, mada je u nekim slučajevima njihova iskrena opredeljenost za jugoslovenski identitet takođe igrala ulogu.¹³⁹ Ekonomski napredak Hrvatske u međuratnom periodu naročito je uočljiv s obzirom na činjenicu da je pre Prvog svetskog rata njena industrija bila jedva malo razvijenija od srpske. Godine 1910. gotovo 70 odsto poslovnih organizacija činila su mala, porodična preduzeća, a manje od 1 odsto preduzeća zapošljavalo je više od 20 radnika.¹⁴⁰ Među Hrvatima je preovlašivalo uverenje da ih

137) Stevan K. Pavlowitch, “How many non-Serbian Generals in 1941?” *East European Quarterly*, sv. 16, br. 4, januar 1983, 447–452. Vidi i radove Mile Bjelajca, navedene u bibliografiji.

138) Leslie Benson, *Yugoslavia: A Concise History*, Basingstoke, 2001, 49.

139) Na primer, Božo Banac, direktor Jugoslovenskog Lojda, finansijski je pomagao Jugoslovenskom odboru i celog života je verovao u jugoslovenstvo. Vidi Vane Ivanović, *LX: Memoirs of a Yugoslav*, New York, 1977. Kad je počeo Drugi svetski rat, Banac i njegov posinak Vane Ivanović istakli su na jednom broju brodova britansku zastavu iako je Jugoslavija još bila neutralna. Vidi Dejan Đokić, “Yugoslav anti-Axis Resistance, 1939–1941: The Case of Vane Ivanović”, *Slavonic and East European Review*, sv. 79, br. 1, januar 2001, 127–141.

140) Ivo Goldstein, *Croatia: A History*, London, 1999, 106.

Beograd eksploatiše, a mnogi Srbi su, zbog ekonomske dominacije Zagreba koja je uglavnom bila zasnovana na trgovini s Austrijom i Mađarskom, Hrvatsku doživljavali kao “trojanskog konja svojih nekadašnjih neprijatelja”.¹⁴¹

Što se tiče kulturne politike, nijedna srpska organizacija ni istaknuti pojedinac nisu se zalagali za nameatanje srpskog kulturnog modela nesrbima (izuzev Makedoncima). To nisu radili čak ni radikali, obično označavani kao “velikosrpska” stranka. Dela Miroslava Krležje, uglednog hrvatskog pisca leve orijentacije, češće su objavljivana u Beogradu nego u Zagrebu.¹⁴² Kao što Endru Vahtel uverljivo pokazuje, intelektualci u Jugoslaviji bili su zainteresovani za uspostavljanje “sintetičke” jugoslovenske kulture, mešavine srpske, hrvatske i slovenačke tradicije.¹⁴³ U tom periodu istovremeno su se razvijale i pojedinačne kulture, što znači i hrvatska.¹⁴⁴

Hrvati su bili jedino jugoslovensko “pleme” koje je nakon 1939. godine zvanično ostvarilo autonomiju u okviru Jugoslavije. Banovina Hrvatska je bila veća i uživala viši stepen samostalnosti nego hrvatske teritorije u habzburškoj monarhiji ili posleratna Socijalistič-

ka Republika Hrvatska (bar do sredine 70-ih godina). S druge strane, vođstvo Hrvatske seljačke stranke, koje je tako dugo vodilo kampanju za decentralizaciju Jugoslavije, nikad nije razmišljalo o davanju autonomije područjima u Hrvatskoj gde

141) Benson, *Yugoslavia*, 183n. Vidi i John Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*, Cambridge, 2. izdanje, 2000, 187–189.

142) Pavlowitch, *Serbia*, 137.

143) Andrew B. Wachtel, “Ivan Meštrović, Ivo Andrić and the Synthetic Yugoslav Culture of the Interwar Period”, u Dejan Đokić (ur.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, London and Madison, WI, 2003, 238–251. Vidi i Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford, CA, 1998.

144) O kulturnoj politici u međuratnom periodu vidi u Dimić, *Kulturna politika*.

su većinsko stanovništvo činili Srbi i bosanski Muslimani.

U avgustu 1939. godine, prvi put nakon ujedinjenja, jasno su povučene granice jedne administrativne jedinice u skladu s etničkim kriterijumima (delimični izuzetak bila je Dravska banovina). Za razliku od banovina iz vremena kralja Aleksandra, Hrvatska je bila banovina jednog jugoslovenskog plemena, Hrvata – iako je u njoj živeo i znatan broj nehrvata. Osnivanje autonomne Hrvatske umnogome je označilo raskid sa šestojanuarskim poretom, ako ne i njegovo ukidanje. Sporazum iz 1939. godine nije Hrvatskoj dao samo autonomiju; njime je priznato i da su Hrvati razvili poseban identitet, što je praktično podrazumevalo i kraj integralnog jugoslovenstva.

Nakon 1939. godine rasprave o unutrašnjoj podeli zemlje, naročito u vezi s osnivanjem Srpske banovine i konačnim granicama Banovine Hrvatske, dominirale su političkim diskursom u Jugoslaviji. To je bilo razdoblje u kojem je hrvatsko pitanje bilo praktično rešeno, naravno sa stanovišta Hrvatske seljačke stranke. Istovremeno, u tom razdoblju je otvoreno srpsko pitanje. Posle sklapanja sporazuma Cvetković–Maček položaj Srba i Hrvata donekle se preokrenuo. Sad Srbi nisu više bili sigurni u svoj status u Jugoslaviji; mnogi su zahtevali autonomiju, a neki su se čak pitali koliko je “pravedna” takva jugoslovenska država.

Međutim, čak ni taj period ne možemo okarakterisati kao vreme srpsko-hrvatskog konflikta jer bi to bilo suviše uprošćeno. Rasprava se često vodila među samim Srbima pa čak i među Hrvatima jer je nakon sklapanja sporazuma 1939. godine donekle oslabio

monopol koji je Hrvatska seljačka stranka praktično imala nad javnim mnjenjem u Hrvatskoj. Bez obzira na sve mane, sporazum je bio pozitivan korak ka nalaženju kompromisa između Srba i Hrvata.

ZAKLJUČAK

"Jugosloveni", rekla mi je jedna italijanska dama u Londonu, a njene lepe usne kao da su jedva naterale sebe da izgovore to ime, "Jugosloveni su veoma divlji i crni." Ako sam u ovoj knjizi ostavio utisak da su beli, moja će greška biti mnogo veća nego greška te dame jer ih ja pomalo poznajem.¹

Uprkos unutrašnjoj nestabilnosti, međuratna Jugoslavija nije se raspala iznutra kao što se početkom 90-ih godina raspala njena socijalistička nasljednica. Nju su u kratkom Aprilskom ratu 1941. godine uništile nacistička Nemačka, fašistička Italija i njihove saveznice. Unutrašnja nestabilnost svakako je doprinela brzom krahu, ali ne treba zaboraviti da su i snažnije i veće države poput Francuske i Poljske brzo kapitulirale nakon napada sila Osovine.

Kad je u septembru 1939. godine izbio Drugi svetski rat, Jugoslavija je proglasila neutralnost. Surova stvarnost situacije u kojoj su se Jugosloveni našli nalagala im je da svoje odnose s Italijom i Nemačkom rešavaju bez pomoći svojih tradicionalnih sa-

1) Henry Baerlein, *The Birth of Yugoslavia*, London, 1922, 2 toma, tom 2, 392.

veznica Francuske i Britanije. Postupak Društva naroda koje nakon ubistva kralja Aleksandra 1934. godine nije osudilo Italiju zbog davanja utočišta ustašama jasno je pokazao da male evropske zemlje ne mogu računati na veću podršku demokratskih sila. Iako je u vreme Stojadinovićevo mandata Italija pomalo nevoljno uspostavila bliže odnose s Jugoslavijom i mada Nemačka verovatno nije bila zainteresovana za njenu teritoriju, posle anšlusa 1938. godine jugoslovenska država se našla pritisnuta između dva velika, agresivna suseda. Nemačka i Italija bile su i glavni trgovinski partneri Jugoslavije. Bilo je samo pitanje vremena kad će neutralnost postati nemogućna.²

Pod stalnim pritiskom Berlina i Rima, Jugoslavija je 25. marta 1941. godine potpisala pristupanje Trojnom paktu (zaključenom prethodne godine između Nemačke, Italije i Japana). Britanija se svesrdno trudila da odvрати Beograd od toga, ali kako nije konkretno ponudila nikakvu pomoć, nije se mogla nadati da će moći da utiče čak ni na anglofila kneza Pavla.³ Dan pošto su predsednik vlade Cvetković i ministar spoljnih poslova Cincar-Marković potpisali u Beču pristupanje paktu, Pavle je otputovao iz Beograda na odmor u Sloveniju. On nije znao da se u prestonici priprema

2) Podroban opis ulaska Jugoslavije u rat vidi u Jacob Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934–1941*, New York, 1962, 170–292.

3) I kralj Džordž VI (Berti, kako su ga zvali prijatelji, a među njima i knez Pavle) i britanski ministar spoljnih poslova Entoni Idn lično su pisali Pavlu nekoliko puta i nagovarali ga da odbije da potpiše Trojni pakt. BAR DKP, kutija 2, Eden to Prince Paul, Athens, 4. mart 1941; Eden to Paul, Cairo, 17. mart 1941; King George VI to Prince Paul, bez datuma [negde u martu 1941]; King George VI to Prince Paul, 23. mart 1941.

vojni udar. Grupa srpskih oficira Jugoslovenske vojske, predvođena generalima Borivojem Mirkovićem i Dušanom Simovićem, svrgnula je 27. marta vladu i kraljevsko namesništvo i na vlast dovela kralja Petra II,

šest meseci pre nego što je napunio osamnaest godina.⁴

Zaverenici su imali podršku naroda. Čim su vesti iz Beča stigle u zemlju, hiljade ljudi izašle su na ulice Beograda i drugih srpskih i slovenačkih gradova da bi protestovale protiv potpisivanja pakta. “Bolje rat nego pakt” i “Bolje grob nego rob” bile su glavne parole. Demonstrantima su se pridružili i komunisti, kao što su to učinili i 1937. godine na protestima protiv Konkordata. Iako nisu predvodili i organizovali demonstracije kako je to tvrdila jugoslovenska historiografija nakon 1945. godine, oni su ovog puta svakako igrali istaknutiju ulogu.⁵ Hrvatski gradovi ostali su uglavnom mirni. Maček i Hrvatska seljačka stranka bojali su se da bi odbijanje Jugoslavije da potpiše pakt neizbežno izazvalo objavu rata za koji zemlja nije bila spremna i u kojem bi, po Mačekovom mišljenju, Hrvatska najviše trpela.⁶

Za kneza Pavla je pritisak koji je nametala dužnost namesnika ponekad bio prevelik i on je nekoliko meseci pre nego što je Jugoslavija uvučena u rat gotovo podneo ostavku.⁷ Ipak, povinovao se osećanju dužnosti prema zemlji i mladom bratancu kralju Petru II. Bez obzira na to da li odobravamo odluku jugoslovenskog vođstva da pristupi Trojnom

4) Oficirima se pridružio i jedan civil – Radoje Knežević iz Demokratske stranke, čiji je brat major Živan Knežević takođe učestvovao u zaveri. Kao dobru dopunu Hoptnerovom opisu, vidi prikaz udara viđenog očima neposrednog posmatrača u Dragiša N. Ristić, *Yugoslavia's Revolution of 1941*, University Park, 1966 (Ristić je bio ađutant generala Simovića). O britanskoj ulozi u događajima krajem marta vidi u Sue Onslow, “Britain and the Belgrade Coup of 27 March 1941 Revisited”, *Electronic Journal of International History*, mart 2005 (<http://www.history.ac.uk/ejournal/Onslow.pdf>).

5) Milovan Đilas daje opis demonstracija iz prve ruke u *Memoir of a Revolutionary*, New York, 1973, 367–374.

6) Vladko Maček, *In the Struggle for Freedom*, University Park and London, 1957, 205–207.

7) BAR DKP, kutija 14, Govor koji bi knez Pavle održao da je podneo ostavku, bez datuma. (Na gornjoj margini Pavle je kasnije dopisao da ga je sročio krajem 1940. ili početkom 1941.)

paktu ili ne – ovaj autor ne odobrava – Pavle je iskreno verovao da je to najbolje, a možda i jedino rešenje.⁸ Sile Osovine ponudile su Jugoslaviji naizgled povoljne uslove: garantovale su da će poštovati njen teritorijalni integritet i suverenitet, da se od Beograda neće tražiti vojna pomoć i da tokom rata jugoslovenska teritorija neće biti korišćena za tranzit vojnih snaga Osovine. Pored toga, postojala je i tajna beleška u kojoj je obećano da će interesi Jugoslavije u Egejskom moru, to jest njena želja da pod svoju kontrolu stavi grčku luku Solun, biti uzeti u obzir kad se budu prekrajale granice na Balkanu.⁹

Nemoguće je reći da li bi Hitler i Musolini poštovali te uslove, ali znamo da se Berlin nije držao ugovora ni sa mnogo moćnijim zemljama kao što je na primer Sovjetski Savez. Pismo koje je početkom marta Entoni Idn poslao knezu Pavlu, iako napisano pre svega u britanskom interesu, pokazuje da ljudi ponekad mogu da vide dalje od neposredne budućnosti:

Toliko sam siguran da će pasivna Jugoslavija, čim bude potpuno opkoljena, biti podvrgnuta svim dobro poznatim nemačkim metodima iznuđe i podrivanja, da ne oklevam da vas najiskrenije ubeđujem da pružite otpor tom zlu i pridružite se nama i Grčkoj u pokušaju da mu se suprotstavimo. Šta bi, gospodine, bio rezultat drukčije odluke? Trpeli biste nemačku vladavinu, ovog puta u obliku lišenom svakog poštovanja, a kad se rat završi, godinama biste osećali rđave posledice nemačke okupacije koje bi bile još pogubnije i još teže jer joj se niste oduprli. U takvim

8) BAR DKP, kutija 4, Dnevnik kneginje OIge, Beograd, 24. mart 1941.

9) Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, 240–241.

uslovima duša naroda mora da pati. Ako odabere alternativu da pružite otpor zajedno s nama, ma koliko to u ovom trenutku bilo teško, vi i vaš narod bar ćete znati da ste uradili sve što je bilo u vašoj moći da izbegnete daleko goru sudbinu od one koja je snašla Rumuniju i Bugarsku. Tada ćete biti u stanju da se suočite s budućnošću s većom snagom i nadom koje će svoje korene imati u vašoj sjajnoj tradiciji i hrabrim delima. Zar se to ne može objasniti svima onima koji, u nekim delovima vaše zemlje, ne vide stvari u pravom svetlu?¹⁰

Čak i da je Jugoslavija preživela rat nedirnuta, njen posleratni položaj kao saveznice sila Osovine u Istočnoj Evropi koja je bila pod kontrolom Sovjetskog Saveza verovatno bi bio sličan položaju Bugarske i Rumunije. Da ponovimo čuvene Čerčilove reči, Jugoslavija je 27. marta našla svoju dušu; ali ubrzo je izgubila svoje “telo”, i metaforično i bukvalno. Ipak, ona je ponovo rođena 1945. godine, pobednička i s ugleđom sličnim onome koji je na kraju Prvog svetskog rata uživala Srbija. Tačno je da je ubrzo uspostavljena nedemokratska, komunistička vlast, ali je i pre rata jugoslovenska demokratija bila marginalizovana, što se ogledalo u činjenici da je 1929. godine uvedena kraljevska diktatura i da je deset godina kasnije propala srpsko-hrvatska demokratska opozicija.

Iako su se neki učesnici beogradskog puča i dalje protivili sporazumu Cvetković–Maček, u novi kabinet koji je formirao general Simović ušli su i Maček, kao jedan od potpredsednika vlade (drugi je bio Slobodan

10) BAR DKP, kutija 2, Eden to Prince Paul, Athens, 4. mart 1941.

Jovanović), i nekoliko drugih hrvatskih političara. Simovićevu vladu činili su predstavnici svih velikih stranaka, uključujući i demokrate. Suočena s neposrednom pretnjom, vlada je pokušala da uveri Berlin da će poštovati sporazum od 25. marta. Ona je potpisala i Ugovor o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom i proglasila Beograd otvorenim gradom. To su bile očajničke mere, ali se pokazalo da su, s Hitlerovog stajališta, prekasno preduzete. U nedelju 6. aprila, u ranim jutarnjim satima, nemački avioni bombardovali su jugoslovensku prestonicu i tako otpočeli odlučan napad sila Osovine. Jedanaest dana kasnije Jugoslovenska vojska je kapitulirala, ali tek pošto su kralj i članovi vlade pobjegli iz zemlje i konačno utočište našli u Londonu.

Kraljevina Jugoslavija je, dakle, prestala da postoji: zemlja je nakon invazije zapravo rasparčana. Hrvatska, čijoj su teritoriji dodate i cela Bosna i Hercegovina i delovi Vojvodine, postala je ustaška država u okviru nacističkog poretka, a ostali delovi nekadašnje Jugoslavije bili su ili okupirani ili anektirani. Između Srba i Hrvata otpočeo je bratoubilački rat koji se odvijao istovremeno s ideološkom i često unutarnjom borbu između dva pokreta otpora i raznih kolaboracionističkih grupa. Do kraja rata 1945. godine, kad je zemlju oslobodila (uglavnom) partizanska vojska na čelu s Komunističkom partijom Jugoslavije, život je izgubilo oko milion Jugoslovena, od čega su polovinu činili Srbi.¹¹ Iako je strana okupacija bez sumnje bila surova, većina Jugoslovena verovatno je ubi-

11) Vidi Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985, i Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.

jena rukom drugih Jugoslovena.

★

Jugoslovenski građanski rat iz 40-ih godina treba sagledati u širem kontekstu Drugog svetskog rata i on svakako ne treba da potisne u drugi plan činjenicu da su se krajem Prvog svetskog rata Jugosloveni sami ujedinili i osnovali državu. Ujedinjenje koje se desilo u decembru 1918. godine nije bilo nimalo izvesno sve do poslednjih faza rata, ali su tvorci Jugoslavije mogli da predstave taj čin kao ispunjenje jugoslovenske ideje rođene jedan vek ranije. Stvaranje te (formalno nacionalne) države bilo je olakšano zalaganjem američkog predsednika Vilsona za pravo nacija na samoopredeljenje. Međutim, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bila je zapravo "složena" država. Srbija i Crna Gora bile su nezavisne od 1878. godine iako su veliki delovi njihovih teritorija (Makedonija, Kosovo i Sandžak) "oslobođeni" osmanlijske vladavine tek u Balkanskim ratovima 1912–1913. godine. Sve do kraja 1918. godine Slovenija i Dalmacija bile su teritorije pod upravom Austrije, a Hrvatskom i Slavonijom, kao i Vojvodinom, vladala je Ugarska. Između 1878. i 1918. godine Bosna i Hercegovina je bila pod zajedničkom vlašću Beča i Budimpešte. U Jugoslaviju su bili uključeni različiti monetarni, ekonomski, pravni i obrazovni sistemi i nekoliko transportnih mreža. Ona je bila mozaik kultura i tradicija sastavljen zahvaljujući istorijskim okolnostima, političkoj volji i etničkom i jezičkom srodstvu – ne obavezno tim redom.

Većina Srba, koji su se u devetnaestom veku nacionalno i politički oslobodili Osmanlijskog carstva, videla je Jugoslaviju kao proširenu Srbiju – centralizova-

nu nacionalnu državu. Kao oslobodioci (ponekad su to bili samo u sopstvenim očima) Hrvata i drugih Južnih Slovena, Srbi nisu mogli da razumeju zahteve Zagreba za decentralizaciju i autonomiju. Pored toga, osećali su se izdanim zato što Hrvati nisu bili u stanju da prihvate novu državu s onakvim oduševljenjem s kakvim su je oni prihvatili. S druge strane, iako je početkom devetnaestog veka od njih i potekla ideja jugoslovenstva, Hrvati su imali običaj da se pozivaju na istorijska prava i bili su naviknuti na austrougarski dualizam. Njihova praksa bojkotovanja državnih institucija pokazala se bezuspešnom i više je doprinosila srpskoj dominaciji nego što ju je sprečavala.

Razlike u načinu na koji su srpsko i hrvatsko političko vođstvo videli Jugoslaviju javile su se u periodu formiranja države (1918–1921). Međutim, spor između centralista (većinom Srba) i federalista (većinom Hrvata) bio je samo jedan vid šireg spora. Među stranački čak i unutarstranački sukobi i savezi – nevezani za etničku pripadnost – imali su važan uticaj na situaciju u zemlji. Svoje stavove o srpsko-hrvatskom pitanju vodeći srpski i hrvatski političari uglavnom nisu zaočuzili pre ujedinjenja, nego su oni nastavili da evoluiraju i kasnije, tokom 20-ih i 30-ih godina. Početkom 20-ih godina Radić je zastupao republikanizam i bojkotovao skupštinu u Beogradu, ali je i pregovarao s Davidovićem koji se sve više distancirao od državnog centralizma čiji su pobornici bili Pašić i Pribićević. Godine 1925. Radić je ušao u Pašićevu vladu – što su njene pristalice pozdravile kao odlučujući napredak u srpsko-hrvatskim odnosima – i Pribićević je zbog toga podneo ostavku. Dve godine kasnije desio se još veći

preokret – Radić se priključio Pribićeviću u opoziciji i oni su osnovali Seljačko-demokratsku koaliciju koja je zahtevala uspostavljanje federalne monarhije.

Nakon atentata na Radića i hrvatske poslanike u leto 1928. godine mlade demokratske institucije Jugoslavije zapale su u konačnu krizu. Kralj Aleksandar je 6. januara 1929. godine ukinuo Ustav, skupštinu i političke stranke i uveo kraljevsku diktaturu.

Početkom 30-ih godina režim je nastojao da postigne kompromis s Hrvatskom seljačkom strankom, ali dve strane nisu mogle da se slože. Pre uvođenja bilo kakvih promena u okviru postojećeg poretka, Beograd je želeo da Radićev naslednik Maček javno podrži vladu ili, još bolje, da se uključi u nju. S druge strane, Mačekov stav je bio da se poseban hrvatski identitet mora priznati davanjem autonomije Hrvatskoj. U to vreme on je zahtevao i slobodne izbore za ustavotvornu skupštinu koja će konačno usvojiti ustav prihvatljiv većini Hrvata. Ironija je bila u tome što je Maček zapravo želeo da se vrati na početnu tačku iz 1918–1919. godine iako je njegova stranka tada odlučila da bojkotuje privremene institucije.

Niz rezolucija – nastalih kao reakcija na Zagrebačke punktacije iz novembra 1932. godine – označio je početak stvaranja srpsko-hrvatskog opozicionog fronta. Ipak, njegovo formiranje teklo je sporo, delimično zbog nesloge između srpskih opozicionih stranaka. Nakon ubistva kralja Aleksandra u oktobru 1934. godine kraljevska diktatura je popustila i političke stranke su mogle da funkcionišu manje-više slobodno. Na izborima održanim u maju 1935. godine Demokratska stranka i Savez zemljoradnika formirali su zajedničku

listu sa Seljačko-demokratskom koalicijom i Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom. Nosilac liste bio je Maček i, mada nije uspela da dobije izbore, opozicija je prošla bolje nego što je očekivala. To je podstaklo kneza Pavla, Aleksandrovog *de facto* naslednika, da izazove pad vlade i otpočne pregovore s Mačekom. U sastav nove vlade ušle su prorežimska frakcija Radikalne stranke, Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija i one će se ubrzo stopiti u Jugoslovensku radikalnu zajednicu. Međutim, Milan Stojadinović, novi predsednik vlade, nije bio u stanju, a možda ni voljan da ubedi Hrvatsku seljačku stranku da se pridruži Zajednici ili vladi. U tom periodu Maček se nekoliko puta susreo s knezom namesnikom, ali ti razgovori nisu dali nikakav rezultat. Posle neuspelih pregovora s režimom hrvatski političar se opet okrenuo srpskoj opoziciji, ali je nastavio da održava veze i s knezom Pavlom. Saradnja između hrvatsko-srpske Seljačko-demokratske koalicije i srbijanske Udružene opozicije dostigla je vrhunac između 1937. i 1938. godine i, mada je doprinela padu Stojadinovićeve vlade u februaru 1939, novi kabinet će formirati Jugoslovenska radikalna zajednica.

U avgustu 1939. godine Maček je konačno postigao kompromis s krunom. Osnovana je autonomna Hrvatska banovina, a Seljačko-demokratska koalicija ušla je u vladu. Međutim, sporazum Cvetković–Maček nije bio toliko srpsko-hrvatski sporazum koliko rezultat poboljšanih odnosa između najveće hrvatske stranke (u koaliciji sa samostalnim demokratima koji su imali podršku mnogih hrvatskih Srba) s jedne strane i krunne i vlade s druge strane. Politički kompromis kakav

je bio Blok narodnog sporazuma koji su 1937. godine osnovale zagrebačke i beogradske opozicione stranke pa čak i sporazum Pašić–Radić sklopljen sredinom 20-ih godina svakako su više zasluživali da budu označeni kao “srpsko-hrvatski”.

Sporazum Cvetković–Maček zadovoljavao je većinu Hrvata, izuzev krajnje levice i krajnje desnice. On je doveo i do rasplamsavanja srpskog pitanja. Mnogi Srbi – kako oni koji su živeli u autonomnoj Hrvatskoj tako i oni iz drugih krajeva Jugoslavije – želeli su da sve svoje sunarodnike vide “na okup” u srpskoj jedinici, a Slovenci i bosanski Muslimani su zahtevali osnivanje sopstvenih banovina. Integralno jugoslovenstvo, koje je uvedeno 1929. godine da bi se spasla Jugoslavija, deset godina kasnije napustila je većina Jugoslovena, a to su učinili i mnogi najvatreniji zastupnici te ideologije – Srbi. Tako je, u relativno kratkom roku, zemlja Južnih Slovena pretrpela tranziciju kako političkog diskursa tako i institucionalne strukture – ona je od nacionalne prerasla u multinacionalnu državu.

Iako je hrvatsko pitanje izrodilo srpsko pitanje i stalo na put demokratizaciji zemlje, početak federalizacije obećavao je da će doneti dugotrajnu stabilnost. Krajem 30-ih godina decentralizovana država postala je prihvatljiva i mnogim Srbima, a ne samo nesrbima. Da jugoslovenska kraljevina nije bila formirana tako strogo centralistički, u međuratnom periodu bi verovatno bilo manje potresa. Kad je nakon Drugog svetskog rata iznova stvorena, Jugoslavija je bila federacija, iako komunistička (što je u stvarnosti podrazumevalo politički i ekonomski sistem kojim se upravlja iz centra).

Titovi partizani su uspjeli da dobiju podršku svih jugoslovenskih grupa između ostalog i zato što su obećali da će posle rata Jugoslavija biti decentralizovana, federalna zemlja. Međutim, konačni i tragični kraj jugoslovenske države 90-ih godina otvara pitanje da li je federalizam bio zaista prikladan, bar kad je reč o njegovom komunističkom obliku. Demokratski federalizam nikada u Jugoslaviji nije dobio šansu.

Međuratna Jugoslavija nudi konstruktivan primer svima koji se bave problemom upravljanja konfliktima i njihovim rešavanjem u multinacionalnim državama. Bivši jugoslovenski region možda možemo donekle opravdano posmatrati kao region trajne nestabilnosti i čestog nasilja, ali, kao što je ova knjiga pokazala, postojala su i razdoblja kad su Jugosloveni uporno pokušavali da kroz postizanje kompromisa prevaziđu etničke i političke sukobe. I zaista, opstanak Jugoslavije tokom velikog dela dvadesetog veka ne uklapa se u tobožnju balkansku normu. Tek posle raspada jedinstvene jugoslovenske države – 40-ih i 90-ih godina – region je iskusio nasilnu “balkanizaciju”.

Uprkos stalnim političkim krizama, Jugoslavija nije bila jedina nestabilna zemlja niti je bila manje demokratska nego većina drugih zemalja u međuratnoj Evropi, a svakako u istočnoj i centralnoj Evropi, i nacionalno pitanje ne može se posmatrati kao jedini razlog njene nestabilnosti. Ustavna debata između centralista i federalista bila je karakteristična za ceo region i samo su u Austriji i Nemačkoj, posle duge političke borbe, preovladali federalisti.¹² Čehoslovačka je podsećala na Jugoslaviju kad je reč o raznolikosti i centralističkom obliku vladavine. U Poljskoj je Jozef

12) Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, London, 1998, 7.

Pilsudski izvršio državni udar kako bi okončao višegodišnje stranačko rivalstvo i nestabilne koalicije na vlasti, i to se desilo tri godine pre nego što je kralj Aleksandar učinio to isto u Jugoslaviji. Kao i u slučaju Jugoslavije, poljski Ustav iz 1921. godine bio je izrazito centralistički, ali, za razliku od jugoslovenskog Ustava iz 1921. godine, predviđao je asimilaciju nacionalnih manjina.¹³ Vodećim političarima međuratne Rumunije bilo je teško, kao i njihovim jugoslovenskim kolegama, da s predratnom kraljevinom integrišu bivše habzburške teritorije – bez obzira na to da li su one bile naseljene Rumunima ili pripadnicima manjina, od kojih su najbrojniji bili etnički Mađari.¹⁴ Uostalom, nije bilo mnogo integracija između komponenti bivše Dvojne monarhije. Na prepreke je nailazilo i spajanje čeških teritorija koje su dotad bile pod austrijskom upravom sa slovačkim koje su pripadale mađarskom delu Monarhije.¹⁵

Do druge polovine 30-ih godina sve zemlje istočne i centralne Evrope, s izuzetkom Čehoslovačke, dobile su diktatorske režime. Ni čehoslovačka demokratija nije bila bez ograničenja. Za razliku od Jugoslavije gde je nakon 1934. godine diktatura popustila, Bugarska (1935), Grčka (1936) i Rumunija (1938) postale su zemlje s autoritarnim desničarskim poretom.¹⁶

13) Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, 1973. Čehoslovačka: 73–135; Poljska: 34, 46. Uzgred, R. V. Siton-Votson, istaknuti savremenik i poznavalac međuratnog perioda u istočnoj i centralnoj Evropi, smatrao je da su kralj Aleksandar i Pilsudski relativno blagi diktatori. Po njegovom mišljenju, Mustafa Kemal Atatürk i albanski kralj Zogu bili su autoritarniji vladari iako ne baš diktatori kao Musolini i Primo de Rivera. "Jugoslavia and Croatia (Adress given on January 29th, 1929)", *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, mart 1929, 129. Siton-Votson je svojoj ocenu o Aleksandru doneo samo nekoliko nedelja pošto je uvedena diktatura.

14) Međutim, za razliku od Rumunije, Jugoslavija nije bila samo proširena predratna država.

15) Rothschild, *East Central Europe*, 86.

16) Rotšildova knjiga (Rothschild, *ibid.*) i danas je najbolja studija o međuratnoj istočnoj i centralnoj Evropi.

Nijedna ekstremna desničarska ideologija nije imala znatniju podršku u Jugoslaviji.¹⁷ Ekstremna levica je takođe bila marginalna snaga uprkos kratkom usponu komunista početkom 20-ih i njihovom delimičnom oporavku krajem 30-ih godina. Međutim, sve u svemu, Jugoslavija se suočavala s političkim izazovima sličnim onima s kojima se suočavao i ostatak kontinenta u međuratnom periodu koji je britanski istoričar E. H. Carr opisao kao "dvadesetogodišnju krizu".¹⁸

★

Događaji iz 30-ih godina mogu donekle objasniti zašto su tokom rata i posle njega jugoslovenski komunisti imali toliku podršku u narodu. Iz današnje perspektive

17) Uprkos mišljenju Roberta Kaplana koji je početkom 90-ih godina, za vreme rata u Bosni, napisao da se za "nacizam, na primer, može reći da vodi poreklo s Balkana". "U čumezima Beča, na plodnom tlu etničke netrpeljivosti bliske južnoslovenskom svetu, Hitler je naučio da mrzi na tako zarazan način." Robert Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey through History*, London, 1994, xxiii. Kaplanova knjiga, za koju se pretpostavlja da je 90-ih godina nažalost imala priličan uticaj na način razmišljanja američke administracije, odličan je primer "orijentalizma" i "kulturnog imperijalizma" koji su tako dobro analizirale Marija Todorova (*Imagining the Balkans*, Oxford, 1997) i Vesna Goldsworthy (*Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, London, 1998)

18) E. H. Carr, *Twenty Years' Crisis, 1919–1939*, London, 1939.

19) Dragoljub Jovanović je zabeležio da, po mišljenju Slobodana Jovanovića, diktatura nije uništila stare političke stranke nego je samo oglasila njihovu smrt koja se desila još tokom 20-ih godina. *Političke uspomene*, Beograd, 1997, 7 tomova, tom 5, 33.

posmatrano, vakuum vlasti nastao je i pre nego što je Jugoslavija uvučena u Drugi svetski rat. Pod namesništvo kneza Pavla stranački život ponovo je uspostavljen iako diktatura nikad nije ukinuta i političke slobode bile su u velikoj meri ograničene. Međutim, posle početnog zamaha stranačke politike nakon 1934. godine, krajem decenije stare stranke je zahvatila kriza identiteta, delimično izazvana gubitkom njihovih dotadašnjih čelnika.¹⁹

Krajem druge međuratne decenije Jugoslavija je izgubila najveći deo svoje političke elite. Nakon prerane smrti Svetozara Pribićevića u izbeglištvu 1936. godine, jedan za drugim su prirodnom smrću umrli Jovan Jovanović Pižon (1869–1939), Mehmed Spaho (1883–1939), Ljuba Davidović (1863–1940) i Anton Korošec (1872–1940). Iako je Aca Stanojević (1852–1947) živio još nekoliko godina, njegova karijera se očigledno bližila kraju.²⁰ Pored toga, u februaru 1939. godine i Stojadinović je potpuno nestao s političke scene. Iako su istoričari isticali prazninu koja je nastala nakon Pašićeve smrti 1926, kao i nakon ubistva Radića 1928. i kralja Aleksandra 1934. godine, malo njih je primetilo da je pomenuti gubitak čelnih ljudi svakako zadao ozbiljan udarac jugoslovenskoj politici. Korošca je zamenio Miha Krek koji je imao neuporedivo manji uticaj u vladi, a na Spahino mesto došao je Džafer Kulenović koji će završiti kao potpredsednik ustaške vlade. Dragoljub Jovanović je početkom 1940. godine napustio Savez zemljoradnika i osnovao novu stranku. Demokrati su u Milanu Grolu našli relativno uspešnu zamenu za Davidovića, ali su njihovom novom predsedniku nedostajale i Davidovićeve harizma i sposobnost za kompromise.

Kao najava kraja jednog doba, pojavilo se nekoliko inicijativa za osnivanje novih stranaka. Još 1927. godine, pre stvaranja Seljačko-demokratske koalicije, Radić je navodno planirao da osnivanjem Narodne seljačke stranke proširi svoj pokret na nehrvatska područja.²¹ Iako se za poredak nastao nakon 1929. godine

20) Stanojević je rat proveo u svom rodnom gradu Knjaževcu i odbijao je da sarađuje s kolaboracionističkim srpskim režimom generala Milana Nedića. Posle rata je nakratko nastavio svoju dugu karijeru uglednog političara, ali je ubrzo umro u 95. godini.

21) Milan Marjanović, *Stjepan Radić*, Beograd, 1937, 168–169.

obično vezuje sputavanje rada političkih stranaka, u to vreme su stvorene i dve vladine partije: Jugoslovenska nacionalna stranka, izrasla iz Jugoslovenske radikalne (seljačke) demokratije, i Jugoslovenska radikalna zajednica. Ova druga je zapravo bila bliska koalicija između Stojadinovićeve radikalne, Korošćevih klerikala i Spahinih jugoslovenskih Muslimana. Kad je shvatio da Maček ne želi da se priključi JRZ-u, Stojadinović se ponadao da će se Hrvatska seljačka stranka ujediniti sa srpskom opozicijom u jedan, federalistički blok. Krajem 1934. i početkom 1935. godine Korošec i Stanojević su pregovarali o uspostavljanju bliže saradnje i mogućnom stvaranju nove stranke. Malo pre nego što je u leto 1935. godine osnovana Jugoslovenska radikalna zajednica general Živković je predložio Mačeku spajanje hrvatskih seljaka, radikala, jugoslovenskih Muslimana i slovenačkih klerikala, ali ovaj to nije prihvatio.

Nakon sklapanja sporazuma iz 1939. godine Cvetković je razmišljao o osnivanju seljačke stranke koja bi pokrivala celu zemlju i zamenila Jugoslovensku radikalnu zajednicu, kao i o proširenju i preimenovanju JRZ-a u Jugoslovensku radikalnu stranku. Istovremeno, demokrati, samostalni demokrati i jugoslovenski nacionalisti kratko su razmatrali mogućnost da se spoje u jednu stranku. Čak je i pokret "Srbi, na okup" pokušao da izmeni raspored snaga na političkoj sceni. Samo nekoliko nedelja pre izbijanja rata u Jugoslaviji Srđan Budisavljević je u javnom govoru održanom u Beogradu, kojem je prisustvovao i tadašnji predsednik omladinske sekcije Demokratske stranke Desimir Tošić, predložio (ponovno) ujedinjenje demokrata i sa-

mostalnih demokrata.²² Postojali su i planovi da se vlada proširi uključivanjem demokrata. Međutim, široka vladina koalicija biće formirana tek 27. marta, pod Simovićevim mandatom.

★

Istog dana knez Pavle je, na vest o državnom udaru, prekinuo odmor i krenuo na svoje poslednje putovanje vozom iz Slovenije u Beograd. Njemu je zvanično naložio da se vrati u dvor general Nedeljković, nad čijim trupama je u januaru 1940. godine, prilikom svoje prve, trijumfalne posete autonomnoj Hrvatskoj, knez Pavle izvršio smotru. Maček je bio svedok oba čina. U svojim memoarima opisao je kako je Pavle mirno primio vest iz Beograda i instrukcije generala Nedeljkovića. Potpredsednik vlade i vođa HSS-a navodno je predlagao knezu da pruži otpor i tvrdio da bi mu žandarmerija i vojnici hrvatske nacionalnosti dali podršku, ali je ovaj taj predlog odbio.²³ Dok je sledećeg dana kraljevskim vozom prolazio kroz hrvatske gradove, knez namesnik se verovatno sećao kako je četrnaest meseci pre toga putovao u suprotnom smeru pozdravljan zastavama i cvećem kao spasilac Jugoslavije.

Rezultat spoljne politike kneza Pavla, koji ionako nije bio mnogo popularan među Srbima, bilo je njegovo svrgavanje s vlasti. Iste večeri kad je stigao u Beograd Pavle je mirno podneo ostavku na mesto namesnika, a Petru je savetovao da zvanično prizna novu vladu i preuzme svoje kraljevske dužnosti.²⁴ Dva druga namesnika takođe su

22) Zahvalan sam g. Tošiću na ovom podatku.

23) Maček, *In the Struggle for Freedom*, 217–218.

24) BAR DKP, kutija 4, Dnevnik kneginje Olge, Beograd, 27. mart 1941. Dok je rat

podnela ostavke. Cvetković je kratko boravio u zatvoru, a zatim je pušten; Maček je posle izvesnog oklevanja ušao u Simovićev kabinet. Nova vlada u kojoj su učestvovala sve stranke trebalo je da simbolizuje nacionalno jedinstvo, ali je u roku od nekoliko nedelja Jugoslavija nestala s mape Hitlerove Evrope.

Da li je 1941. godine Jugoslavija mogla da bude spasena – bez obzira na to ko je bio na vlasti – ostaje, naravno, otvoreno pitanje.

trajao, knez i njegova porodica boravili su u Keniji i Južnoj Africi, gde su praktično bili zarobljenici britanske vlade. Ironijom slučaja, Stojadinovića je snašla slična sudbina, ali je on bio poslat na Mauricijus. Cvetković je ostao u Srbiji, a Maček u Hrvatskoj, i nijedan od njih nije se bavio politikom. Iako je Maček podneo ostavku na mesto u vladi i odlučio da ostane u Hrvatskoj, njegova stranka je i dalje imala svoje predstavnike u raznim vladama formiranim u izbeglištvu. Ustaše su Mačeka nakratko poslale u logor, ali je najveći deo rata proveo u kućnom pritvoru.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Neobjavljeni izvori

– *Arhiv Jugoslavije, Beograd*

AJ 14 Fond Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije

AJ 37 Zbirka Milana Stojadinovića

AJ 38 Fond Centralni presburo Kraljevine Jugoslavije

AJ 74 Fond Kraljev Dvor

AJ 80 Zbirka Jovana Jovanovića Pižona

AJ 83 Zbirka Save Kosanovića

AJ 102 Zbirka Stanislava Krakova

AJ 138 Fond Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije

AJ 335 Zbirka Vojislava Jovanovića Maramboa

– *Bakhmeteff Archive of Russian and East European Culture (BAR), Columbia University, New York*

Papers of Prince Paul, Prince Regent of Yugoslavia (1934–1941)

Papers of Jacob Hoptner

– *Hrvatski državni arhiv, Zagreb*

HDA Grupa XXI: Politička situacija, 1910–1941

HDA Fond 157: Banovina Hrvatska, Odjel za unutarnje poslove

– *Hoover Institution Archives, Stanford University*

Dragiša Cvetković Collection

– *The National Archives, London (nekadašnji Public Record Office)*
FO 371 – Foreign Office Papers, General Correspondence from 1906: Southern European Department

Objavljeni izvori

Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914–1919 (priredio Ferdo Šišić), Zagreb: Matica Hrvatska, 1920.

Vođa govori: Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačeka (priredio Mirko Glojnarčić), Zagreb: Danica, 1936.

Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske, Zagreb: Tisak zaklade tiskare Narodnih novina, 1940.

[Hrvatska seljačka stranka], *Ustav Neutralne Selj.[ačke] Republike Hrvatske i Program Hrvatske seljačke stranke*, London, 1946.

“*Jako srpstvo-jaka Jugoslavija*”: *Izbor članaka iz “Srpskog glasa”, organa Srpskog kulturnog kluba 1939–1940* (priredio Miodrag Jovičić), Beograd: Naučna knjiga, 1991.

Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata (priredili Branko Petranović i Momčilo Zečević), 2 toma, Beograd: Prosveta, 1987.

Kingdom of Yugoslavia, 1919–1929, Belgrade: The Central Press Bureau of the Presidency of the Ministerial Council, 1930.

Korespondencija Stjepana Radića (priredio Bogdan Krizman), 2 toma, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972–1973.

Pašić, Nikola, *Sloga Srbo-Hrvata*, Beograd: Vreme knjige, 1995 (priredio Đorđe Stanković).

Radić, Stjepan, *Politički spisi: Autobiografija, članci, govori, rasprave* (priredio Zvonimir Kulundžić), Zagreb: Znanje, 1971.

R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs: *Correspondence, 1906–1941*, 2 toma, London: British Academy and Zagreb: Institute of Croatian History, 1976.

Srpski Ustavi od 1835. do 1990. godine (sa Ustavima Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije), Beograd: Gramatik, 2004.

Yugoslavia through Documents: From its Creation to its Disolution (priredila Snežana Trifunovska), Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1994.

Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929–1931 (priredili Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić i Blagoje Isailović), Beograd: Službeni list SRJ, 2002.

Memoarski izvori i dnevnici

Ciano, Galeazzo, *Ciano's Diary, 1937–1943*, London: Phoenix Press, 2002 (*Diary 1937–1938* prvi put objavljen 1952, a *Diary 1939–1943* 1947).

Cvetković, Dragiša, “Srpsko-hrvatsko pitanje i putevi Sporazuma”, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 3. sveska, Pariz: D. Cvetković i Časlav Nikitović, 1952.

Cvetković, Dragiša, “Jugoslavija između dva rata. Unutrašnja i spoljna politika Jugoslavije”, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 4. sveska, Pariz: D. Cvetković i Č. Nikitović, 1953.

Cvetković, Dragiša, “Namesništvo. Unutrašnja i spoljna politika Jugoslavije”, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 5. sveska, Pariz: D. Cvetković i Č. Nikitović, 1954.

Cvetković, Dragiša, “Smisao, značaj i posledice srpsko-hrvatskog sporazuma”, *Glasnik srpskog istorisko-kulturnog društva “Njegoš”* (Chicago), br. 10, decembar 1962, 8–27.

Đilas, Milovan, *Memoir of a Revolutionary*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.

[Dožić, Gavrilo], *Memoari Patrijarha srpskog Gavrila*, Beograd: Sfairos, 1990.

Godeša, Bojan i Ervin Dolenc (ur.), *Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapušćine Ivana Ahčina*, Ljubljana: Nova revija, 1999.

Grol, Milan, *Londonski dnevnik, 1941–1945*, Beograd: Filip Višnjić, 1990.

Henderson, Nevile, *Water Under the Bridges*, London: Hodder and Stoughton, 1945.

- Ivanović, Vane, *LX: Memoirs of a Yugoslav*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977.
- Jovanović, Dragoljub, *Ljudi, ljudi...*, 2 toma; tom 1: *Medaljoni 56 umrlih savremenika*; tom 2: *Medaljoni 46 umrlih savremenika (sa fotografijama)*, Beograd: objavio autor, 1973–1975.
- Jovanović, Dragoljub, *Ljudi, ljudi... Medaljoni 94 političkih, javnih, naučnih i drugih savremenika* [tom 3, priredila Nadežda Jovanović], Beograd: Filip Višnjić, 2005.
- Jovanović, Dragoljub, *Političke uspomene, 7 tomova*, Beograd: Arhiv Jugoslavije i Kultura, 1997.
- Jovanović, Slobodan, *Moji savremenici* (priredio Radoje Knežević), Windsor, Canada: Avala, 1962.
- Jovanović, Slobodan, *Zapisi o problemima i ljudima, 1941–1944*, London: Udruženje srpskih pisaca i umetnika u inostranstvu, 1976.
- Jovanović Stoimirović, Milan, *Dnevnik, 1936–1941*, Novi Sad: Matica srpska, 2000.
- Konstantinović, Mihailo, *Politika Sporazuma. Dnevničke beleške, 1939–1941. Dnevničke beleške, 1944–1945*, Novi Sad: Agencija "Mir", 1998.
- Maček, Vladko, *In the Struggle for Freedom*, University Park and London: The Pennsylvania State University Press, 1957.
- Meštrović, Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1993 (prvi put objavljeno u Buenos Ajresu, 1961).
- Miljuš, Branko, *Sporazum 1939 godine*, Windsor (Canada): Avala, 1957.
- Pavlović, Kosta St., *Onakvi kakve sam ih znao* (Priredio Stevan K. Pavlović), Beograd: Otkrovenje, 2004.
- Pešelj, Branko M., *U vrtlogu hrvatske politike: Sjećanja i pogledi. Poseban osvrt na pitanje Bosne*, Cürich: Bošnjački Institut, 1989.
- Pribičević, Svetozar, *Diktatura Kralja Aleksandra*, Beograd: Prosveta, 1953 (prvi put objavljeno kao *La dictature du roi Alexandre*, Paris, 1933).
- Ribar, Ivan, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, Zagreb: Naprijed, 1965.

- Sforza, Count Carlo, *Makers of Modern Europe: Portraits and Personal Impressions and Recollections*, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, 1928.
- Stojadinović, Milan M., *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires: El Economista, 1963.
- Tito, Josip Broz, *Sabrana djela*, Beograd: Komunist i BIGZ; Zagreb: Naprijed, 1982, tom 5: septembar 1939–septembar 1940.

Izvorni tekstovi savremenika

- Andelinović, Grga, *Svima prijateljima i političkim istomišljenicima u Primorskoj Banovini!* Split, 1936.
- Andrassy, Juraj, *Novo ustavno uređenje Hrvatske*, Zagreb: Tiskara "Merkantile", 1940.
- Armstrong, Hamilton Fish, *The New Balkans*, London and New York: Harper and Brothers, 1927.
- Armstrong, Hamilton Fish, 'The Royal Dictatorship in Yugoslavia', *Foreign Affairs*, tom 7, br. 4, jul 1929, 600–615.
- Armstrong, Hamilton Fish, "After the Assassination of King Alexander", *Foreign Affairs*, sv. 13, br. 2, januar 1935, 204–225.
- Baerlein, Henry, *The Birth of Yugoslavia*, 2 toma, London: Leonard Parsons, 1922.
- Bartulović, Niko, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*, Split: Splitska društvena tiskara, 1925.
- Buchan, John (ur.), *Yugoslavia*, London: Hodder and Stoughton, 1923.
- Beard, Charles A. and George Radin, *The Balkan Pivot: Yugoslavia. A Study in Government and Administration*, New York: Macmillan, 1929.
- Bičanić, Rudolf, *Ekonomska podloga Hrvatskog pitanja*, Zagreb: Vladko Maček, 1938.
- Carr, E. H., *Twenty Years' Crisis, 1919–1939*, London: Macmillan, 1939.
- Ćorović, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Narodno delo, 1933.

- Demokrati o današnjem stanju u zemlji*, Beograd: Sekretarijat Demokratske stranke, novembar 1939.
- Dimitrijević, Mita, *Mi i Hrvati. Hrvatsko pitanje (1914–1939): Sporazum sa Hrvatima*, Beograd, 1939.
- Dvorniković, Vladimir, *Borba ideja*, Beograd: Službeni list SRJ, 1995 (prvi put objavio Geca Kon 1937).
- Dvorniković, Vladimir, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd: Geca Kon, 1939.
- Glojtnarić, Mirko, *Borba Hrvata: Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919–1939)*, 2. izd., Zagreb: Naklada Antuna Velzeke, 1940.
- Graham, Jr. Malbone W., "The 'Dictatorship' in Yugoslavia", *The American Political Science Review*, tom 23, 2. izd., maj 1929, 449–459.
- Graham, Stephen, *Alexander of Yugoslavia: Strong Man of the Balkans*, London: Cassell & Co., 1938.
- Gunther, John, *Inside Europe*, London: Hamish Hamilton, 1936.
- Horvat, Josip, *Politička povijest Hrvatske*, 2 toma, Zagreb: Avgust Cesarec, 1990 (prvi put objavljeno kao *Politička povijest Hrvatske, 1918–1929*, Zagreb, 1938).
- Jančiković, Tomo, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938*, Zagreb, januar 1939.
- Jovanović, Slobodan, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Službeni list SRJ, 1995 (originalno izdanje Geca Kon 1924).
- Jovanović, Slobodan, "Je li federalizam kod nas mogućan?" *Srpski književni glasnik (Nova serija)*, Beograd, tom 1, 1920, 435–441.
- [Jovanović, Slobodan], "The Yugoslav Constitution of 1921", *Slavonic [and East European] Review*, tom 3, br. 7, jun 1924, 166–178.
- Marjanović, Milan, *Stjepan Radić*, Beograd: Jugo-Istok, 1937.
- Marković, Lazar, *Politika*, Beograd: Geca Kon, 1925.
- Marković, Lazar, *Jugoslovenska država i Hrvatsko pitanje (1914–1929)*, Zagreb: Komisiona naklada "S. Kugli", 1935.

- Marković, Lazar, "The Yugoslav Constitutional Problem", *Slavonic [and East European] Review*, tom 16, br. 47, januar 1938, 356–369.
- Milošević, Miloš M., *Otvoreno pismo gospodinu Slobodanu Jovanoviću, profesoru Univerziteta, akademiku, predsjedniku Srpskog kulturnog kluba i vodničaru Srpskog glasa: Odgovornost Slobodana Jovanovića za defetizam Srpskog glasa*, Beograd: Autor, 1940.
- Novak, Viktor, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva, 1390–1930*, Beograd: Štampa državne štamparije, 1930.
- Orr, Dorothea, *Portrait of a People: Croatia Today*, New York and London: Funk & Wagnalls Company, 1936.
- Primedbe i prigovori na projekat Konkordata između naše države i Vatikana, parafiranog 25.VII. 1935. god.*, Sremski Karlovci: Patrijaršiska štampa, 1936.
- Protić, Stojan M., *Naša spoljna i unutrašnja situacija (Konferencija održana u Klubu beogradskih Radikala 2–X–1919)*, Beograd: Geca Kon, 1920.
- Protić, Stojan M., *Uoči Ustavotvorne skupštine*, Beograd, 1920.
- Radošević, Mijo, *Osnovi savremene Jugoslavije. Političke ideje, stranke i ljudi u XIX i XX veku*, Zagreb: Štampa zajedne štamparije, 1935.
- Seton-Watson, R. W., *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London: Constable, 1911.
- Seton-Watson, R. W., "Yugoslavia and Croatia (Address given on January 29th, 1929)", *Journal of Royal Institute of International Affairs*, mart 1929, 117–133.
- Seton-Watson, R. W., "The Background of the Yugoslav Dictatorship", *Slavonic [and East European] Review*, tom 10, br. 29, decembar 1931, 363–376.
- Seton-Watson, R. W., "Yugoslavia and the Croat Problem", *Slavonic [and East European] Review*, tom 16, br. 46, jul 1937, 102–112.
- Šišić, Ferdo, *Jugoslovenska misao: Istorija ideje narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790–1918*, Beograd: Balkanski institut, 1937.

- South-Eastern Europe: A Political and Economic Survey*, London: The Royal Institute of International Affairs and Oxford University Press, 1939.
- South-Eastern Europe: A Brief Survey* (Information Department Papers, br. 26), London: The Royal Institute of International Affairs and Oxford University Press, 1940.
- Spomenica Ljubomira Davidovića*, Beograd: Glavni odbor Demokratske stranke, 1940.
- Stojadinović, Milan M., *Jedan kralj, jedan narod, jedna država*, Beograd: Izdanje sekcije za unutrašnju propagandu JRZ, 1939.
- Stojanović, Ljubomir, *Nekolike misli o našem novom državnom uređenju*, Beograd: Štamparija "Merkur" Milorada Stefanovića, 1919.
- Šuklje, Franjo, "Centralism and Autonomy in Yugoslavia", *Slavonic [and East European] Review*, tom 2, br. 5, decembar 1923, 328–335.
- Tomašić, Dinko, "Constitutional Changes in Yugoslavia", *Political Science Quarterly*, tom 55, br. 4, decembar 1940, 582–593.
- Trijumf misli narodnog sporazuma. Put Dra Mačka u Beograd*, Zagreb: Demos, 1938.
- Vojnović, Lujo, *Vaskrs Hrvatske*, Zagreb, 1939.
- West, Rebecca, *Black Lamb and Grey Falcon: The Record of a Journey Through Yugoslavia in 1937*, London: Macmillan, 1941.
- [The Yugoslav Committee], *The Southern Slav Library*, br. 1–6, London, 1915–1916.

Dnevne novine i periodika

- Arhiv za pravne i društvene nauke* (Beograd)
- Dom* (Zagreb)
- Hrvatski dnevnik* (Zagreb)
- Javnost* (Beograd)
- Jugoslovenski glas* (Zagreb)
- Jugoslovenska zastava* (Novi Sad)

- Napred* (Beograd)
- Naša reč* (Pariz i London)
- Nova Evropa* (Zagreb)
- Nova riječ* (Zagreb)
- Novo doba* (Split)
- Obzor* (Zagreb)
- Politika* (Beograd)
- Pravda* (Beograd)
- Riječ* (Zagreb)
- Samouprava* (Beograd)
- Seljački glas* (Zagreb)
- Seljačko kolo* (Zagreb)
- Srpski glas* (Beograd)
- Srpski književni glasnik* (Beograd)
- The Times* (London)
- Vidici* (Beograd)
- Vreme* (Beograd)

Literatura

Neobjavljene doktorske disertacije

- Budding, Audrey Halfant, "Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991", neobjavljena doktorska disertacija, Harvard University, 1998.
- Hepburn, Phillip Anthony, "The Failure of Centralism: The Centralist System and Political Relations in Yugoslavia, 1934–1939", London School of Economics and Political Science, 1987.
- Nielsen, Christian Axboe, "One State, One Nation, One King: The Dictatorship of King Aleksandar and His Yugoslav Project, 1929–1935", Columbia University, New York, 2002.
- Nikolić, Irina Aleksandra, "Anglo-Yugoslav Relations, 1938–1941", University of Cambridge, 2001.

Knjige i monografije

- Allcock, John B., *Explaining Yugoslavia*, London: Hurst & Co., 2000.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, izmenjeno i prošireno izdanje, 1991.
- Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma, 1914–1941. Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka “Žarko Zrenjanin”, 2004.
- Balfour, Neil and Sally Mackay, *Paul of Yugoslavia: Britain's Maligned Friend*, London: Hamish Hamilton, 1980.
- Banac, Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 4. izdanje, 1994 (prvi put objavljeno 1984).
- Banac, Ivo, *Protiv straha: Članci, izjave i javni nastupi, 1987–1992*, Zagreb: Slon, 1992.
- Benson, Leslie, *Yugoslavia: A Concise History*, London: Palgrave, 2001.
- Berend, Ivan T., *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1998.
- Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi, 1918–1985*, Zagreb: Školska knjiga, 3. dopunjeno izdanje, 1985.
- Biondich, Mark, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, Toronto: Toronto University Press, 2000.
- Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine SHS, 1918–1921*, Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 1988.
- Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije, 1922–1935*, Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 1994.
- Bjelajac, Mile, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom, 1918–1991*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1999.
- Boban, Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd: Institut društvenih nauka – Odeljenje za istorijske nauke, 1965.

- Boban, Ljubo, *Svetozar Pribičević u opoziciji, 1929–1936*, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.
- Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke. Iz povijesti hrvatskog pitanja, 1918–1941*, 2 toma, Zagreb: Liber, 1974.
- Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 3 toma, Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1987–1990.
- Boban, Ljubo, *Dr. Tomo Jančiković. HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, Zagreb: Školska knjiga, 1996.
- Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972.
- Brubaker, Rogers, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Cipek, Tihomir, *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, Zagreb: Alinea, 2001.
- Ćirković, Sima M., *The Serbs*, Oxford: Blackwell, 2004.
- Clissold, Stephen (ur.), *A Short History of Yugoslavia: From Early Times to 1966*, Cambridge: Cambridge University Press, 1966.
- Cornwall, Mark (ur.), *The Last Years of Austria-Hungary: Essays in Political and Military History, 1908–1918*, Exeter: University of Exeter Press, 1990.
- Cornwall, Mark, *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*, Basingstoke: Macmillan, 2000.
- Crampton, R. J., *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, London and New York: Routledge, 2. izdanje, 1997.
- Čulinović, Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb: Školska knjiga, 1958.
- Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, 2 toma, Zagreb: JAZU, 1961.
- Dedijer, Vladimir, *The Road to Sarajevo*, London: MacGibbon and Kee, 1967.
- Đimić, Ljubodrag, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*, 3 toma, Beograd: Stubovi kulture, 1996.

- Dimić, Ljubodrag, *Srbi i Jugoslavija: Prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*, Beograd: Stubovi kulture, 1998.
- Dimitrijević, Sergije et al. (ur.), *Iz istorije Jugoslavije, 1918–1945: Zbornik predavanja*, Beograd: Nolit, 1958.
- Đilas, Aleksa, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 3. izdanje, 1996 (prvi put objavljeno 1991).
- Đilas, Aleksa, *Najteže pitanje: Eseji*, Beograd: Artist, 2005.
- Đokić, Dejan (ur.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, London: Hurst & Co. and Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2003.
- Đorđević, Dimitrije (ur.), *The Creation of Yugoslavia, 1914–1918*, Santa Barbara, CA. and Oxford, England: Clio Books, 1980.
- Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Dolenc, Ervin, *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Dragnich, Alex N., *The First Yugoslavia: Search for a Viable Political System*, Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1983.
- Dragović-Soso, Jasna, “Saviours of the Nation”: *Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London: Hurst & Co, 2002 [Jasna Dragović-Soso, “Spasioci nacije”. *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, prevela Ljiljana Nikolić, Beograd: Fabrika knjiga, 2004].
- Dugandžija, Nikola, *Jugoslavenstvo*, Beograd: Mladost, 1985.
- Ekmečić, Milorad, *Ratni ciljevi Srbije, 1914*, Beograd: Prosveta, 1990, 2. izdanje (prvi put objavljeno 1973).
- Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije, 1790–1918*, Beograd: Prosveta, 1989.
- Gagnon, V. P., *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.

- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell, 1983.
- Gerwarth, Robert (ur.), *Twisted Paths: Europe 1914–1945*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2007.
- Gligorijević, Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970.
- Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji, 1919–1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, 1979.
- Gligorijević, Branislav, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, 3 toma, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002.
- Goldstein, Ivo, *Croatia: A History*, London: Hurst & Co, 1999.
- Goldsworthy, Vesna, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, London: Yale University Press, 1998.
- Gross, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.
- Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, 2. izdanje, 1992.
- Hobsbawm, Eric J., *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*, London: Abacus, 1995.
- Hoptner, Jacob, *Yugoslavia in Crisis, 1934–1941*, New York and London: Columbia University Press, 1962.
- Howarth, David, *Discourse*, Buckinghamshire, England and Philadelphia, PA: Open University Press, 2000.
- Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (prev. Ben Fowkes), Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji*, 1. tom, Beograd, 1952. [Nepoznati autori.]
- Janićijević, Milosav, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja, 1984.

- Janković, Dragoslav, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd: Savremena administracija, 1967.
- Janjetović, Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji, 1918–1941*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Jareb, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike, 1895–1945*, Buenos Aires: Knjižnica Hrvatske revije, 1960.
- Jelavich, Charles, *South Slav Nationalisms: Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, Columbus, OH: Ohio State University Press, 1990.
- Jovanović, Nadežda, *Politički sukobi u Jugoslaviji, 1925–1928*, Beograd: Rad, 1974.
- Jovanović, Nadežda, *Život za slobodu bez straha: Studija o životu i delu dr. Dragoljuba Jovanovića*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2000.
- Jovanović, Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija, 1918–1929: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.
- Jović, Dejan, *Jugoslavija: Država koja je odumrla. Uspom, kriza i pad četvrte Jugoslavije*, Beograd: Edicija Reč i Zagreb: Prometej, 2003.
- Judah, Tim, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, New Haven, CT: Yale University Press, 1997.
- Kitchen, Martin, *Europe between the Wars: A Political History*, London and New York: Longman, 10. reprint, 1997.
- Kočović, Bogoljub, *Etnički i demografski razvoj u Jugoslaviji od 1921. do 1991. godine (po svim zvaničnim a u nekim slučajevima i korigovanim popisima)*, 2 toma, Paris: Dialogue, 1998.
- Krestić, Vasilije Đ., *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd: Nova knjiga, 1988.
- Krestić, Vasilije Đ., *Iz istorije Srba i srpsko-hrvatskih odnosa*, Beograd: BIGZ, 1994.
- Krestić, Vasilije Đ., *Genocidom do Velike Hrvatske*, Novi Sad: Matica srpska i Beograd: Arhiv Srbije, 1998.

- Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941*, Zagreb: Školska knjiga, 1975.
- Krizman, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb: Globus, 1989.
- Lampe, John R., *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge: Cambridge University Press, 2. izdanje, 2000 (prvi put objavljeno 1996).
- Lampe, John and Mark Mazower (ur.), *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest: CEU Press, 2004.
- Lederer, Ivo J., *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontiermaking*, New Haven, CT: Yale University Press, 1963.
- Livezeanu, Irina, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995.
- MacKenzie, David, *The 'Black Hand' on Trial: Salonika, 1917*, Boulder, CO. and New York: East European Monographs (distribucija Columbia University Press), 1995.
- Marković, Predrag J., *Beograd i Evropa 1918–1941: Evropski uticaji na modernizaciju Beograda*, Beograd: Savremena administracija, 1992.
- Matković, Hrvoje, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.
- Matković, Hrvoje, *Svetozar Pribičević: Ideolog, stranački vođa, emigrant*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.
- Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: Hrvatski pogled*, Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.
- Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, London: Penguin, 1998.
- Miller, Nicholas J., *Between Nation and State: Serbian Politics in Croatia before the First World War*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 1997.
- Mills, Sara, *Discourse*, London and New York: Routledge, 1997.
- Milosavljević, Olivera, *U tradiciji nacionalizma (ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima")*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

- Mitrović, Andrej, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1969.
- Mitrović, Andrej, *Vreme netrpeljivih. Politička istorija velikih država Evrope, 1919–1939*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1974.
- Mitrović, Andrej, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd: Stubovi kulture, 2004 (prvo izdanje 1984).
- Mitrović, Andrej, *Vreme destruktivnih*, Čačak: Čačanski glas, 1998.
- Norman M. Naimark and Holly Case (ur.), *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2003.
- Pavković, Aleksandar, *Slobodan Jovanović: An Unsentimental Approach to Politics*, Boulder, CO. and New York: East European Monographs (distribucija Columbia University Press), 1993.
- Pavlović, Kosta St., *Vojislav Marinković i njegovo doba, 1876–1935*, 5 tomova, London: Autor, 1955–1960.
- Pavlowitch, Stevan K., *Yugoslavia*, London and New York: Benn, 1971.
- Pavlowitch, Stevan K., *Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940–1945*, Boulder, CO. and New York: East European Monographs (distribucija Columbia University Press), 1984.
- Pavlowitch, Stevan K., *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918–1988*, London: Hurst & Co., 1988.
- Pavlowitch, Stevan K., *A History of the Balkans, 1804–1945*, London and New York: Longman, 1999.
- Pavlowitch, Stevan K., *Serbia: The History behind the Name*, London: Hurst & Co., 2002.
- Perica, Vjekoslav, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, New York: Oxford University Press, 2002.
- Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Uloga elita*, Beograd: Čigoja štampa, 2003.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije, 1918–1978*, Beograd: Nolit, 1980.
- Petranović, Branko, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd: Službeni list SRJ, 1993.

- Petrovich, Michael Boro, *A History of Modern Serbia*, 2 toma, New York and London: Harcourt Brace Jovanovich, 1976.
- Politički život Jugoslavije, 1914–1945: Zbornik radova* (Sveske Trećeg programa), Beograd: Radio Beograd, 1973.
- Polonsky, Antony, *The Little Dictators: The History of Eastern Europe since 1918*, London: Routledge Keegan & Paul, 1975.
- Purivatra, Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo: Svjetlost, 1974.
- Radan, Peter and Aleksandar Pavković (ur.), *The Serbs and Their Leaders in the Twentieth Century*, Aldershot: Ashgate, 1997.
- Radić, Radmila, *Život u vremenima: Gavriilo Dožić (1881–1950)*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.
- Radojević, Mira, *Ujedinjena opozicija, 1935–1939*, Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 1994.
- Radojević, Mira, *Naučnik i politika: Politička biografija Božidara V. Markovića (1874–1946)*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, 2007.
- Rogel, Carol, *The Slovenes and Yugoslavism, 1890–1914*, Boulder, CO. and New York: East European Monographs (distribucija Columbia University Press), 1977.
- Rothenberg, Gunther E., *The Military Border in Croatia, 1740–1881: A Study of an Imperial Institution*, Chicago: University of Chicago Press, 1966.
- Rothschild, Joseph, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle and London: University of Washington Press, 1974.
- Rothschild, Joseph, *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*, New York: Columbia University Press, 1981.
- Šarac, Nedim, *Uspostavljanje Šestojanuarskog režima 1929. godine, sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Svjetlost, 1975.
- Šepić, Dragovan, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje, 1914–1918*, Zagreb: Školska knjiga, 1970.
- Seton-Watson, Hugh, *Eastern Europe between the Wars, 1918–1941*, Cambridge: Cambridge University Press, 1946.

- Seton-Watson, Hugh and Christopher, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary*, London: Methuen, 1981.
- Singleton, Fred, *A Short History of the Yugoslav Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Smith, Anthony D., *Theories of Nationalism*, London: Duckworth, 1983.
- Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986.
- Smith Pavelić, Ante, *Dr. Ante Trumbić: Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, München: Knjižnica Hrvatske revije, 1959.
- Stanković, Đorđe, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, Beograd: BIGZ, 1985.
- Stanković, Đorđe, *Nikola Pašić i Hrvati (1918–1923)*, Beograd: BIGZ, 1995.
- Stanković, Đorđe, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Beograd: Plato, 2004.
- Stefanovski, Mirjana, *Ideja hrvatskog državnog prava i stvaranje Jugoslavije*, Beograd: Draganić, 1995.
- Stokes, Gale, *Three Eras of Political Change in Eastern Europe*, New York and Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Stojanović, Dubravka, *Srbi i demokratija. Istorijska studija o "zlatnom dobu srpske demokratije" 1903–1914*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2003.
- Stojkov, Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, 1929–1935*, Beograd: Prosveta, 1969.
- Stojkov, Todor, *Vlada Milana Stojadinovića, 1935–1937*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
- Sugar, Peter F. and Ivo J. Lederer (ur.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle: University of Washington Press, 1969.
- Sugar, Peter F. (ur.), *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, Washington, DC: The American University Press, 1995.
- Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, Beograd: Narodna knjiga, Beograd-Ljubljana: Partizanska knjiga i Titograd: Pobjeda, 1982.

- Tešić, Dragan, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji, 1935–1939*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1997.
- Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, New York: Oxford University Press, 1997 [Marija Todorova, *Imaginarski Balkan*, prevele Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Beograd: XX vek, 1999].
- Tomasevich, Jozo, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press and London: Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press, 1955.
- Tošić, Desimir, *Srpski nacionalni problemi*, Pariz: Oslobođenje, 1952.
- Tošić, Desimir, *Stvarnost protiv zabluda: Srpsko nacionalno pitanje*, Beograd: Slobodan Mašić (Nova 122), 1997.
- Tošić, Desimir, *O ljudima: Eseji, zapisi, sećanja*, Beograd: Slobodan Mašić (Nova 160), 2000.
- Tošić, Desimir, *Demokratska stranka 1920–1941*, Beograd: Službeni list Srbije i Crne Gore i Fond "Ljuba Davidović", 2006.
- Trgovčević, Ljubinka, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države, 1914–1920*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1986.
- Tuđman, Franjo, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, 1918–1941*, 2 toma, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993.
- Vilder, Većeslav, *Bika za rogove. Gde je izvor spora srpsko-hrvatskog? Gde je rešenje?* London: Demos, 1957.
- Vučetić-Mladenović, Radina, *Evropa na Kalemegdanu: "Cvijeta Zuzorić" i kulturni život Beograda 1918–1941*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2003.
- Vujović, Dimitrije, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd: Istorijski institut NR Crne Gore, 1962.
- Vujović, Dimitrije, *Podgorička skupština 1918.*, Zagreb: Školska knjiga, 1989.
- Wachtel, Andrew Baruch, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1998.

Zečević, Momčilo, *Na istorijskoj prekretnici: Sloveni u politici jugoslovenske države 1919–1929*, I, Beograd: Prosveta i Institut za savremenu istoriju i Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1985.

Živojinović, Dragoljub, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia, 1917–1919*, Boulder, CO. and New York: East European Monographs (distribucija Columbia University Press), 1972.

Žutić, Nikola, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije, 1929–1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991.

Članci iz stručnih časopisa i poglavlja iz knjiga i zbornika

Banac, Ivo, "Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia", *The American Historical Review*, tom 97, br. 4, oktobar 1992, 1084–1104.

Banac, Ivo, "The Fearful Asymmetry of War: The Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise", *Daedalus*, tom 121, br. 2, 1992, 141–174.

Banac, Ivo, "Nationalism in Southeastern Europe", u Charles A. Kupchan (ur.), *Nationalism and Nationalities in the New Europe*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995, 107–121.

Biber, Dušan, "O padu Stojadinovićeve vlade", *Istorija XX veka. Zbornik radova* (Beograd), VIII, 1966, 5–71.

Boban, Ljubo, "O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, I, 2, 1961, 225–266.

Boban, Ljubo, "Zagrebačke punktacije", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, IV, 1962, 309–364.

Boban, Ljubo, "Oko Mačekovih pregovora s grofom Čanom", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, VI, 1964, 303–357.

Boban, Ljubo, "Iz historije odnosa između VI. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (Odnosi do oktobroiranskog Ustava od 3. IX 1931)", *Historijski zbornik* (Zagreb), XVIII, 1965, 47–67.

Boban, Ljubo, "Iz historije odnosa između VI. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (Odnosi od Septembarskog ustava do marsejskog atentata)", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* (Osijek), IV, 1966, 167–238.

Boban, Ljubo, "Iz historije odnosa između VI. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (Odnosi od marsejskog atentata do petomajskih izbora)", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, III, 1965, 167–201.

Bogdanov, Vaso, "Historijski uzroci sukoba između Hrvata i Srba", *Rad*, Knjiga 311, Zagreb: JAZU, 1957, 353–477.

Bracewell, Wendy, "National histories and national identities among the Serbs and Croats", u Mary Fulbrook (ur.), *National histories and European history*, London: UCL Press, 2. reprint, 1994, 141–60.

Đilas, Aleksa, "Hrvatsko-srpski sukob i liberalna demokratija", u A. Đilas (ur.), *Srpsko pitanje*, Beograd: Politika, 1991, 163–179, i A. Đilas, *Raspad i nada: Eseji, članci i intervjui, 1991–1994*, Beograd: Princip, 1995, 9–27.

Đilas, Aleksa, "Fear Thy Neighbor: The Breakup of Yugoslavia", u Charles A. Kupchan (ur.), *Nationalism and Nationalities in the New Europe*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995, 85–106.

Đokić, Dejan, "Yugoslav anti-Axis Resistance, 1939–41: The Case of Vane Ivanović", *Slavonic and East European Review*, tom 79, br. 1, januar 2001, 127–141.

Đokić, Dejan, "Yugoslavia", u John Merriman and Jay Winter (ur.), *Europe since 1914: The Age of War and Reconstruction*, Detroit: Charles Scribner's Sons, 2006, tom 5, 2790–2805.

Đokić, Dejan, "Sukob sa Istorijom: Neka razmišljanja o odnosu prema prošlosti u post-socijalističkoj Srbiji", *Reč* (Beograd), br. 75/21, 2007, 41–60.

Đokić, Dejan, "Whose Myth? Which Nation? The Serbian Kosovo Myth Revisited", u János M. Bak et al. (ur.), *Uses and Abuses of the Middle Ages: Nineteenth to Twenty First Century*, München: Wilhelm Fink, 2009, 215–233.

Dejan Djokić, "'Leader' or 'Devil'? Milan Stojadinović, Prime Minister of Yugoslavia (1935–1939), and his Ideology", u

- Rebecca Haynes (ur.), *In Hitler's Shadow: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, London: I. B. Tauris (u štampi).
- Dobrivojević, Ivana, "Sudstvo i sudije u doba šestojanuarskog režima Kralja Aleksandra (1929–1935)", *Tokovi istorije* (Beograd), 3–4, 2005, 28–53.
- Dragnich, Alex N., "The Anatomy of a Myth: Serbian Hegemony", *Slavic Review*, tom 50, br. 3, jesen 1991, 659–662.
- Emmert, Thomas A., "A Crisis of Identity: Serbia at the End of the Century", u Norman M. Naimark and Holly Case (ur.), *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2003, 160–178.
- Gaković, Milan, "Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka) i sporazum Cvetković-Maček", *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* (Beograd), 1997, 275–294.
- Gligorijević, Branislav, "O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićeovu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, VII, 1965, 345–406.
- Gligorijević, Branislav, "Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju taktike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, VIII, 1966, 165–269.
- Gligorijević, Branislav, "Razlike i dodirne tačke u gledištu na nacionalno pitanje između Radikalne i Demokratske stranke, 1919–1929", *Jugoslavenski istorijski časopis* (Beograd), IV, 1969, 153–185.
- Gligorijević, Branislav, "Neki aspekti na odnose između Demokratske stranke i Hrvatske republikanske seljačke stranke (1919–1925)", *Istorija XX veka*, XII, 1972, 355–374.
- Gligorijević, Branislav, "Uloga vojnih krugova u 'rešavanju' političke krize iz 1924. godine", *Vojnoistorijski glasnik* (Beograd), 23, 1, 1972, 161–186.
- Gligorijević, Branislav, "Jugoslovenstvo između dva rata", *Jugoslavenski istorijski časopis*, XXI, 1–4, 1986, 71–97.
- Gligorijević, Branislav, "Stvaranje prečanskog fronta u Hrvatskoj i političke posledice (1927–1941)", *Jugoslavenski istorijski časopis*, XXX, 1, 1997, 91–116.

- Gligorijević, Branislav, "King Aleksandar I Karađorđević", u Peter Radan and Aleksandar Pavković (ur.), *The Serbs and Their Leaders in the Twentieth Century*, Aldershot: Ashgate, 1997, 140–157.
- Gross, Mirjana, "Croatian national-integrational ideologies from the end of Illyrism to the creation of Yugoslavia", *Austrian History Yearbook*, tom 15–16, 1979–1980, 3–33.
- Janković, Dragoslav, "Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, V, 1964, 225–262.
- Jelavich, Charles, "Serbian Nationalism and the Question of Union with Croatia in the Nineteenth Century", *Balkan Studies*, tom 3, br. 1, 1962, 29–42.
- Jelavich, Charles, "South Slav Education: Was There Yugoslavism?", u Norman M. Naimark and Holly Case (ur.), *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2003, 93–115.
- Jelić, Ivan, "O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj", *Historijski zbornik Slavonije*, III, 1965, 147–166.
- Jovanović, Nadežda, "Slobodan Jovanović i Dragoljub Jovanović: Prilog proučavanju njihovih uzajamnih odnosa", *Tokovi istorije*, 1–2, 1996, 117–165.
- Lederer, Ivo J., "Nationalism and the Yugoslavs", u Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer (ur.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle: University of Washington Press, 1969, 396–438.
- Lintar, Miodrag, "Vlada Milana Stojadinovića 1935–1936. i Srbi u Hrvatskoj", *Ljetopis Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"* (Zagreb), 2, 1997, 168–192.
- MacKenzie, David, "Dragutin Dimitrijević-Apis", u Peter Radan and Aleksandar Pavković (ur.), *The Serbs and Their Leaders in the Twentieth Century*, Aldershot: Ashgate, 1997, 58–94.
- Martić, Miloš, "Dimitrije Ljotić and the Yugoslav National-Movement Zbor, 1935–1945", *East European Quarterly*, tom 14, br. 2, zima, 1981, 219–239.
- Matković, Hrvoje, "Veze između Frankovaca i Radikala od 1922–1925", *Historijski zbornik*, XV, 1962, 41–59.

- Matković, Hrvoje, "Hrvatska zajednica: Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, V, 1963, 5–136.
- Matković, Hrvoje, "Stjepan Radić i Svetozar Pribičević u jugoslavenskoj politici od ujedinjenja do šestojanuarske diktature", *Jugoslavenski istorijski časopis*, 4, 1969, 148–153.
- Miletić, Aleksandar, "Unutrašnja trgovina u Kraljevini SHS 1919. godine", *Tokovi istorije*, 3–4, 2003, 7–20.
- Nedelcovych, Mima S., "The Serb-Croat Controversy: Events Leading to the *Sporazum* of 1939", *Serbian Studies*, tom 1, br. 3, jesen 1981, 3–29.
- Pawlowitch (Pavlović), Kosta St., "Yugoslav-British Relations, 1939–1941 (as seen from British sources)", *East European Quarterly*, tom 12, jesen 1978, 309–339, i tom 12, zima 1979, 425–441.
- Pawlowitch, Stevan K., "Yugoslavia in Perspective", *Review of the Study Centre for Yugoslav Affairs* (London), br. 9, 1970, 750–767.
- Pawlowitch, Stevan K., "How many non-Serbian generals in 1941?", *East European Quarterly*, tom 16, br. 4, januar 1983, 447–452.
- Pawlowitch, Stevan K., "Jugoslavija 1918–1991: Poraz jednog identiteta i jedne nestabilne političke kulture", *Istorija XX veka*, XIV, 1, 1996, 7–20.
- Pešelj, Branko, "Serbo-Croatian Agreement of 1939 and American Foreign Policy", *Journal of Croatian Studies* (New York), tom XI–XII, 1970–1971, 3–82.
- Popović, Nebojša A., "Srpski kulturni klub (1937–1941)", *Istorija XX veka*, VII, 1–2, 1989, 109–140.
- Radojević, Mira, "Demokratska stranka o državnom preuređenju Kraljevine Jugoslavije (1935–1941)", *Istorija XX veka*, IX, 1–2, 1991, 37–63.
- Radojević, Mira, "Sporazum Cvetković-Maček i pitanje razgraničenja u Sremu", *Istorija XX veka*, X, 1–2, 1992, 61–72.
- Radojević, Mira, "Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918–1941. godine", *Istorija XX veka*, XII, 1, 1994, 7–41.

- Radojević, Mira, "Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1941", *Istorija XX veka*, XIV, 2, 1996, 39–73.
- Radojević, Mira, "Srpska građanska opozicija i Srbi u Hrvatskoj", *Tokovi istorije*, 1–2, 1996, 21–32.
- Rusinow, Dennison, "The Avoidable Catastrophe", u Sabrina P. Ramet and Ljubiša S. Adamović (ur.), *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, Boulder, CO.: Westview Press, 1995, 13–37.
- Rusinow, Dennison, "The Yugoslav Peoples", u Peter F. Sugar (ur.), *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, Washington, DC: The American University Press, 1995, 302–411.
- Stanković, Đorđe, "Neuspeh Stojana Protića u okupljanju političkih snaga radi rešavanja hrvatskog pitanja 1921. godine", *Istorijski glasnik* (Beograd), 7, 1971, 7–34.
- Stanković, Đorđe, "Kriza radikalsko-demokratske koalicije 1921. godine i hrvatsko pitanje", *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1–2, 1972, 79–91.
- Stanković, Đorđe, "Nacionalizam i politička kultura (istorijsko iskustvo prvih godina jugoslavenske države)", *Tokovi istorije*, 1–2, 1993, 111–122.
- Stanković, Đorđe, "Reforma prosvete u banovini Hrvatskoj i Srbi u Slavoniji", *Godišnjak za društvenu istoriju* (Beograd), IV, 2–3, 1997, 233–240.
- Stanković, Đorđe, "Srbi Slavonije u 'Državnoj vlasti' i 'Unutrašnjoj upravi' za vreme diktature", *Godišnjak za društvenu istoriju*, VI, 2, 1999, 156–163.
- Stojkov, Todor, "Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, IV, 1962, 251–307.
- Stojkov, Todor, "O stvaranju Bloka narodnog sporazuma", *Istorija XX veka. Zbornik radova*, VI, 1964, 245–302.
- Stojkov, Todor, "O takozvanom Ličkom ustanku 1932", *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), II, 2, 1970, 167–180.
- Suppan, Arnold, "Yugoslavism versus Serbian, Croatian, and Slovene Nationalism: Political, Ideological, and Cultural Causes of the Rise and Fall of Yugoslavia", u Norman M. Naimark and Holly Case (ur.), *Yugoslavia and Its Histori-*

ans: Understanding the Balkan Wars of the 1990s, Stanford, CA: Stanford University Press, 2003, 116–139.

Tomašić, Dinko, "Hrvatska u europskoj politici", *Društvena istraživanja* (Zagreb), 8, novembar–decembar 1992, 907–938 (originalno izdanje: "Croatia in European Politics", *Journal of Central European Affairs*, april 1942, 63–85).

Trifković, Srđan, "The First Yugoslavia and Origins of Croatian Separatism", *East European Quarterly*, tom 26, br. 3, septembar 1992, 345–370.

Trifković, Srđan, "Yugoslavia in Crisis: Europe and the Croat Question, 1939–41", *European History Quarterly*, tom 23, br. 4, oktobar 1993, 529–561.

Trifković, Srđan, "Prince Pavle Karađorđević", u Peter Radan and Aleksandar Pavković (ur.), *The Serbs and Their Leaders in the Twentieth Century*, Aldershot: Ashgate, 1997, 158–202.

Vucinich, Wayne, "Interwar Yugoslavia", u Wayne Vucinich (ur.), *Contemporary Yugoslavia: Twenty years of Socialist Experiment*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1969, 1–58.

Zečević, Momčilo, "Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost Dr Antona Korošca 1918–1940", *Istorija XX veka*, 1–2, 1990, 117–138.

Zelenjin, V. V., "Kralj Aleksandar Karađorđević (1888–1934)", u *Zarobljenici nacionalne ideje*, Beograd: Filip Višnjjić, 1996 (originalno izdanje Moskva, 1993; prevela Gordana Barjaktarević), 136–159.

Zlatar, Zdenko, "The Yugoslav Idea and the First Common State of South Slavs", *Nationalities Papers*, tom 25, br. 3, septembar 1997 (specijalno izdanje: *The Disintegration of Yugoslavia: Inevitable or Avoidable?* gost urednik Aleksandar Pavković), 387–406.

Žutić, Nikola, "Ideologija Jugoslovenstva i njeno raspadanje, 1929–1939 (s posebnim osvrtom na vladu M. Stojadinovića)", *Istorijski glasnik*, 1988, 63–91.

Nedostižni kompromis, Dejan Đokić

Edicija REČ, knjiga 59, Beograd 2010

Izdavač: Fabrika knjiga

Urednik: Dejan Ilić

Grafičko oblikovanje: Olivera Batajčić

Prelom: Radovan Galonja

Štampa: Standard 2

ISBN 978-86-7718-094-2

Adresa "Fabrike knjiga": Knez Danilova 55a, 11000 Beograd

Telefon: 011 3224577 **Web site:** www.fabrikaknjiga.co.rs